

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

**XVII. YÜZYILDA YAZILAN OSMANLI HAC
SEYAHATNÂMELERİNİN TARİH YAZIMI AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Amine ÇELİK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

XVII. YÜZYILDA YAZILAN OSMANLI HAC SEYAHATNÂMELERİNİN TARİH
YAZIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Amine ÇELİK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

KABUL VE ONAY

[Öğrencinin Adı Soyadı] tarafından hazırlanan "[Tezin Adı]" başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Tezin Türü] olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Yusuf SARINAY

[İ m z a]

Dr. Öğr. M. HULUSİ LEKESİZ

[İ m z a]

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 0 ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

29/06/2021

[Amine ÇELİK]

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Dr. Öğr. M. Hulusi LEKESİZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Amine ÇELİK

TEŞEKKÜR

Yaşamım boyunca eğitimim başta olmak üzere her alanda desteğini esirgemeyen sevgili babam Prof. Dr. Mehmet Çelik'e, manevi desteğini her zaman hissettiğim annem Lale Çelik'e, ablam Fatma Zehra Geçimli'ye ve kardeşim Ayşe Çelik'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamın yürütülmesi sırasında kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleri ile tez araştırmamla samimiyetle ilgilenen tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Hulusi Lekesiz'e güler yüzü, titiz yaklaşımı ve değerli yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim. Bana tarihi sevdiren, her alanda kendime örnek aldığım çok sevgili dedem Enver Şahin'e teşekkür ederim. Fikirleri ile tezimin şekillenmesini sağlayan, Sayın Doç. Dr. Selda Güner Özden'e, yorum ve fikirleri ile tezimin daha da zenginleşmesine katkıda bulunan Sayın Dr. Şerife Eroğlu Memiş'e ve Sayın Prof. Dr. Ali Sinan Bilgili'ye yardımlarından dolayı müteşekkirim. Yüksek lisans tezimi bitirmem için gerekli tüm motivasyon ve desteğini esirgemeyen Talha Dinç'e ve çalışmamı okuyup düşüncelerini benimle paylaşan değerli arkadaşım Selman Akay'a teşekkür ederim.

ÖZET

ÇELİK Amine. *XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinin Tarih Yazımı Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

Bu tez, düzenli bir organizasyon olarak yüzyıllardır sürdürülen dolayısıyla da hakkında çok doküman bulunan hac ile ilgili yazılan “hac seyahatnâmeleri” hakkındadır. XVII. yüzyıla ait eserler tarihsel perspektifle ele alınmıştır. Osmanlı hac seyahatnâmelerinin, Osmanlı siyasi, sosyal, dini ve kültürel hayatına dair veri kaynağı niteliğinde olup olmadığı konunun ana eksenini oluşturmaktadır. Şimdiye kadar tarih yazıcılığı açısından görece ihmal edilen hac seyahatnâmeleri tespit edilen ortak paydalardan hareketle tematik başlıklar altında tartışılmıştır. XVI.-XIX. yüzyıllar arasında yazılan tespit edebildiğimiz kadar esere ulaşarak bir Osmanlı dönemi bibliyografya çalışması ortaya koyarak, özet bilgilere excel tablosunda yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Hac, Seyahatnâme, Menâsik-i-Hac, Menâzil-i Hac, Haremeyn, XVII. Yüzyıl, Tarih Yazıcılığı

ABSTRACT

ÇELİK Amine. *XVII. Century Writing of Ottoman Pilgrimage Travel Books Which Are Evaluated in Terms of Historiography*, Master's Thesis, Ankara, 2021.

This dissertation is related to the “pilgrimage travel books”, there is a lot of documents about it which exist due to the ongoing organisation for centuries. The pieces are evaluated with a historical perspective, especially the XVII. century is taken into account. The XVII. century has deeply affected the following centuries and the history of the world. The Ottoman pilgrimage travel books that belong to this century addresses the point of whether the source of the data on Ottoman political, social, religious and cultural life constitutes the main axis of the subject. The pilgrimage travel books, which have been ignored in terms of historiography until now, are discussed under thematic headings based on the common denominators determined. By reaching as many works as we could detect written between the XVI.-XIX. centuries, an Ottoman period bibliography study was revealed, and the summary information was given in the form of a table in Excel.

Keywords

Pilgrimage, Travel, Menasik-i pilgrimage, Menazil-i pilgrimage, Haremeyn, XVII. Century, Historiography

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: HAC VE ORGANİZASYON	9
1.1. XVII. Yüzyıl Siyasi Tablo	9
1.2. Osmanlı'da Hac Organizasyonu	12
1.2.1. Osmanlı'da Hacıların Toplumsal Statüleri (el-Hâc)	16
2. BÖLÜM: OSMANLI DÖNEMİ HAC SEYAHATNÂMELERİ LİTERATÜR	
ÇALIŞMASI	18
2.1. XVII. Yüzyıla Kadar Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri	18
2.2. XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri.....	21
2.3. XVII. Yüzyıldan Sonra Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri.....	29
3. BÖLÜM: HAC SEYAHATNÂMELERİ	36
3.1. Hac Seyahatnâmelerinin Muhtevası ve Yöntemi	36
3.1.1. Menâsik-i Hac / Menâzil-i Hac	37
3.2. Eserlerin Dil, Uslup ve Yapısal Özellikleri.....	39
3.3. Yazarların Profili: Seçkinler Sınıfı.....	41
3.4. Avrupalı Yazarlara Ait Hac Seyahatnâmeleri	45
4. BÖLÜM: TARİH YAZIMI AÇISINDAN HAC SEYAHATNÂMELERİ	48
4.1. Siyasi ve Sosyal Konular	51
4.2. Osmanlı'nın Fetih ve İmar Faaliyetleri	64
4.3. Ulaşım-Güzergâh	75

4.4. Ekonomi ve Ticaret.....	83
4.5. Törenler/Şenlikler	85
4.6. Tavsiye ve Eleştiriler	88
4.7. Eserlerde Yararlanılan Kaynaklar	92
4.8. Hac’da Yaşanan Tecrübeler Dair Bazı Belgeler.....	95
4.8.1. Hac Vasiyetleri ve Hac Vekâletnâmeleri	95
4.8.2. Tezkire/Biyografi.....	97
SONUÇ	99
KAYNAKÇA.....	102
EKLER	114
Ek 1: Arapça ve Farsça Kaleme Alınmış Meşhur Bazı Hac Seyahatnâmeleri	114
EK 2: Osmanlı Dönemi Hac Seyahatnâmeleri Literatürü	115
Ek 3: Avrupalı Yazarlara Ait Hac Seyahatnâmeleri.....	117
EK 4: Evliya Çelebi’nin Simav’a Kadar Hac Güzergâhı	118
EK 5: “Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü Fecc li’s-secc Min Gayri Lecc” Eserin Yazarı Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim’in Hac Yolculuğu Güzergâhı	119
EK 6: Morali Bahtî’nin Manzûme fi-Menâsiki’l-Hacc Eserinde Yer Alan Harem-i Şerîf-i Kudüs-i Şerîf ve Ravza-i Mutahhara Tasvirleri	120
EK 7: Menzillerdeki Konak Yerlerine Örnek Olarak Ma’an Menzili	121
EK 8: Orijinallik Raporu	122
EK 9: Etik Komisyon Muafiyet Formu	124

KISALTMALAR

AKM: Atatürk Kùltür Merkezi

DBY: Dün Bugün Yarın Yayınları

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

İRCİCA: İslam Tarih, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi

SUTAD: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK. Türk Tarih Kurumu

TÜBA: Türkiye Bilimler Akademisi

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

YKY: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

İslam'ın beş temel esasından biri olan hac görevi, Hz. İbrahim döneminden bu yana yerine getirilen; hür, akıl sağlığı yerinde, baliğ ve gücü yeten her Müslümanın ömründe en az bir kere yerine getirmesi farz olan bir ibadettir. Hac muayyen zamanda Mekke'deki Kâbe-i Şerîfe'yi usulüne göre ziyaret etme anlamına gelmektedir. (Doğan, 2011: 348).

İslamiyetin bir gereği olmasının yanında insanlarda inandıkları dinin kutsal mekânlarını görme ihtiyacı meydana gelmektedir. Bazıları İslamiyet'in üç kutsal şehrinde ikisine çıkan bu uzun ve meşakkatli yolda hac ibadetinin doğru ve sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi için kalıcı bir eser bırakmak istemişlerdir. Ali Şerîatî'ye göre: “Hac ziyaretçisi, hac dönüşünde çevresini davet eder. Bu gelenek dolayısıyla, her yıl hac meselesi düşünce ve zihinlerde şekillenir. Herkes, Yaradan ve yaratılanlarla olan buluşmasında “elde ettiklerini” kendi memleketine getirir. Bu her yıl gücü yeten azlığın pratik olarak, gücü yetmeyen çoğunluğun teorik olarak hacca katıldığı “büyük hac öğretimidir.” (Şerîatî, 2019: 22). Bu hac öğretimi çoğu zaman sözlü bazen de yazılı olarak gerçekleşir. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da “hacılık” kişiye prestij kazandırdığı için halk arasında sık kullanılan, gidebilenlerle gidemeyenlerin pek de ayırt edilemediği bir unvandı. Bu sebepten ötürü özellikle de XV. yüzyıl Anadolu'sunda ücra küçük kasabalar, kendilerine hacı adı veren insanlarla doluydu. (Faroqhi, 2008: 2).

“Şehirden şehire, ülkeden ülkeye yapılan yolculuklara seyahat, seyahati gerçekleştirenlere seyyah denir. Arapça kökenli “*siyâhat*” (seyahat) ile Farsça kökenli “*nâme*” (yazılı şey) kelimelerinin birleşik kullanımından türemiş olup seyyahların gezileri sırasında tuttuğu notlar ve seyahat hatıralarını topladığı eserlere de seyahatnâme denilmektedir.¹ (Ayverdi, 2011: 1096). Seyahatnâmelerin eğitim, ticaret, savaş, sürgün, iş bulma ve hac gibi farklı amaçlarla kaleme alındığı

¹ Literatürdeki önemli seyahat yazarları için bkz.; Marko Polo (ö.724-725/1324), Seydi Ali Reis (ö.970/1562), *Mir'âtü'l-memâlik*, Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) *Cihannümâ*, Kristof Kolomb (d.1451-ö.1506) *Seyir Defterleri*, Ali Ekber Hitâî, *Hitâyname*, Abdullah Cevdet (d.1869-ö.1932) *Seyahat intibaları*.

bilinmektedir.² İslam dünyasında seyahatnâmelerin geçmişi çok eskiye dayanmaktadır. “Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren İslam dinini yayma gibi amaçlarla Müslümanlar tarafından seyahatler gerçekleştirilmiş ve seyahatnâmeler kaleme alınmıştır.” (Yazıcı, 2009: 9-11). Seyahatnâmelere Fars edebiyatında sefer-nâme, Arap edebiyatında rihle adı verilir. (Yazıcı, 2009: 9-11). Batı edebiyatında ise; log (yol güzergâhı vs.), rehber ve seyahatnâme olarak gruplandırılır. (Coşkun, 2002: 5). Howard’a göre hac güzergâhını tasvir eden loglar eğer yolculuk esnasında görülen ve duyulan şeyleri de içerirse seyahatnâme niteliği kazanır. (Howard, 1980: 19).

Hac ibadetinin usulü ile ilgili ayrıntılı dini içerikli eserler mevcuttur. Fıkıh kitaplarında “*Kitâbü'l-hac*” başlığı altında ele alınmış ve hac ibadetinin usulü ve ifası ile ilgili bilgiler verilmiştir (Öğüt, 2006: 389-397). Bunun haricinde kelim, hadis, fıkıh, tefsir, akaid, tasavvuf alanlarında, *Kâbe-nâme*, *Hacnâme* türlerinde alimler tarafından hazırlanan risaleler mevcuttur. Fakat bu eserler hac rehberi olarak tanımlanan seyahatnâme türünden çok farklıdır. Osmanlı dönemi Türk Edebiyatında seyahatnâmeler arasında, hac yolculuğu ile ilgili olanları ayrı bir kategoride değerlendirilmektedir. Seyahatnâme hac ile ilgili yazıldığı zaman hac rehber kitabı olarak tanımlanır. Hac ile ilgili gözlem ve tecrübelerin yer aldığı eserlere verilen farklı isimlendirmeler aynı zamanda bir kavram karmaşasına da yol açabilmektedir. Eserler genellikle ya özel isim ya da *menâzil-menâsik* başlıkları ile karşımıza çıkmaktadır. Menâzil eserleri menziller, duraklar, konak yerlerinden bahsederken, menâsikler ise tavaf, vakfe, nahr, ihram ve sa’y başta olmak üzere haccın farz ve görevlerini anlatan, usulünü gösteren eserlerdir. (Devellioğlu, 2008: 613).

Çağın zihniyetini okumadan hac seyahatnâmelerini analiz etmemiz mümkün değildir. “Her yazar kendi devrinin bir şahsiyetidir.” (İpekten vd., 1988: 491). Çalışmada XVII.

² Türk seyahatnâmeleri hakkında giriş çalışmaları için bkz.; Ağaoğlu, Bülent (1981). Türk Seyahatnâmeler Kaynakçası. İstanbul.; Coşkun, Menderes (2009). Seyahatnâme, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 37, s.13-15.; Bayrı, Mehmet Halit (1939). Türkiye Seyahatnâmeleri-Yeni Eserlere Dair Düşünceler. *Yeni Türk Mecmuası*, No: 74, s.65-68.; Silacı, Ferhat (1955). Seyahatnâmelerin Işığında. *Türk Dili*. Cilt: 4, No: 44, s.510-511.; Aydın, Ali Arslan (1966). İslâm’ın Seyahate Verdiği Önem. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 5, No: 8, s.201-203.

yüzyılı hac seyahatnâmeleri gözünden okumak hedeflenmiştir. XVII. yüzyıl özetle; iç isyanlar, İran ile mücadeleler, Celâlî isyanları, Lehistan ile bozulan ilişkiler, yeniçeri ve sipahilerin başıbozuklukları, artan vergiler, köyden kente göç, eyalet ve sancaklarda keyfi hareket eden yöneticilerin artması gibi önemli meselelerin cereyan ettiği bir yüzyıldır. Önemli meseleler arasında öne çıkan “Celâlî isyanlarının” (1869-1932) bu eserlere nasıl yansıdığını araştırmanın da Osmanlı sosyal tarihini incelemek açısından bize bazı önemli ipuçları sağlayacağı kanaatindeyiz.

Hac seyahatnâmelerini tespit etmek oldukça güçtür. Kapsamlı müstakil çalışmalar olduğu gibi, birkaç eseri içinde barındıran, yazma nüshalar içinde yer alan kısa menâsik eserler de mevcuttur. İstinsah edilen eserin içine farklı şerhlerin girmesi ihtimali sebebiyle nüshaların tam olarak deşifre edilmesi gerekmektedir. Bu eserleri belli bir türe dahil edebilmenin temel zorluğu, bu konudaki çalışmaların özellikle son döneme kadar oldukça sınırlı kalması ile kütüphanelerde ve arşivlerde hala incelenmemiş eser ve vesikaların bulunmasıdır. Bu yüzden yazma eser kütüphanelerinde hala tespit edilmeyi bekleyen oldukça fazla eser vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hac seyahatnâmesi/menâsik türü eserlerinin bulunduğu kütüphaneleri şöylece sıralayabiliriz: Süleymaniye Kütüphanesi - Millet Kütüphanesi - Köprülü Kütüphanesi - Topkapı Sarayı Müzesi - İRCİCA - İSAM - İstanbul Üniversitesi - Türkiye Yazma Eserler Kurumu - Diyanet Arşivi - Milli Kütüphane – İstanbul/Amasya/Çorum İl Halk Kütüphaneleri - Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi - Beyazıt Devlet Kütüphanesi - Marmara Üniversitesi - İslam Ansiklopedisi - John Rylands Kütüphanesi - Cambridge Üniversitesi (Browne yazmaları) - Manchester Üniversitesi - Chester Beatty (İrlanda yazma eserler)

Hasibe Mazıoğlu, Carter Findly, Sevim İlgürel, M. Bianhi bu eserlerin tanıtılmasında önemli rol oynamışlardır. Osmanlı hac seyahatnâmeleri üzerine çalışan Menderes Coşun “*Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l Harameyn 'i'*” (2002) adlı eserinde ayrıntılı analizler yaparak sistematik olarak eserler üzerinden gruplandırmaya giden ve bu konuda çalışan ilk kişidir. Menderes Coşun elde toplanan yazma ve basma eserleri içerik ve yazılış gayelerine göre dört ana grup altında toplamıştır; 1- Hac el kitapları (menâzil-i hac ve menâsik-i hac), 2- Rehber

nitelikli hac seyahatnâmeleri, 3-Hatıra ve rapor nitelikli hac seyahatnâmeleri, 4- Edebi hac seyahatnâmeleri. Coşkun'un eseri, içerdiği tespitler sebebiyle sonrasında yazılan eser ve makalelerde kurucu metin olarak kabul görmüş, herhangi bir gruplamayı gerekli görenler tarafından da aynen kullanılmıştır. Konuyla ilgili çalışan bazı yazarlar ise çalışmalarında seyahatnâmeleri sınıflandırmayı tercih etmemiştir. Eserlerin birbirinden çok keskin farklar barındırmaması, şekli yorumlanmalardan ziyade içeriğin tarihi veriler taşıyabileceğinin yeteri kadar dikkate alınmaması gibi sebeplerle literatürde yapılan ve kabul gören bu sınıflandırmanın eksik olduğu kanaatini taşımaktayız. Bu sebeple çalışmamızda eserler “seyahatnâme” çatısı altında tarihi veriler esas alınarak incelenmeye çalışılacaktır. Genellikle eserlerin başlığında yer alan içeriğin seyri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olan “menâzil” ve “menâsik” kavramları önemsenmiştir.

Hac seyahatnâmeleri ile ilgili literatürdeki çalışmalar eserleri sadece dini-edebi bir tür olarak görmekte, eserlerin tarihi ve sosyo-kültürel yönleri görmezden gelinmektedir. Kaleme alınan eserler iyi okunduğu takdirde iyi bir tarihi dönem fotoğrafı niteliği taşımaktadır. İlk bakışta tarihi anlamda fazlaca değerli gözükmeyen hac seyahatnâmeleri terkihi, önceleri fikhî daha sonraları ise edebiyatta mesnevi nazım şekliyle yazılan bir türün adı olarak kullanılmaktadır. (Büyükkarcı Yılmaz, 2018). Buradan hareketle diyebiliriz ki hac seyahatnâmeleri bugün hala ilahiyat ve edebiyat sahalarında telif edilmiş eserler olarak addedilmektedir. Çalışmalarda muhteva unsurlarına yer verilse de tarihi verilerin yeteri kadar değerlendirildiğini söylemek zordur. Sosyo-kültürel tarihle ilgilenenlerin bu konuya ilgi göstermemesi kanaatimizce bir eksikliklerdir.

Tezkire ve biyografi çalışmalarının yanı sıra, bölgesel tarih kitaplarında da ilim insanlarına dair bilgiler bulunabilmekte fakat bazı tarihi veriler barındırması bakımından önemli bulduğumuz hac seyahatnâmeleri günümüzde süreli yayınlarında ve ansiklopedi maddelerinde gereği kadar yer bulamamaktadır. Buna rağmen, diyebiliriz ki son yıllarda literatürde hac seyahatnâmeleri ile ilgili, yazar ve eseri üzerinden, genellikle transkripsiyon çalışması yapılarak çalışılan makalelerin sayısının arttığı da bir gerçektir. Genellikle edebiyat ve ilahiyat bölümlerinde

transkripsiyon ağırlıklı yüksek lisans çalışmaları yapılmıştır. Bizim tespitlerimize göre menzillerin (konaklama yeri) konu edinildiği çalışmalar görece daha fazladır. Ancak literatürdeki en büyük eksiklik olarak söyleyebiliriz ki, bu eserlerin üzerinde tarih yazımı açısından veri madenciliği yapılmaması, bunların daha ziyade edebi ya da dini verilerin bir kaynağı olarak görülmesidir. Adı geçen çalışmalar arasında pek azı bu hususa dikkat çekmiştir. Bu çalışmalardan Şerife Eroğlu Memiş bizim de önemli gördüğümüz noktaya değinmiş ve bu eserlerin tarihi veri kaynağı olarak değerine dikkat çekmiştir.³

Bu tezin gayesi Osmanlı seyahatnâmeleri ve eserleri üzerinden haccı okumaktan ziyade yazarların hac seyahatnâmeleri vasıtasıyla o zamanki topluma vermek istedikleri mesajları anlamak ve tarihi verileri analiz etmektir. Sosyo-kültürel tarihe ait bazı verilerin elde edilebileceğine dair düşünce ve kısmen yaptığımız tespitler sebebiyle Osmanlı dönemi hac seyahatnâmelerini, tarihsel bazı veriler elde edebiliriz düşüncesiyle çalışmamıza esas kılmaya çalıştık. Literatürde bu konu hakkındaki mevcut boşluğu ortadan kaldırmaya katkı sağlamayı hedefledik.

Hac seyahatnâmeleri hakkında yapılan çalışmaların bize göre bir diğer eksik kısmı da Osmanlı dönemi literatürünün kapsamlı bir şekilde ele alınmamış olmasıdır. Çalışmamızda, XVI. XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait tespit edebildiğimiz hac seyahatnâmelerine yer verilmiştir. XIX. yüzyılda ise, bu dönemde eserlerin sayıca daha fazla olması ve daha kolay erişilebiliyor olması sebebiyle başlıca bilinen seyahatnâmelere yer verilmiştir. Hac seyahatnâmesi literatürüne ait genel bir resim ortaya koyabilmek adına tezde ayrıntılarıyla ele alacağımız döneme ait eserler ve müellifleri şunlardır:

Osmanlı'nın hakimiyetine kadar yazılan meşhur hac seyahatnâmeleri: Nâsır-ı Hüsrev (İran, ö. 465-1073 sonrası) *Sefernâme* - İbn Cübeyr (Endülüs, ö.614-1217) “er-

³ Konu ile ilgili çalışmaları için bkz.; Eroğlu Memiş, Şerife (2018). Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Morali Bahti'nin 'Menâsik-i Hacc' Manzumesi Örneği. Ankara: XVIII. Türk Tarih Kongresi.; Eroğlu Memiş, Şerife (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethûdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği. *Akademik Bakış*. Cilt: 13, Sayı: 26, s.267-298.

Rihle”- İbn Battûta (Fas, ö.770/1368-69) “*Tuhfetü’l-enzâr fî Garaibi’l-emsâr ve Acaibü’l-esfâr (Rihletü İbn Battûta)*” Ahmed Fakih (XV. yüzyıl başı [?]) “*Kitâbu Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerîfe*”.

XVI. yüzyılda yazılan Osmanlı hac seyahatnâmeleri: Abdurrahman Gubârî (ö.974/1566) “*Menâsikü’l-Hacc*”- Fevrî (ö.979/1571) “*Risâle-i Mekkiyye*” - Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsameddin bin İlyas el-Amâsî er-Rûmî el-Hanefî (ö.986/1578) “*Menasik-i hacc*” - Yûsuf Sinâneddin b. Yakûb (ö.989/1581) “*Menasik-i hacc*” - Sinâneddin Yûsuf b. Abdullâh Amâsî (ö.1000/1592) “*Menâsik-i Hac*”- Şemseddin Ahmed Sivâsî (ö.1005/1597) “*Menâsik-i Hac*” (*Umdetü’l-huccâc*) - Muhyî Gülşenî (ö.1017/1608’dan sonra) “*Menâsik-i Hacc*” - Muhyî-yi Lârî (ö. 1526-27) “*Fütûhu’l-Haremeyn*” - Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî (d.917/1511-ö.1532) el-Fevâ’idü’s-seniyye fi’r-rihleti’l-Medeniyye ve’r-Rûmiyye ve Tezkiretü’n-Nehrevâlî. İsimli seyahatnâmesi.

XVII. yüzyılda yazılan Osmanlı hac seyahatnâmeleri: Abdurrahman Hibrî (1012-1069/1604-1658/9) “*Menâsik-i Mesâlik*” - Konyalı Seyyid Mehmed Efendi (ö.1118/1706-1707) “*Menâsik-i Hac*”- Sulhî (ö.1070/1659-60) “*Der-beyân-ı ‘Aded-i Menâzil-i Hicaz*” - Nâlî Mehmed Efendi (ö.1086/1675) Dîvân’ında yer alan menâsik-i hac kasideleri - Evliya Çelebi (ö.1095/1684 [?]) Seyahatnâmesinin IX. Cildi - Nâbî (ö. 1124/1712) “*Tuhfetü’l Haremeyn*”- Hacı Seyyid Hasan Rızâî (ö.XVII.yüzyıl [?]) “*Tuhfetü’l-Menâzili’l-Ka’be*”- Hacı Ali Bey “*Tuhfet’ül Huccâc*” - Abdülkadir (Kadrî) “*Menâzili’t-Tarîk ilâ Beyti’llâhi’l-‘Atîk*”- Yazarı bilinmeyen “*Levazimat-ı Hac*” (1034-1624) - Amcazâde Ali b. Şaban “*Menâsik-i Hacc*” - Mustafa İbn eş-Seyh Ali-i Kastomonî “*Menâsik-i Hac*”- Bâhtî “*Manzûme fî Menâsiki’l-Hacc*” - Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak “*Mensur Hac Seyahatnâmesi*” - Üsküp’lü yazar Alaybeyi-zâde Mekkî Mehmed Emîn Efendi (d. 1020/1611-12- ö. 1091/1680) “*Risâle fî Menâsik’l-Hacc*”- Şeyh-zâde Mehmed Emîn b. İbrâhîm Üskübî (ö.1070/1660) “*Menâsik-i Hac*”.

XVIII. yüzyılda yazılan Osmanlı hac seyahatnâmeleri: Cûdî “*Merâhilü Mekke Mine’ş-Şam*” - Hânif İbrâhîm Efendi “*La’lu’l-Musaffâ fî Ziyâreti’l-Mustafâ*” - Seyyid

İbrahim Hanif (ö.1217/1802) “*Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-Menâzili’l-Harameyn*” - Edirneli Nâtık (d.?!/ ö.1129/1716-17) “*Tuhfetü’l-haremeyn / Tuhfe-i Nâtık*” - En-Nakşibendî el-Muradî “*Nebzetü’l-Menâsik*”- Hac konakları hakkında yazarı bilinmeyen bir eser - Mehmed Edîb “*Nehcetü’l-Menâzil* - Yazarı bilinmeyen “*Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü’l-Fecc li’l-Âc ve’s-Sac*” - Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim “*Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü Fecc li’s-secc min gayri lecc*”- Ahmed Sûzî (d. 1179/1765-ö.1246/1830) “*Hâc-nâme*” - Mustafa el-Bosnevî (ö.1749’dan sonra [?]) “*Delîlü’l-Menâhil ve Mürşidü’l-Merâhil*”- Bosanski Novolu Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed Pruşçak hac seyahatnâmeleri.

XIX. yüzyılda yazılan Osmanlı hac seyahatnâmeleri: Hüseyin İbn Ali “*Menâsik-i Hacc*” - Aşçı Dede (1828-1906’dan sonra) “*Aşçı Dede’nin Hatıraları*” - Cenap Şahabettin (1871-1934) *Hac Yolunda* - Eyüp Sabri Paşa (ö.1308/1890) “*Tekmületü’l-menâsik ve Mir’âtü’l-Haremeyn*” - Süleyman Şefik Söylemezoğlu (ö.1946) “*Hicaz seyahatnâmesi*” - Babakaleli Ahmed Abdül’aziz Efendi “*Tuhfetü’l-müminin fi menâsik-i’l huccaci’l-müslimin*” - Es-Seyyid Mustafa Niyazi (ö.1325/1907) “*Kitâb-ı Menâsik-i Hacc-ı Şerif*” - Hüseyin Tevfik “*Menâsik-i Hacc-ı Şerif*” - Çorumlu İndî “*Menâsik-i Hacc*” - Edirne Müftüsü Fevzi Efendi (1826-1900) “*İyânü’l-mesâlik fi beyâni’l-menâsik*” - Ali Suad “*Seyahatlerim*” – El-Hâc Hüseyin Vassâf’ın (ö.1872-1929) *Hicaz Hâtırası* ve Gradaçaçlı Hacı Ahmet Müftiç’in hac seyahatnâmesi.

Tarihi tespit edilemeyen bazı eserler: Bahrî “*Üsküdar’dan Şam’a Kadar Konaklar*”- Diyarbakırlı Molla Mustafa “*Menâsik-i Hacc*” – Fethî “*Vasf-ı Menâzil*” ve “*Mânzum Menâsik-i Hac*”- Servet “*Manzum Hac Seyahatnâmesi*” – Amîkî “*Menâsik-i Hacc*”.

Yüzyıllar yazarların hacca gittiği ve eserlerini kaleme aldıkları yıla göre belirlenmiştir. Su ve erzak durumu, iklim özellikleri, İslam tarihi ve Evliya Çelebi’nin seyahatnâmesinde yer alan Osmanlı öncesi dönem bilgileri kapsam dışı bırakılmıştır. Anadolu’dan çıkan eserlere kıyasla bakıldığı zaman Arap ve Fars kaynaklarının oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Geniş sınırlara sahip olan Osmanlı Devleti için daha doğru tespitler yapabilmek adına sadece Osmanlı merkezinden hacca giden yazarlar incelenmiştir. XVII. yüzyıl seyahatnâmelerinden elde edilen veriler ortak

paydalardan hareketle tematik başlıklar altında toplanmıştır. Fakat Evliya Çelebi seyahatnâmesinde oldukça tafsilatlı bilgilere yer vermesi dolayısıyla sadece diğer eserlerin ortak paydalarından oluşturulan tematik başlıklar ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

1. BÖLÜM: HAC VE ORGANİZASYON

1.1. XVII. Yüzyıl Siyasi Tablo

XVII. yüzyılda hac olgusunu ve yazılan seyahatnâmeleri anlamak için öncelikle XVII. yüzyıl dünyasını sonra da Osmanlı'nın iç dış siyasetini, ekonomisini ve toplumsal meselelerini tahlil etmemiz gerekmektedir. Batıda aklın ve bilimin öne çıkmaya başladığı, yeni sömürgeler ile ekonomik dengelerin değiştiği, Amerika kıtasının keşfi, göçler ve yeni kolonileşme, artan köle ticareti ve en önemlisi tarihin en uzun savaşı olan otuz yıl savaşları gibi gündemler vardı. Osmanlı için bir önceki yüzyıl kadar görkemli olmayan XVII. yüzyılda siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan bozulmalar meydana geldi. (Uzunçarşılı, 1982: 247; Öz, 2002: 19-20). Çözülme olarak görülen bu dönemde padişahlar önceki yüzyıllara göre daha az tahtta kalarak, yönetime altmış iki vezir-i azam getirilmişti. (Necdet, 1978: 293-242). Tahta çıkan on padişahтан altısı tahtan indirilerek ikisi katledilmişti. Şehzadelerin eğitimlerinde yeteri kadar bilgi ve tecrübe kazanmaya fırsatlarının olmaması, valide sultanların, sadrazamların, yeniçeri ağaları ve diğer başka güç unsurlarının dengeleri bozmasına neden olmuştu. (Uzunçarşılı, 1983).

XVII. yüzyıl, “Geleneksel ifadeyle “toprak kayıpları” buraları geri almak için uygulanan istirdat politikaları çerçevesinde yapılan başarılı başarısız seferler ve artık Avrupa'nın eski Avrupa olmadığına anlaşılmasıyla izlenmek zorunda kalınan dış siyaset” olarak özetlenebilir. (Özcan, 2019). İdari işlerde duraksama, mali işlerde yolsuzluk, kadıların rüşvet alması, enflasyon belirtileri, (Uzunçarşılı, 1983: 249-308; Lewis, 2015: 263) artan vergi miktarları, sık yapılan taşışşların halkın alım gücünü azaltması, ulemâ sınıfına duyulan saygının azalması, iltizamın yaygınlaşması, ayanlar sınıfının ortaya çıkması ve tüm bunlardan rahatsız olan halkın çıkarttıkları ayaklanmalar dönemin gerçekleridir. Anadolu'da isyanların yarattığı kaosu etkisiyle beraber yeniçerilerin etkisi de artmaktaydı. (İnalçık, 1985: 290). Bunlarla birlikte, Köprülü ailesinin XVII. yüzyıl Osmanlı siyasetinde çok büyük önemi vardı. Validelerin de etkinliklerinin arttığı bir yüzyıldı.

Merkezdeki bu hava tüm eyaletlerde yankı buldu. Yerel güçlerin hakimiyet alanı bulmasıyla bedevî şeyhlerinin, paşaların, şeriflerin gücü artmaya başladı. (Haridy, 2011: 223). Toprakların mirileşmesi nedeniyle azalan evkaflar ve artan vergiler köyden kente göçü arttırdı. Kuyucu Murad Paşa XVII. yüzyılın en önemli sorunu olan Celâlî isyanlarını sona erdirmiş olsa da isyanların etkisini ortadan kaldırmak zor oldu. Mevcut durum devlet otoritesini sarsmakla kalmadı, halkı ekonomik açıdan zayıflatıp büyük bir sosyal bunalıma neden oldu. (Bilkan, 2015: 13). XVI. ve XVII. yüzyıllarda süren başkaldırıların hepsi Celâlî olarak isimlendirilmiştir. (Duman, 2011: 27). Celâlî isyancıların içinde toplumun her katmanından insan vardı ve mezhepsel bir çatışmadan daha fazlası idi. Gidişattan memnun olmayan yöneticiler, daha iyi bir makama gelmek isteyenler, işsiz genç bekar eli silah tutan erkekler, (Şahin, 2017: 50-51) yeni toprak vergi ve yerleşim politikalarından memnun olmayanlar gibi daha da arttırılabilecek bu listenin meydana getirdiği isyanlar hem XVI. hem de XVII. yüzyıla damga vurdu.

“XVII. yüzyıldaki Celâlî isyanlarının bir sonucu olarak iç güvensizlik ve XVIII. yüzyılda mahalli ileri gelenlerin (a'yân) isyanları ve harici uzun süreli savaşlardan kaynaklanan güvensizlik, insanları içeride İmparatorluğun sınırları dışında seyahat etmekten caydırdı.” (Palabıyık, 2010: 96). XVII. yüzyıldaki hac kervanında hacılar güvenlik açısından, önceki yüzyıllara kıyasla daha tehlikeli bir yolculuk yapmakta, XVII. yüzyıla kadar Halep'e uğrayan resmi hac kervanı bu yüzyıldan sonra direkt Şam üzerinden kutsal topraklara ulaşmaktaydı. (Coşkun, 2002: 15). Yüzyılın son çeyreğinde hac kervanı tam yedi kez bedevîler tarafından saldırıya uğramıştı. (Erken, 2017: 18). “XVII. asırda Nil nehrinin taşmasıyla Mısır'dan Haremeyn'e tahıl gönderilememesi halk arasında bir kıtlık dönemine neden olmuştu. Bu tip gelişmeler hanedanın otoritesinin sarsılmasına da neden olmaktaydı.” (Tok, 2002). Yüzyıl boyunca Suriye bölgesinde yeniçeri kaynaklı isyanlar devam etti. “Hac için yapılan devlet harcamalarının yaklaşık üçte biri Mısır kaynaklarından sağlanırdı. Sadece XVII. yüzyıl sonlarındaki savaşlar sırasında hac bağlantılı harcamalarda kısıtlamaya gidildiği tespit edilmektedir.” (Özcan, 1996: 400-408). XVII. yüzyılda Haremeyn topraklarında yaşanan bazı güncel gelişmelere bakacak olursak merkezdeki sarsıntıların çok net olmasada hissedildiğini görebiliriz. XVII. asırdan itibaren devlet

hazinesinin, hac yolunda dağıtılması adet olan hediyelerin büyük ve gösterişli olmasına el vermediği de görülür. (Özcan, 1996: 400-408). Yine bu yüzyılda Yeniçeri komutanları yerine Nablus sancak beyleri hac hizmetlerinde tercih edilmeye başlanmıştır. (Erken, 2017: 18). Savaşlar, isyanlar ve bozulan ekonomi halkın hem malına hem de canına zarar veriyor ve aynı zaman sosyal hayatı ve ticareti etkiliyordu.

Çözülme her alanda gerçekleşmemiştir. Mehmet Öz'ün dediği gibi “mutlakiyetçiliğin çöküşüdür.” (Öz, 1997: 50). Osmanlı'nın iç dış siyasette sosyal ve siyasi iktisadi yönden pek çok sorunla uğraştığı bir dönem olmasına rağmen bu durum sosyal ve kültürel alanlarda özellikle de edebiyat sahasına hiç yansımamış ve güçlü şairler yetişmiştir. (Söylemez, 2020: 47). Bu şairlerin yetişmesi aynı zamanda bazı hac seyahatnâmesi türü için de önemlidir. Tüm bu siyasi tablonun hac seyahatnâmelerine yansımalarına bakacak olursak; XVII. yüzyılda yerel yönetimde meydana gelen bazı değişiklikler yolculuk esnasında uğranılan şehirler dolayısıyla eserlere yansır. XVII. yüzyıl Arapça-Farsça kelime kullanımının arttığı, eserlerde dilin sanat yapmaya daha elverişli hale geldiği bir yüzyıldır. Menâsikü'l-hac adlı el kitaplarının bu yüzyıldan sonra sayılarının arttığı gözlemlenmiştir. Çözülme döneminin yansımalarını net bir biçimde eserlerde görebiliriz, bunun nedeni eserleri çoğunlukla; üst sınıf, devlete yakın, siyasi duruma hâkim olan kişilerin kaleme almasıyla alakalı olabilir. Sıradan bir Osmanlı taşralısının yolculuk esnasında Celâlî isyanlarının neden olduğu harabeleri aktardığı da görülmektedir. Zaten hac seyahatnâmelerinden elde ettiğimiz veriler XVII. yüzyıl bağlamında ayrıntılı olarak IV. bölümde incelenecektir.

Seyahatnâme yazarlarının hangi padişah döneminde yaşadığı, hac yolculuğuna çıktığı ve eserini yazdığı da önem arz eden bir husustur. Abdurrahman Hibrî'nin (1604-1658) 1041/1632 senesinde çıktığı hac yolculuğunda kaleme aldığı *Menâsik-i Mesâlik* isimli eseri IV. Murad (1623-1640) dönemine denk gelmektedir. Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde Abdülkadir Kadrî 1646 senesinde (*Menazilü't-tarik ila beyti'llahi'l-atik*) ve Hacı Ali Bey (*Tuhfet'ül Huccâc*) 1647-1648 senesinde hac yolculuğu yapmıştır. Bahtî *Manzûme Menâsik-i Hac* eserini onun döneminde kaleme almıştır. Sultan İbrahim'den sonra tahta geçen oğlu IV. Mehmed (1648-1687) 39 yıllık saltanatı ile Kanûni Sultan Süleyman'dan sonra en uzun tahta kalan padişah olmuştur. Bu

nedenle onun döneminde çok sayıda eser kayda alınmıştır. IV. Mehmed'in uzun saltanat yıllarında Evliya Çelebi 1082/1671 yılında, Seyahatnâmesinin IX. Cildini, Nâbî 1089-90/1678-79 yılında, *Tuhfetü'l Haremeyn*'i, Amcazade Ali bin Şaban (yazma tarihi: 1089/1678) *Menâsik-i Hacc*'ı ve Hacı Seyyid Hasan Rızâî 1072/1662-63 yılında *Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik*, *Tuhfetü'l-Menâzil Tuhfetü'l-Huffâz*, (Hac konulu manzumesi) eserlerini yazdıkları hac yolculuklarına çıkmışlardır. Eserlerinin yazım tarihi bilinmeyen Sulhî'nin (ö.1069-1070/1659 *Der-beyân-ı 'Aded-i Menâzil-i Hicaz*) ve Köprülülerden Fâzıl Ahmed Paşa ile yakınlığıyla bilinen Nâli Mehmed Efendi'nin (ö.1086/1675 *Menâsik-i hacc*) yolculuklarını IV. Mehmed zamanında yapmış olması muhtemeldir. XVII. yüzyılda ulaşabildiğimiz son hac seyahatnâmesi olan Konyalı Seyyid Mehmed Efendi (*Menâsik-i hac*) 1110/1698-99 yılında hac yolculuğuna *II. Mustafa* döneminde çıkmıştır.

1.2. Osmanlı'da Hac Organizasyonu

Hac ibadeti dolayısıyla tarih boyunca İslam ülkeleri Haremeyn toprakları ile yakından ilgilenmişlerdir. Yavuz Sultan Selim Ortadoğu'ya yönelerek Ridâniye savaşıyla (922/1517) Hicaz bölgesinin hâkimi olan Memlükler'den Mekke ve Medine'yi alarak, *Hâdimü'l Haremeyn* yani Mekke ve Medine'nin hizmetkârı unvanına sahip oldu. Böylece Osmanlı Devleti Haremeyn'e karşı sadece manevi değil maddi bir sorumluluk da yüklenmiş oluyordu. Osmanlı sultanları için Hicaz, hakimiyet altında olan diğer tüm topraklardan ayrılmaktaydı. Osmanlı döneminde Haremeyn'de oturanlar tamamen vergiden ve askerlikten muaf tutuldu, geçimleri devlet hazinesinden veya vakıflardan karşılandı. (Faroqhi, 2008). Osmanlı Devleti Hicaz'ı bizzat yönetmek yerine, Hicaz emîrleri ile yönetirdi. Peygamber soyundan gelen emîrlerin statüleri aynen korunurdu. Haremeyn idaresi uzun süre Mısır üzerinden bir nevi uzaktan kontrol mekanizması ile yürütülürken zamanla Cidde sancak merkezi yapılarak merkezin bölgede doğrudan kontrolü sağlandı. (Kurşun, 2017: 285; 1998: 437-439).

Hac kâfilesi İstanbul'dan Recep ayının ortalarında hareket etmekteydi. (Armağan, 2000: 83). XVIII. yüzyıl yazarı Mehmed Edib, *Nehcetü'l-Menâsik eserinde* kâfilenin

Rebiülâhîr'in yirminci gününde hareket edip 265 gün sonra tekrar Üsküdar'a döndüğünü yazar. (Aktaran: Eroğlu Memiş, 2020: 271). İstanbul'dan 8-9 ay süren hac yolculuğu, Balkanlar'dan neredeyse 1 yıl sürüyordu. Rumeli ve Kafkaslar'dan gelen hacılar İstanbul'da toplanarak Şam kervanı ile birlikte Haremeyn'e ulaşırdı. (Atalar, 1991: 129). Mağrib, Afrika,⁴ Kırım, Balkanlar, Kafkasya, Rodos Adası ve Kıbrıs bölgelerinde de hac ibadetini ifa etmek için yollara düşen halkların meydana getirdiği eserler mevcuttur. Bu bölgeler ile ilgili hac seyahatnâmeleri hakkında müstakil çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu düşünmekteyiz.

Hac aynı zamanda politik bir organizasyondur. Aylar süren meşakkatli hac yolculuğunda yola çıkan hacı adaylarının en büyük endişesi bu uzun yolu hayatta kalarak, olabildiğince az mal kaybıyla, sağlıklı bir şekilde tamamlamaktır. Bir devlet görevlisi veya askeri sınıftan olmayan sıradan bir Osmanlı vatandaşının hac yolculuğu için bir izne gerek olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır. (Erkan, 2019: 435). Bedevîlerin hac kervanlarına baskın ve yağmaları Osmanlı'nın en büyük sorunuydu.⁵ Osmanlı Devleti hacıların, Şam ve Kahire kervanı ile güvenli bir şekilde herhangi bir eşkıya ya da bedevî saldırısına uğramadan kutsal topraklara ulaşabilmesi için bedevîler ile dengeli bir ilişki kurmaya özen gösteriyordu.

Tarih boyunca Haremeyn'e hizmet hem merkezi idare hem de şahıslar tarafından kutsal bir görev olarak görülürdü. Bu durum Hicaz'a hâkim olan devletler için adeta bir hayır yarışına dönüşmüştür. Emevîler döneminde Velîd b. Abdülmelik ve Abbâsîler döneminde Mehdî zamanında hacılar için pek çok su kuyuları açılmış, hac yolları tamir edilmiştir. (Küçükaşçı, 1998: 432-437). Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde'nin bu bölgeye çok hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti hacı adaylarının güvenli bir şekilde Hicaz'a ulaşması için yolları buna göre düzenler, su kuyuları açar, erzak temini sağlar, mola için menziller belirlerdi. Nitekim konuyla ilgili mevcut birtakım arşiv vesikaları, Osmanlı idaresinin bu ve benzeri ihtiyaçların

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Kavas, Ahmet (2008). Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:18, s.89-102.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Yalçın, Tuğba (2007). Arşiv Belgelerinde Osmanlı Sultanlarının Hacıların Emniyetini Sağlamada Gösterdikleri Hassasiyet. *Din ve Hayat*. Sayı: 3, s.122-125.

temininde kendisinin yetkili ve sorumlu olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁶ Haremeyn'e hizmet aynı zamanda toplumsal bir görev olarak görülüyordu.⁷ Osmanlı sultanları, Kâbe'nin temizlenmesi, aydınlatılması ve örtüsünün hazırlanmasıyla yakından ilgilendiği gibi, Kâbe çevresinin genişletilmesi, yeni imarlar yapılması gibi inşa ve tamir çalışmalarlarıyla da ilgilenmekteydi. Hizmet kalemlerinin önemli bir bölümünü Haremeyn'e hizmet için kurulan "Haremeyn Vakıflarından" elde edilen gelirler oluşturuyordu.⁸ Kayıtlara geçen nakdi yardımlar sadece zirai üretim yapan bölge halkının kalkınmasında çok büyük katkı sağlamıştır.

Hilâfet prestijini sağlamlaştırmak isteyen Osmanlı sultanları hac organizatörlüğünde Memlükleri örnek alarak sisteme bazı yenilikler ekledi. Tarihte ilk Surre Abbasî Halifesi el-Muhtedir Billah zamanında gönderilmiştir. (H. 924) Haremeyn ahalisine saygı ve muhabbetin ifadesi olarak "Surre-i Hümayûn" gönderme geleneğinin "Sultan I. Bayezid döneminde (1389-1402) başlayıp Sultan Çelebi Mehmed'den (1403-1421) itibaren kurumsallaşmaya başladığını tarihi kaynaklar yazmaktadır." (Kurşun, 2017: 282). Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra yapılan yardımlar iki katına çıkmıştır. Surre devlet politikası haline gelmiştir. (Sarıay, 2010).

"*Emîrû'l-hac*" Osmanlı'da haccın kurumsal olarak organize edilmesini sağlamıştır.⁹ "Her yıl resmi olarak Surre alayı yola çıkar, yola çıkmadan önce bu alayın geçeceği bölgelerin idarecilerine ferman gönderilir, gerekli hazırlıkların yapılması hem Surre alayının hem de hac kervanının güvenli bir şekilde Mekke ve Medine'ye ulaştırılması istenirdi." (Büyükkarcı Yılmaz, 2018: 26-27). "Surre alayı ile çıkan hac kafilesini Kocaeli mutasarrıfı Hersek menzilinde karşılar, koruması altında Akşehir'e ulaştırır, senet karşılığı teslim eder, Akşehir sancakbeyi Konya'ya, Konya Beylerbeyi

⁶ "Cidde ve Yenbu'a'da Denizden İçme Suyu Sağlayacak Makinalar Getirilmesi" ve "Hacıların Su İhtiyacının Karşılanması" başlıklı belgeler dikkat çekmektedir. (Sarıay, 2010).

⁷ Örneğin, Salihîye tarikatı hacı adaylarını korumayı görev edinen bir tarikattı.

⁸ Haremeyn Vakıfları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Güler, Mustafa (2002). Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XV.-XVII. Yüzyıllar). İstanbul: Ensar Yayınları.

⁹ Hac hakkında giriş mahiyetindeki çalışmalar için bkz.; Faroqhi, Suraiya (2008). Hacılar ve Sultanlar (1517-1683). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.; Atalar, Münir (1988). Türklerin Kâbe'ye Yaptıkları Hizmetler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 30, Sayı: 1, s.287-292.; Sarıay, Yusuf (2010). Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Adana'ya, Adana beylerbeyi Hama'ya, Hama sancakbeyi Şam'a, Şam Valisi kafileyi Mekke emîrine teslim ederdi.” (Armağan, 2000: 76). Surre alayı Tanzimat'a kadar çoğunlukla kara yoluyla deve ve katırlarla giderken, Tanzimat sonrası Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte denizden gitmeye başlamıştır. Hicaz Demiryolunun açılması ile de (1908) tren tercih edilmiştir. (Pakalın, 1946: 280). Hac yollarının güvenliği ve yolların açık tutulması için, diğer katkılar hariç, merkezi bütçenin yaklaşık %2'sine tekabül eden mühim miktarda parayı Osmanlı'nın bu iş için kullandıkları bilinmektedir. (Faroqhi, 2008: 86-89; Barbir, 1980). Resmi Hac kervanında, “Emîrü'l-Hac, Emîrü'l-Hac kethüdâsı, Surre Emini, hacı adaylarının yerleşimi ile görevli kethüdâ, mola yerlerinden sorumlu emîr, imrahor, emrinde bir kâtip bulunan maliyeden sorumlu emin ve kadı, padişah sadakalarını dağıtan fukaralardan sorumlu nâzır, vârisiz mallara padişah adına el koyan memur, imam, müezzinler, müzisyenler, ulaklar bulunuyordu.” (Faroqhi, 2008: 40-41). İki sakabaşı, ordugâh, meşaleciler, müjdeciler de görev yapmaktaydı. (Çakır, 2008). Kurulan süvari birliği olan cerde, “hacıları Medine'den dönüş yolunda tehlikeden koruyan, urbandan tecrîd eden birlik anlamına gelmekteydi.” (Pakalın, 1946: 310-311; Erken, 2017: 133).

Sultan Baybars döneminde başlayan hac yapılan topraklara hediye gönderme geleneği Osmanlı'da da devam ettirilmiştir. *Mahmil* ile gönderilen hediyelerin yanı sıra, “Sultan II. Murad'ın tahta geçtiği 1421 yılında ataları gibi Medine ve Mekke'ye hazineden bir tahsisat ayırdığı, ayrıca Haremeyn için de Ankara'ya bağlı Balık Hisarı bölgesindeki köylerin gelirlerini tahsis ettiği bilinmektedir.” (Âşık Paşazâde, 2010: 252; Kurşun, 2017: 282). Sultanlar galibiyet sevinçlerini de Hicaz emîrleri ile paylaşırdı. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethi haberini Haremeyn topraklarına pek çok hediye ve altın ile vermiştir. (Feridun Ahmed Bey, 1848-1858: 239-240).

Abbâsîler zamanında Karmatî isyanları gibi iç karışıklık hac organizasyonunu engellemişti. Müslümanların kendi aralarında sorunları olabiliyordu. Nitekim, 632/1235 tarihinde Eyyûbîler ve Anadolu Selçukluları arasında mücadeleden dolayı Yemen ve Mısır tarafından deniz yoluyla haccedenler hariç Müslümanlar o yıl Haremeyn'e ulaşamamıştı. (Erkan, 2019: 426). Ayrıca Müslümanlar ile sürekli savaş

halinde oldukları için Hristiyan hükümdarlar Müslüman olan vatandaşlarına hac izni vermiyorlardı. Hicaz'ın hakimiyetini bir lütuf olarak gören Osmanlı Devleti hac organizasyonu yaparken şii hacılara da anlayışlı ve eşit haklar verdi. I. Dünya savaşı esnasında Hicaz bölgesi 13 Ocak 1919 tarihinde yapılan anlaşma ile Osmanlı topraklarından çıkmıştır. (Bostancı, 2014: 131-132). 1917-47 yılları arası hac sekteye uğramış, bu nedenle o yıllar arasında hac seyahatnâmesi yazılamamıştır.

1.2.1. Osmanlı'da Hacıların Toplumsal Statüleri (el-Hâc)

Osmanlı'da hacı olmanın bir sosyal statü sağladığını, hacıların en azından dini vecibesini yerine getirmiş bir Müslüman olarak toplumda saygın bir konumda bulunduğunu varsayabiliriz. Bunun en tipik göstergelerinden birisi de günümüze kadar ulaşan bazı uygulamalardır. Bunlardan belki en önemlisi, somut tarihi eserlerden mezar taşlarıdır.¹⁰ Mezar taşlarında, kişinin her türlü mesleği, meşrebi ve hatta soyu yanında onun “hacı” olduğu da hakkedilmiştir. Hacı kelimesinin Türkler arasında kullanım farklılıkları vardır. “XV. yüzyıl Anadolu'sunda ücra küçük kasabalar kendilerine hacı adını veren insanlarla doluydu.” (Faroqhi, 2008: 2). Müslümanların yanında Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi, Ortodoks ya da Ermeni Hristiyanlar için de hac bir saygınlık olarak telakki edilmekteydi. (Faroqhi, 2016). Bu konudaki yaygın kanaate göre hacca gitmiş olmanın Osmanlı toplumunda prestije ve kişinin daha dindar olarak görülmesine neden olduğu sebebiyle el-Hâc unvanının hacca gitmeyenler tarafından da kullanılıyor olmasıdır. Fakat Nevzat Erkan'ın (2019) görüşü hac ibadetinin maddi manevi zorluklarından dolayı bu unvanı hak edenlerin diğerlerinden ayrılacağı yönündedir. Ayrıca kayıtlarda el-Hâc unvanını taşıyan kişiler genellikle erkektir. (Erkan, 2019: 429). Tahrir defterlerinde mülk ve bağ-bahçe sahipleri arasında el-Hâc unvanlı kişilere sıkça rastlanması onların varlıklı insanlar olduğunu gösterir.

Şer'iyye sicillerinde hatırı sayılır miktarda el-Hâc unvanlı kişilere rastlanmaktadır; ancak Osmanlı dönemi kayıtlarında yılda kaç kişinin hacca gittiğine dair bir bilgi

¹⁰ Laqueur, Hans Peter (1997). Hüve'l Bâki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. Mezar taşları ile ilgili bölgesel çalışmalar da mevcuttur: Naldan, Funda (2019). Erzincan Terzibaba Türbesi Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları, Erzincan: Terzibaba Derneği Yayınları.

bulunmamaktadır. (Erkan, 2019: 428). Bununla birlikte bazı seyyahların yazdıkları sayesinde öğrendiğimiz bazı rakamlar da mevcuttur. 1880 yılında Cidde’de bulunan İngiliz Wifred S. Blunt toplam 93.000 hacının bölgeye çeşitli kanallarla geldiğini kaydetmektedir. (Blunt, 2011: 17).

2. BÖLÜM: OSMANLI DÖNEMİ HAC SEYAHATNÂMELERİ LİTERATÜR ÇALIŞMASI

2.1. XVII. Yüzyıla Kadar Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn topraklarına hakimiyetine, yani XVI. yüzyıla kadar farklı coğrafyalarda yazılan bazı meşhur hac seyahatnâmelerine kısaca değinmenin konunun bütünlüğünü sağlamak açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Nâsır-ı Hüsrev (İran, ö. 465-1073 sonrası) hacca gitmek için koyulduğu yoldaki gördüklerini yazdığı *Sefernâme* isimli eseri, seyahatnâme niteliği taşımaktadır. Fakat bilinen ve günümüze ulaşan ilk hac seyahatnâmesi İbn Cübeyr'in (Endülüs, ö.614-1217) *er-Rihle* adlı eseridir. Hac yolculuğu 1883-85 tarihleri arasında gerçekleştirmiştir. İbn Cübeyr, Mekke'de sekiz aydan fazla kalmış, gözlemlerini günlük şeklinde ve ayrıntılı bir biçimde kaleme almıştır. (Çavuşoğlu, 2019: 74). İlk kez William Wright tarafından 1852 yılında yayımlanmıştır. Ahmed Fakih'in (XV. yüzyıl başı [?]) *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*¹¹ isimli eseri de Osmanlı öncesi döneme ait hac seyahatnâmeleri arasında yerini almaktadır. İbn Battûta¹² (Fas, ö.770/1368-69) *Tuhfetü'l-enzâr fi Garaibi'l-emsâr ve Acaibü'l-esfâr* (Rihletü İbn Battûta) adlı eserini İbn Cüzey el-Kelbî'ye yazdırmıştır.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'a hâkim olmasıyla, Osmanlı hac organizasyonunu üstlenmiş bulunuyordu. Bu sayede, hac yolculuğuna çıkan kişilerin devlet korumasını daha çok hissederek seyahatlerini gerçekleştirmiş oldukları kanaatindeyiz. Bilinen ilk manzum hac seyahatnâmesi XVI. yüzyıl yazarı Abdurrahman Gubârî'ye aittir. XVI. yüzyılda tespit edebildiğimiz altı hac seyahatnâmesinin üçü, *Sinâneddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî*, *Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsameddîn bin İlyas* ve *Yusuf Sinâneddîn b. Yakup* literatürde sıklıkla

¹¹ Edebi yönüyle dikkat çeken eser, Hasibe Mazıoğlu (1974) tarafından British Library'de bulunarak yeni harflere çevrilmiştir. Sertkaya (1989), Ahmed Fakih adını taşıyan beş ayrı kişinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*'de kullanılan Türkçenin özelliklerinden hareketle Sertkaya, bu eserin yazarı olan Ahmed Fakih'in XIV. yüzyıl ikinci yarısı veya XV. yüzyılın birinci yarısında yaşamış olduğunu iddia etmektedir. XIII. yüzyılda yaşadığına dair iddialar da mevcuttur.

¹² İbn Battûta hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; İbn Battûta, (2018). *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (Çev. A. Said Aykut). İstanbul: YKY.

karıştırılmaktadır. Bunun nedeni isim benzerliğinin yanı sıra bu isimlerin hepsinin “Menasik-i Hac” isimli eserinin olmasıdır.

1. *Abdurrahman Gubârî*¹³ (ö.974/1566) Akşehir doğumludur. 968/1561 yılında kaleme aldığı “*Menâsikü'l-Hacc*”¹⁴ isimli eseri 1203/1788 senesinde istinsah edilmiştir. Eserde hac ibadeti sırasında nelere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. (Çaycı, 2006: 120). Gubârî'nin *Kâ'benâme* adlı eseri Kanûnî'nin ve Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'de yaptırdığı vakıf ve hayratlar hakkındadır.
2. *Fevrî*¹⁵ (ö.979/1571) Asıl adı Ahmed'tir. Fevrî 952/1545-6 yılında yaptığı hac yolculuğunda “*Risâle-i Mekkiyye*”¹⁶ isimli eserini kaleme almıştır. Eser kütüphane kataloğunda eser Âşık Çelebi'nin sanılarak Âşık Çelebi adıyla kaydedilmiştir.
3. *Sinânüddîn Yûsuf bin Hüsameddin bin İlyas el-Amâsî er-Rûmî el-Hanefî* (ö.986/1578) “*Menasik-i hacc*”. Amasya sancağında doğan yazar “Muhaşşi Sinan” (Haşiyeci) olarak bilinir. (Demir, 2006: 437). Osmanlı âlimi, İstanbul kadısı ve Anadolu kazaskeridir. (Kaya, 2009: 228-229).
4. *Yûsuf Sinâneddin b. Yakûb*¹⁷ (ö.989/1581) “*Menasik-i hacc*”¹⁸ Literatürde Sünbülî Sinan (Arıç, 2015: 192) olarak da geçmektedir. Yakup Efendi'nin oğlu olduğu bilinen Sinâneddin hakkında bibliyografya kitaplarında fazla bilgiye rastlanamamıştır. Menâsik-i Hacc eserini birçok farklı menâsik kitaplarını derleyerek oluşturmuştur.

¹³ Abdurrahman Gubârî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Alparslan, Ali (1996). Gubârî Abdurrahman, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 14, s.167-169.; Karadağ, Özay (1999). Gubârî Abdurrahman ve Kâbenâme'si, (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Eliaçık, Muhittin (2004). Gubârî'nin Zindanda Yazdığı Menasikü'l-Hacc Mesnevisi, *İlmi Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 17, s.105-114.; Gül, Amine (2006). Abdurrahman Gubârî'nin Hayatı, Eserleri ve Menasik-i Hac Adlı Eseri (Edisyon Kritik). (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.

¹⁴ Menâsikü'l-Hac, Konya Bölge Yazmalar Ktp., No.4154 demirbaş numarası ile kayıtlıdır

¹⁵ Fevrî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Tarlan, Ali Nihat (1948). Şiir mecmualarında XVI. ve XVII. asır Divan Şiiri Rahmi ve Fevrî. İstanbul: Üçler Basımevi.; Kalpaklı, Mehmet (1995). Fevrî. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 12, s.505-506.

¹⁶ Risâle fi'i-menâsik, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, no: 2828, 16b-29b'te yer almaktadır.

¹⁷ Yûsuf Sinâneddin b. Yakûb hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Arıç, Dilara Pınar (2015). Sünbülî Sinan'ın Menasik-i hacc'ı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Çelik, Tarık (2016). Yûsuf Sinâneddin b. Yakûb'un Menasik-i Hacc İsimli Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.

¹⁸ Kültür Bakanlığı Yazma Eserler 19Hk 1539 kayıtlıdır. Eserin orijinali Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

5. *Sinâneddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî*¹⁹ (ö.1000/1592) “*Menâsik-i Hac*”²⁰ adlı eserinin istinsah tarihi 1141/1727 olarak verilmiştir. Amâsî, Amasyalı olup Mekke’de hayatını sürdürmüş bir âlimdir. “İsmail Paşa el-Bağdâdî (ö.1920) ve Ömer Rıza Kehhâle (ö.1987) müellifin babasının adının Abdullah olduğunu kaydetmektedir.” (R. Özel, 2013: 115). Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî hakkında biyografi kitapları bizlere fazla bilgi vermemektedir. Bu eser müstakil olarak hiç çalışılmamış ve metnin transkripsiyonu yapılmamıştır.
6. *Şemseddin Ahmed Sivâsî*²¹ (ö.1005/1597) “*Menâsik-i Hac*” (*Umdetü’l-huccâc*)²² Halvetiye Tarikatına bağlı Şemsiyye kolunun kurucusudur. Dini kitaplardan aldığı bilgileri toplayarak insanlara fayda sağlama amacıyla eserini yazdığını aktarmaktadır.
7. Muhyî Gülşenî’nin (ö.1017/1608’den sonra) “*Menâsik-i Hacc’i*” (*Hedyü’l-Haremeyn*) Edirne’de doğan yazar, tarihçi hadis ve fıkıh alimidir.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti merkezi dışındaki İslam beldelerinde yazılmış olan bazı önemli eserler de şunlardır: Manzum hac seyahatnâmesi niteliğindeki “*Fütûhu’l-Haremeyn*” adlı eseriyle tanınan İranlı şair Muhyî-yi Lârî (ö. 1526-27)²³ ve 917/1511 senesinde Nevrvan’da doğduğu kabul edilen *Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî*’nin²⁴ *el-Fevâ’idü’s-seniyye fi’r-rihleti’l-Medeniyye ve’r-Rûmiyye ve Tezkiretü’n-Nehrevâlî isimli eserleri.*

¹⁹ Sinâneddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Özel, Recep Orhan (2013). Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (1000/1592) ve “Tebyînü’l-Mehârim” Adlı Eseri, *Usul İslam Araştırmaları*. Cilt: 20, Sayı: 20, s.113-140.

²⁰ Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda 06 Mil Yz. A 3223 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

²¹ Şemseddin Ahmed Sivâsî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Aksoy, Hasan (2005). Şemseddin Sivâsî, Hayatı, Eserleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 8, Sayı: 2, s.1-46.; Güneren, M. Fatih (2005). Sivasî Şiirleri. İstanbul: Seçil Ofset Yayınları.; Toker, Mustafa (2009). Şemseddin Sivâsî’nin Menâsikü’l-Huccâc veya Umdetü’l-Huccâc Adlı Eseri. *Turkish Studies*. Cilt: 4, Sayı: 2, s. 961-975.; Süer, Fatih Ramazan (2015). Umdetü’l-huccâc. Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları.

²² Hakkında yakın zamana kadar bilgi bulunamayan eser Mustafa Toker’in (2009) yaptığı çalışma neticesinde gün ışığına kavuşmuştur.

²³ Eser pek çok yazara kaynaklık etmiştir, daha önce bahsettiğimiz Nâbî bu isimlerden birisidir. Muhyî [Cami], *Fütûhu’l-Haremeyn*, Millet Ktp., Farsça, no: 478, y.7’de yer almaktadır.

²⁴ Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî seyahatnâmesinde Mekke ve Medine ziyaretlerinden de bahseder. 943/1536 senesinde eğitim görmek amacıyla İstanbul’a geldiği, daha sonra 965/1557 senesinde elçi unvanıyla İstanbul’a gönderildiği anlaşılmaktadır. (Atalar, 1991: 27). Yazma Veliyüddin Efendi Kütüphanesinde No. 2440 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

2.2. XVII. Yüzyılda Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri

XVII. yüzyıl, hac seyahatnâmesi literatürü bakımından sayıca zengin olmasının yanı sıra, içerik açısından da diğer yüzyıllara kıyasla daha fazla veri sunan eserlerin kaleme alındığını gözlemlemekteyiz. Bu sebeple XVII. yüzyılı hac seyahatnâmeleri türünün klasiğini oluşturduğu bir yüzyıl olarak değerlendirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu zenginliğin nedenlerini inceleyecek olursak, Evliya Çelebi ve Nâbî'nin Şam'a kadar resmi kervan yerine özel kervan kullanmaları sebebiyle kişisel tecrübelerinin eserlere daha fazla yansıdığı görülmüştür. Aynı zamanda Kadri'nin tarihte, Nâbî'nin sanatta, Evliya Çelebi'nin ise seyahatte oldukça yetkin ve tecrübeli olmaları, eserlerinin de daha nitelikli olması sonucunu doğurmuştur. Zikrettiğimiz ve görece daha fazla bilinen bu yazarların yanı sıra, aşağıda ayrıntısını işlediğimiz bazı yazarlar da tarihi açıdan incelendiğinde değerli olduğu tespit edilmiştir. XVII. yüzyıla ait olduğu tespit edilen fakat kütüphanelerde kaydına veya hakkındaki çalışmalara ulaşamayan bazı isimlere de bu bölümde yer verilmiştir. Fakat tematik başlıklar altında yapılan değerlendirmelere tabi tutulamamıştır. Bâhtî, XVII. yüzyıldaki diğer eserlere göre fazla veri içermemesine rağmen, hacca gitmeden yazılan eserlere örnek olması ve Osmanlı toplumunda “yaşadıkları” ile değil “okudukları” ve “duydıkları” ile haccın nasıl algılanıp, yazarın okuyucuya nasıl yansıttığı ve ne kadar tarih içerdiği tespitlerini yapabilmek adına çalışmamıza dahil edilmiştir.

1. *Abdurrahman Hibri*²⁵ (ö.1069/1659) “*Menâsik-i Mesâlik*”. 1012/1604'de Edirne'de doğan yazar, 1041/1632 yılında hac yolculuğuna çıkmış, eserini dönüşünde kaleme almıştır. Hibri “Edirne'deki medresesine müderris olmuş sonra da öldüğü tarihe kadar Serez'de kadılık yapmıştır.” (Babinger, 1982: 234) İstanbul Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Kitaplığı no: 104'te kayıtlı mecmuanın içinde vr. 87b-149a'da yer almaktadır. Eseri 10 bölüm ve bir tetimme'den oluşmaktadır. “Osman Nuri Peremeci'nin tespit ettiği mezar taşında Abdurrahman Efendi'nin vefat tarihini 1069

²⁵ Hibri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; İlgürel, Sevim (1998). Hibri, Abdurrahman Efendi. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 17, s. 426-428.; İlgürel, Sevim (haz.). Abdurrahman Hibri'nin Menasik-i Mesaliki, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul 1975, Sayı: 6). s.111-128 & *İÜEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1976, Sayı: 30). s. 55-72 & *İÜEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1978). s.148-162. & *İÜEF Tarih Dergisi*. Toplam üç bölüm halinde yayınlanmıştır.

(1659) olarak vermektedir.” (Peremeci, 1939: 139; S. İlgürel, 1998: 426-428). Klaus Kreisen tarafından tespit edilen eseri Sevim İlgürel tarafından yayımlanmıştır. (S. İlgürel, 1975,1976,1978). Diğer eserleri; *Enîsü'l-müsâmirîn, Târih-i Feth-i Revân, Târih-i Feth-i Bağdât, Hadâiku'l-cinân, Riyâzü'l-ârifîn fi'l-ehâdîsi'l-erbain*'dir.

2. *Konyalı Seyyid Mehmed Efendi* (ö.1118/1706-1707) “*Menâsik-i Hac*” isimli eseri, haccın kural ve kaidelerini, (Kiraz, 2020a: 6-9) “*Manzum Hac Menâzilname*” isimli eseri ise Surre alayları ve takip ettikleri yollarını anlatmaktadır. (Donuk, 2019: 133-143). *Manzum Hac Menâzilname*'si isimli eserini 1110/1698-99 yılları içerisinde tamamlamıştır. (Donuk, 2019: 132). Belig'in, *Nuhbetü'l-âsâr li-zeyli Zübdeti'l-eş'âr* (1985) ve Mehmed Şemseddin'in, *Yâdigar-ı Şemsî* (1997) isimli eserlerde müellif hakkında bilgi vardır. (Özcan, 1989: 3/416). Memleketi Yenihan'dır, Konya Ereğli'ye yerleşir, bir dönem ticaretle uğraşmıştır. (Söylemez, 2020: 36). Bursa Enarlı Zaviyesi kurarak ilk postnişi olmuş, otuz üç yıl şeyh-müderriş olarak ders vermiştir. (Ekinci, 2018, 2715). Seyyid-Seyyidi mahlaslı şair 1110/1698-99 yılında hacca gitmiştir. (Kiraz, 2020a: 4; Özcan, 1989: 3/416). Eserin son kısmında yer alan manzumeleri ayrı bir eser olarak değerlendiren çalışmalar da mevcuttur. Menâsik-i hac, DİB Yazma Eserler Kütüphanesi, 001815'de ve Berlin Milli Kütüphanesinde Türkçe Yazmaları arasında 1602 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.
3. *Sulhî*²⁶ (ö.1070/1659-60) Sulhî'nin eserine “*Der-beyân-ı 'Aded-i Menâzil-i Hicaz*”, “*Mânzume-i Beyân-ı 'Aded-i Menâzil-i Hicaz*” ve “*Menâsik-i hac*” “*Manzum Hac Menzîlnâmesi*” gibi farklı isimlendirmeler yapılmıştır. (Coşkun, 2002: 7). Yenişehir kadılığı yapan Kâsımzâde Salih Mehmed Efendi'nin Sulhî mahlası ile şiirler yazdığı bilinmektedir. Manzumenin yazarının Kâsımzâde Salih Mehmed Efendi olmama ihtimali de söz konusudur. Sulhî, şair tezkirelerinde de Kâsımzâde olarak, Yümnî'de ise (*Tezkiretü'ş Şu'arâ*) Sâlih Efendi (Sulhî) olarak geçmektedir. (Özcan, 1989: 3/276-277; Donuk, 2017b: 91) Kürd Kâsım Efendi'nin oğlu olduğu bilinen Sulhî, pek çok önemli alimden medrese eğitimi almış IV. Mehmed devri alimlerindedir. Kadılık ve müderrişlik görevlerinde bulunmuştur. (Uşşâkîzâde İbrahim Hasib Efendi, 2017:

²⁶ Sulhî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Donuk, Suat (2017). Sulhî'nin Manzum Hac Menzîlnâmesi, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, s.85-118.

494). Sulhî'nin eserini hangi tarihte yazdığı bilinmemektedir. (K. Yılmaz, 2020: 147). Manzume menzillerden ve konaklara ait listeden oluşmaktadır. Sulhî, 1071/1660'da Yenişehir kadılığı yaparken vefat eder. (İpekten vd., 1988: 453).

4. *Nâlî Mehmed Efendi*²⁷ (ö.1086/1675) *Dîvân*'ında menâsik-i hac kasideleri bulunmaktadır. İlmiye sınıfına mensup Konyalı şair kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. IV. Mehmed devrinde yaşamıştır. Bazı araştırmacılar eseri Bahtî isimli başka bir şair atfetmişlerdir. Bunun nedeni ona atfedilen "*Manzûme Menâsik-i Hac*" isimli eserin 752. beytinde Bahtî ismi geçmesidir. Konevî nispetiyle şöhret bulmuştur. (A. Karataş, 2012: 79). *Nuhbetü'l-Âsar li-zeyli Zübdeti'l-eş'âr* (İsmail Belig, 1985: 556) ve *Osmanlı Müellifleri*'nde (Bursalı Mehmed Tahir, 2016: 446) eserin Nâlî Mehmed Efendi'ye ait olduğunu kaydedilmiştir. (A. Karataş, 2012: 79) Safâyî tezkiresinde Nâlî Mehmed Efendi'nin Menâsik-i hac risâlesinin bulunduğu bahseder. Ölüm tarihi Safayî'de 1085/1674-75, Belig'de 1086/1675-76 olarak gösterilmiştir. (İpekten, vd. 1988: 317). Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müelliflerinde* Ulemâ-i şuarâdan olarak zikredilir. Müstakil bir çalışma olan, kütüphane katalogları ve eserlerde ona atfedilen "*Mânzûme-i Menâsik-i Hac*" eseri ona ait değildir. Ahmet Karataş (2003-2012) İran şairlerinden Muhyî-Lârî'nin *Fütûhu'l-Haremeyn* eserinden bir telif-tercüme karışımı olduğunu, orijinal bir eser olmadığını ifade eder. *Dîvân*'ında menâsik-i hac kasideleri yer almaktadır. Ayrıca Divan'ı yazarın tarih bilgisini de ortaya koymaktadır. Haccın kural ve kaideleri dışına çıkmayan eser İslam tarihi haricinde tarihi veri sağlamamaktadır.
5. *Evliya Çelebi*²⁸ (ö.1095/1684 [?]) XVII. yüzyılın hatta seyahatnâme geleneğinin en önemli yazarlarından Evliya Çelebi, 1020/1611 senesinde İstanbul'da doğdu. Babası

²⁷ Nâlî Mehmed Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Kahraman, Bahattin (1998). Nâlî ve Eserleri, *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9-10, s. 309-320.; Savaş, Hatice (2002). Nâlî Mehmed'in Miftâh-ı Heft Kân'ı (inceleme-metin), (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Karataş, Ahmet. (2003). Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac (Edisyon Kritik). (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Kahraman, Bahattin (2010). Nâlî ve Divanı. Konya: Kömen.; Karataş, Ahmet (2012). Nâlî Mehmed Efendi'nin Manzum Menâsik-i Hac Manzumeleri. *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 42. s. 77-94.;

²⁸ Evliya Çelebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Eren, Meşkure (1960). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.; Pierre A. MacKay, (1975). The manuscripts of the Seyahatnâme of Evliya Çelebi. *Der Islam* 52.; Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli. (2005). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 9. Kitap, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, R. Dankoff). İstanbul: YKY.

hac seyahatnâmesinde de adını zikrettiği Sarây-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zilli'dir. (M. İlgürel, 1995: 529-533). Gördüğü bir rüya üzerine çıkmaya karar verdiği hac yolculuğu seyahatnâme kitabının IX. cildini oluşturmaktadır. Eserinin başında maksadının seyahat, ziyaret ve ticaret olduğunu bildirir. XVII. yüzyıla ait pek çok hadiseye bizzat tanıklık etmiştir, fakat onun diğer yazarlardan en önemli farkı gördüğü, tanıklık ettiği her şeyi en ince ayrıntısına kadar yazmaya istekli olmasıdır. Elindeki izin belgeleri seyahatini kolaylaştırdığı gibi gittiği yerlerde bölgenin ileri gelenleri tarafından ağırlanmıştır; valiler, şahbenderler, esnaf şeyhleri, kethüdâlarla görüşmüş, mahkeme sicillerinden, nüfus tahrirleri ve vakıf kayıtlarından yararlanmıştı. Nitekim tüm bunlar onun pek çok konu hakkında daha isabetli sonuçlar ve rakamlar aktarmasına sebep olmuştur. (Kushner, 1986: 384). Evliya Çelebi, ihtiyatlı davranılması ve çok titiz incelenmesi gereken bir yazardır. Zira abartılı rakam ve söylemlere yatkınlığı, efsane, menkıbe, rivayet ve hurafelere fazlasıyla yer vermesi, bazen de hiç gitmediği yerlere gitmiş gibi ifadelerde bulunması ile meşhurdur. Aldığı yanlış bilgileri, yanlış olduğunun farkında olmadan aktarmış olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Gramer açıdan da yanlışlar içeren bir dili (Tekin, 1989: 11) olmasına rağmen Evliya Çelebi birinci derece kaynak olma niteliği taşımaktadır.

6. *Nâbî*²⁹ (ö. 1124/1712) "*Tuhfetü'l Haremeyn*" isimli eserin yazarı Urfa'lı Yusuf Nâbî devrin en önemli şairlerinden biridir. Genç yaşta, 1089-90/1678-79 yılında saray desteği ile hac yolculuğuna çıkmıştır. (Coşkun, 2000). Çağının şairler sultanı (İpekten, vd., 1988: 311) olarak bilinen Nâbî'nin eseri, hac seyahatnâmelerinin de en edebi olanıdır. (Levend, 2015). Seyahatini resmi kervanla değil, özel kervanla yapmıştır. Bilal Kemikli'ye göre eser Hacnâme kategorisine girer. (Kemikli, 1997). Kudüs ve

²⁹ Nâbî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Bilkan, Ali Fuat (2011). Nâbî Divanı, Akçağ Yayınları.; Bilkan, Ali Fuat (1995). Nâbî'nin Sanat Çevresi ve Sanatçı Dostları. Yedi İklim Yayınları. Cilt: 9, Sayı: 65.; Levend, Ağâh Sırrı (1944). Nâbî'nin Surnamesi. İstanbul: İnkılap Yayınları.; Karahan, Abdülkadir (2006). Nâbî, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 32, s.258-260.; Karahan, Abdülkadir (1987). Nâbî. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.; Kaplan, Mahmut (1995). Hayriyye-i Nâbî. Ankara: AKM.; Coşkun, Menderes (1999). Ottoman Pilgrimage Narratives and Nâbî's Tuhfetü'l-haremeyn. *The University of Durham*. (Doktora Tezi).; Kalkışım, Muhsin (1992). Nâbî'nin Tuhfetül-Harameyn'i ve Dil Hususiyetleri. *İslâmî Edebiyat*. Cilt:16, s.13-15.; Ünlü, Seyfettin (1996). Şair Nâbî ve Hicaz Seyahatnâmesi. İstanbul: Timaş Yayınları. Pala, İskender (1989). Şair Nâbî: Hayriyye, İstanbul: Bedir Yayınları.; Coşkun, Menderes (2001). Şair Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'inin İçeriğinin Analitik Bir Yaklaşımla İncelenmesi. *Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bilig*. Cilt: 17, s.81-95.; Coşkun, Menderes (2000). The Most Literary Ottoman Pilgrimage Narrative: Nâbî's Tuhfetü'l Haremeyn. *Turcica*. Cilt: 32. s.363-388.

Kahire üzerinden uzun ve riskli bir yolculuk yapan Nâbî eserini IV. Mehmed'e (1648-1687) sunmuştur. Eserin bitiş tarihi ile ilgili çok farklı görüşler mevcuttur. Nâbî eserinin sonuna 1682-83 tarihini düşmüştür.

7. *Hacı Seyyid Hasan Rızâî* (ö.17.yüzyıl [?]) “*Tuhfetü'l-Menâzili'l-Ka'be*”. Osmanlı Müellifler’inde adı Hasan Rızâî bin Abdurrahman olarak geçer. (Bursalı Mehmed Tahir, 2016: 63). Celvetiyye tarikatına mensup, âlim ve şair olan, Hacı Seyyid Hasan Rızâî, 1599 tarihinde Aksaray’da doğmuştur. Kaza kadılığı yapmış, değişik beldelede çalışmış kültürlü bir âlimdir. Rüstem Paşa Kütüphanesi’nde tercüme ettiği *Gülistan* eseri mevcuttur. Hakkında biyografik kaynaklarımızda bilgi bulunmaz. Hayatı hakkında elde edilen bilgiler daha çok eserlerinden erişebildiklerimizdir. Pek çok eseri vardır, kaynaklarda sayıları farklılık gösterse de netice itibariyle telif ve tercüme 19 tane eseri olduğu tespit edilmiştir. (Cankurt, 2015). 1662-63 yılında hacca gitmiş, hac konulu seyahatini kaleme almıştır. Ketebe kaydına göre 1664-5 yıllarında Hasan Rızâî tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. (Coşkun, 2002: 16). Diğer eserleri hakkında birçok müstakil çalışma yapılmasına rağmen hac konulu eserleriyle ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Kütüphane kataloglarında ve bazı çalışmalarda Hacı Seyyid Hasan Rızâî’ye ait ve iki ayrı eser gibi gösterilen “*Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik*” isimli eserde hem hac yolculuğuna hem de İstanbul’dan Mekke ve Medine arasındaki menzillerin isimlerine yer verilmektedir. Seyyid Hasan Rızâî, “*Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik*” Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu Koleksiyon, Üniversite A 249/III’te kayıtlıdır. Rızâî’yi ilim alemine kazandıran Adem Ceyhan eserin, İstanbul’da Süleymaniye Medresesinde müderrislik yapan sonrasında da Şam Valisi olan Abdurrahman İmâdî’ye (ö.1051/1641) (katalogda Abdurrahman eş-Şâmî olarak geçer) ait olduğunu ve Hasan Rızâî’nin eserin müellifi değil müstensihisi olduğunu tespit etmiştir. (Ceyhan, 2006: 248-252; Cankurt, 2015: 171). Eserin içinde bulunan Kâbe’nin inşasını anlattığı *Binâ’ı Kâbe* manzumesinin Rızâî’ye ait olması muhtemeldir. (Cankurt, 2015:189). “*Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik*” eseri kendisine ait olmadığı için tematik başlıklar altında incelenmemiştir.

“*Tuhfetü’l-Menâzil ve Tuhfetü’l-Huffâz*” (*Tuhfetü’l-Menâzili’l-Ka’be*)1075/1664-65’te telif ettiği manzum eserinde Üsküdar’dan kafile ile hacca gidişlerini anlatmaktadır. (Ceyhan, 2019: 375). Neccarzâde Rıza’ya ait olduğu ile ilgili bazı şüpheler mevcuttur. Cambridge Library no: 284, T Or. 662 (8)’de kayıtlıdır. Browne yazmaları arasında Huffetü’l-Huffâz adıyla kaydedilmektedir. Fakat orijinal kaynağa ulaşamadığı ve hakkında herhangi bir çalışma olmadığı için çalışmamıza dahil edilememiştir. Hac konulu manzumesi (1077/1666) Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr.561, 53b’te kayıtlıdır. (Ceyhan, 2006: 248) Hac menâsiki olarak belirttiği esere özel bir isim vermemiştir. Müstakil bir eser değildir, manzumesinin bir kısmını oluşturur. Hac ziyaretinden bahsederek Allah’tan af dilemiştir, pek veri olmamasına rağmen manzumenin ilerleyen sayfalarında başka bir manzumede Girit fethini anlatmaktadır. Hac ile alakası olmasa da XVII. yüzyıl için böyle eserler kaleme alan şahsiyetlerin tarihçi kimliğine bir işaretir.

8. *Hacı Ali Bey*³⁰ “*Tuhfet’ül Huccâc*” (Hacılara Hediye) Eserin içeriğinde hem menzil hem de menâsik hakkında bilgiler mevcuttur. “Hacı Ali Bey devlet memurudur ve Hac yolculuğu vesilesi ile gördüğü Osmanlı şehirlerini adı geçen eserde kaydetmiştir.” (Baştürk, 2013: 150). Ruznâmçeci İbrahim Efendi’nin kethüdâsı yani yardımcısıdır. Hakkında fazla biyografik bilgi bulunmayan Hacı Ali Bey kalemiye sınıfındandır. Eserinde yolculuğunu kara yolundan yaptığını belirtmiştir. 1057/1647-1648 yılında gerçekleştirdiği yolculuğunda Üsküdar’dan Şam’a oradan da Medine ve Mekke’ye uzanan yolculuğunu ve kutsal topraklardaki görev ve kaideleri hacca gidecek insanlara faydalı olmak amacıyla yazmıştır. (Eroğlu Memiş, 2020: 269). Kısa ve açıklayıcı bilgiler vermiş, özellikle de evliya ve devlet büyüklerinin türbelerinin üzerinde durmuştur. Hem menâzil hem de menâsik bilgileri barındıran eserini hac yolculuğu dönüşünde kaleme almıştır.

³⁰ Hacı Ali Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Eroğlu Memiş, Şerife (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey’in Tuhfetü’l-Huccâc Risâlesi Örneği. *Akademik Bakış*, Cilt:13, Sayı: 26, s.267-298.; Baştürk, Sadettin (2010). *Telhîsü’l-Berku’l-Yemânî / Ahbârü’l-Yemânî- Tahlil ve Metin*. (Doktora Tezi). YÖKTEZ.

9. *Abdülkadir (Kadrî)*³¹ “*Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk*”. Yazarın adı Kâtip Çelebi'de ve ondan nakleden Nâima'da Topçular Kâtibi Abdülkadir olarak geçmektedir. (Yılmaz, 2003: XXIII). Muhtemelen İstanbul doğumlu olan Kadrî, Babasının yerine göreve getirilmiş, 1595 tarihinde Topçular Kâtipliği yapmış daha sonra Kâtiplikle alakalı daha yüksek makamlarda da görev almıştır. (Yılmaz, 2003: XXVI). Eser, Millet Ktp., A.Emir T., No: 892.'te yer almaktadır. Özel bir isim vermediği “*Târih-i Âl-i Osmân*” olarak da bilinen tarih kitabı oldukça önemlidir. Eseri ilk defa Hammer tanıtmıştır. (2007). Eserlerinde kendinden Kadrî olarak bahsetmez, kataloglarda neden Kadrî mahlasıyla geçtiği tam bilinmese de F. Babinger yazarın ismini Abdülkadir (Kâdirî) olarak yazmıştır. (Babinger, 1982: 205). 1056/1646 senesinde hacca gitmiştir. Eserinde Üsküdar-Şam arası 39 menzilden bahseder. Eseri 8 bölümden oluşmaktadır. Hem menzillerle hem de hac ibadeti ile ilgili bilgi aktarmıştır. 1605 civarlarında öldüğü tahmin edilmektedir. (Babinger, 1982: 206).
10. *Levazimat-ı Hac* (1034-1624) Esad Coşan³² tarafından yayınlanan, 20 varak, 66 menzilden bahseden menzîlnâmenin yazarı belirsizdir. Coşan'ın makalesine ulaşamadığımız ve eseri işaret eden çalışmalarda bir katalog kaydına rastlamadığımız için hakkında bilgi edinilememiştir.
11. *Amcazâde Ali b. Şaban* “1089/1678 tarihinde “*Menâsik-i Hacc*” isimli eserini kaleme almıştır. Eser bir bakıma hac rehberi durumundadır. Rehberin büyük bir bölümü hacda dikkat edilmesi gereken kurallardan oluşurken, eserin son bölümünde menzillerin listesi oluşturulmuştur.” (Çaycı, 2006: 131). Amcazade Ali b. Şaban, *Menâsikü'l-Hacc*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, No. 1010/1, v.90.'te yer almaktadır. Çaycı'nın bahsettiği bu yazar ve eserine başka hiçbir kaynakta rastlanamamıştır.

³¹ Kadrî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Coşkun, Menderes (2001). Stations of the Pilgrimage Route from İstanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the Menazilü't-Tarik İla Beyti'llahi'l-'Atik By Kadri (17th Century). *The Journal of Ottoman Studies*. Sayı: 21, s.307-322.; Baklav, Aytül (1965). Abdülkadir Efendinin Hayatı ve Eseri. (Yüksek Lisans Tezi). İÜ Edebiyat Fakültesi Tez Arşivi. Köhbach, Markus (1981). Der Osmanische Historiker Topçular Kâtibi 'Abdü'l-Qâdir Efendi. Leben und Werk, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi II*, Sayı:75-96.; Yılmaz, Ziya (1988). Abdülkadir Efendi, Topçular Kâtibi, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 1, s.233-234.; Yılmaz, Ziya (2003). Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi (Metin ve Tahlil). Ankara: TTK Yayınları.

³² Coşan, Esad (2013). XVII. Asırda İstanbul-Mekke Arasında Hac Yolu. *Akademik Makaleler*. Cilt: 4, Sayı: 9, s.49-58.

12. *Mustafa İbn eş-Seyh Ali-i Kastomonî “Menâsik-i Hac”* isimli eserini 1079 /1668 tarihinde yazmıştır. Ankara Milli Kütüphanesi No: 06 Mil Yz A 6071 numaralı yazmanın içerisinde yazanın tam belli değildir fakat eser sonundaki kayıta Mustafa İbn eş-Seyh Ali-i Kastomonî tarafından yazılıp, Seyyid Mehmed bin Mustafa tarafından çoğaltıldığı kaydedilmiştir. (Donuk, 2017b: 88). Menâsik bilgileri haricinde çok fazla veri içermeyen bir eser olduğu tespit edilmiştir.

XVII. yüzyılda Osmanlı merkezi dışındaki İslam beldelerinde yazılmış olan bazı önemli eserler de şunlardır:

13. *Bâhtî*³³ “*Manzûme fî Menâsiki'l-Hacc*” Bâhtî, “Klasik İran şairi Molla Câmi'nin Hicaz'daki kutsal yerler için yazdığı bazı beyitleri iktibas ederek veya Türkçeye çevirerek eserine katmıştır.” (Eroğlu Memiş, 2018a). Arapça Farsça tanımlamalar ve resimler içerdiği için dikkat çekmektedir. Tasvir ettiği mekânları topografyaları ile birlikte belgelemiştir. Kaynaklarda Nâlî Mehmed Efendi ile karıştırılmış olma ihtimali göz önünde tutulmaktadır. Yaygın olan “Bâhtî” mahlası aynı zamanda Sultan I. Ahmed'in de şiirlerinde kullandığı mahlastır. Bâhtî Moralı'dır. İyi eğitim alan Bâhtî, manzum eserini hacca gitmeden 1643 yılında kaleme almıştır. Manzume fi-menasiği'l-hacc, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, no: 123'te kayıtlıdır.

14. *Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak*'ın³⁴ 1024/1615 senesinde yaptığı hac yolculuğu neticesinde yazdığı menzil-Mensur *Hac Seyahatnâmesi*, eserinden babasının adının Muhammed olduğunu, Livno kasabasında doğduğunu ve Lala Paşa Camisi'nde müezzinlik yaptığını öğreniyoruz. Hac yolculuğuna 1615 yılında çıktığı anlaşılmaktadır. (Özuygun ve Yapıcı, 2014: 40-41). Hacı Yusuf ticaretle uğraşmış,

³³ Bahti hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Karakaş, Ahmet (2012). Nali Mehmet Efendi'nin Menasikü'l-Hac Manzumeleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 1, Sayı: 42, s.77-94.; Karataş, Ahmet (2003). Türk İslam Edebiyatında Manzum Menasik-i Haclar ve Nali Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menasik-i Hac (Edisyon Kritik). (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Eroğlu Memiş, Şerife (2018). Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Morali Bahti'nin 'Menâsik-i Hacc' Manzumesi Örneği. Ankara: XVIII.; Gümüşkılıç, Mehmet (2013). Morali Bahti'nin Menasik-i Hacc'ı. İstanbul: Akademi Titiz.; Bahti, Gümüşkılıç tarafından dil bakımından incelenmiş olup, tarihsel veriler Şerife Eroğlu Memiş tarafından çalışılmıştır.

³⁴ Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Özuygun, A. R., Yapıcı, Ş. (2014). Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnâmesi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 9, Sayı:1, s.36-74.

biriktirdiği on sekiz bin akçe ile abileri Hacı Ömer ve Hacı Hasan ile birlikte hacca gitmiştir. (Mujezinovic, 1974: 439-442). “Bosna-Hersek’te bulunan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Türkçe yazmalar bölümünde, R-7013 numarasıyla kayıtlı olan Kadiç Kroniği III. ciltte yer almaktadır.” (Özuygun ve Yapıcı, 2014: 40-41).

15. Alaybeyi-zâde *Mekkî Mehmed Emîn Efendi*. (d.1020/1611-12-ö.1091/1680) Üsküplü yazarın “*Risâle fî Menâsik’l-Hacc*” isimli eseri İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları No: 377/7. Vr.83b-94b.’te kayıtlıdır.
16. *Şeyh-zâde Mehmed Emîn b. İbrâhîm Üskübî* (ö.1070/1660) “*Menâsik-i Hacc*” İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3628/3’te kayıtlıdır.

2.3. XVII. Yüzyıldan Sonra Yazılan Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri

Bu eserler Osmanlı literatüründe, Osmanlı münevverleri arasında bir devamlılık arz eder. XVIII. yüzyılda da bu gelenek devam etmektedir. Bu yüzyılda eser isimleri olarak menâsik-i/menâzil-i hac kavramları yerine, özel isim kullanımının arttığını gözlemlemekteyiz. Dönemin yazarlarından *Mehmed Edîb*’nin “*Nehcetü’l-Menâzil*” isimli eseri menâsik kitapları arasında hem en tanınanı hem de en hacimli olması bakımından önem arz etmektedir.

1. *Cûdî*³⁵ “*Merâhilü Mekke Mine’ş-Şam*”³⁶ Şam ve Mekke arasında 41 menzili anlattığı eserin sonunda konakların listesi vardır. (F. Koyuncu, 2017: 180-86). *Cûdî* mahlaslı şairin asıl adı bilinmemektedir. *Cûdî* eserin bitiş tarihinin 1169/1756 olduğunu söyler. (F. Koyuncu, 2017: 180).

³⁵ Eser, müellif tarafından müftüye hediye etmek amacıyla yazılmış, 1218/1803 yılında Hafız Osman tarafından istinsah edilmiştir. *Cûdî* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Koyuncu, Fatih (2017). *Cûdî*’nin Manzum Hac Seyahatnâmesi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. Cilt: 3, Sayı:1, s.177-219.

³⁶ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 488/3’te yer almaktadır.

2. *Hânif İbrâhim Efendi “La’lu’l-Musaffâ fi Ziyâreti’l-Mustafâ”*³⁷. Eserinde hac seyahatini ve menâsikini anlatmıştır. Önemli bir âlim olan Hânif İbrahim Efendi müderrislik, kadılık ve Haremeyn müfettişliği görevlerinde bulunmuş, 1189/1775 tarihinde vefat etmiştir. (Moohialdin Alkahtani, 2019: 6).
3. *Seyyid İbrahim Hanif*³⁸ (ö.1217/1802) “*Hâsıl-ı Hacc-ı Şerif li-Menâzili’l-Harameyn*”³⁹. Müellif eserinde 1201/1786-1787 yılında yaptığı hac yolculuğunu anlatmaktadır.
4. *Edirneli Nâtık*⁴⁰ (ö.1129/1716-17) “*Tuhfetü’l-haremeyn / Tuhfe-i Nâtık*”⁴¹ Nâtık’ın Hediyesi anlamına gelen eser Nâbî’nin eseri ile karıştırılabilmektedir. (İnce, 2005: 638). Kaynaklarda Edirneli Celilîzâde Muhammed Nâtık olarak anılır, iki eseri vardır.
5. *En-Nakşibendî el-Muradî*⁴² “*Nebzetü’l-Menâsik*”⁴³. el-Muradî eserini hac yolculuğunu sonunda 1170/1756 tarihinde yazmıştır. Müellifin Nakşibendiliğin Müceddidiye kolu ve Murad Molla Tekkesi ile bağlantısı olan Murâd Molla olarak anılan Damadzâde Mehmed Murâd Efendi olduğunu tespit edilmiştir. (Eroğlu Memiş, 2018b).

³⁷ Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi koleksiyonu no: 418’de yer almaktadır.

³⁸ Seyyid İbrahim Hanif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Akpınar, Cemil (2021). Hanif İbrahim Efendi. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 16, s.39-42.; Ramazanoğlu Özcan, Nurhan (2011). Seyyid İbrahim Hanif’in Hayatı, Eserleri ve Hasıl-ı Hacc-ı Şerif li-Menâzili’l-Harameyn Adlı Eserinin İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Parlakkılıç Mucan, Ayşe. (2013). Seyyid İbrahim Hanif’in Menazili’l-harameyn’i. *İSTEM*, Sayı: 6, s.95-104.

³⁹ Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, no:220’de yer almaktadır.

⁴⁰ Deniz yolunu kullanarak yaptığı hac yolculuğu dönüşünden sonra 1117/1705-1706 yılında kaleme almaya başlamış, 1707’de tamamlayarak III. Ahmed’e sunmuştur. Eserini XVIII. yüzyıl başında kaleme almasına rağmen İsmail Hakkı Aksoyak (Aksoyak, 2020: 57) Nâtık’ın XVII. yüzyıl başlarında vefat ettiğini yazarak hatalı bilgi vermektedir. Edirneli Nâtık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Aksoyak, İsmail Hakkı (2012). Nâbî’nin Tuhfetü’l-Haremeyn’inin Edirneli Nâtık’ın Tuhfetü’l-haremeyn’ine Etkisi: Hikayeler, Gelenekler, İnanışlar. *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 95, s.9-22.; Aksoyak, İsmail Hakkı (2020). Nâtık Mehmet Efendi, Tuhfe-i Nâtık. İstanbul: Ketebe Yayınları.; Özer, Sait (2006). Nâtıkî Divanı: Gazeller Kısmı İnceleme-Metin. (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Akbulut, Saliha (2004). Nâtıkî Dîvanı, (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.

⁴¹ Ankara Milli Kütüphane Yz. A3216’de yer almaktadır.

⁴² En-Nakşibendî el-Muradî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Eroğlu Memiş, Şerife (2018). “Nebzetü’l-Menâsik”: en-Nakşibendî el-Muradî’nin Hac Rehberi’nde Kudüs Bahsi. *DBY Yayınları*. s.169/199.

⁴³ el-Muradî eserini hac yolculuğunu sonunda 1170/1756 tarihinde yazmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde 113 numara ile kayıtlıdır.

6. Manchester Üniversitesi kütüphane katalogunda yer alan, eserin başlığı olarak “Canib-i Mısır’dan Mekke Mükerrerme” yazan, hac konakları hakkında olan eserin sadece 1760 dolaylarında tamamlandığı yazılmaktadır. Fakat yazarın adı bilinmemektedir. (Coşkun, 2002: 26-27).
7. *Mehmed Edib*⁴⁴ “*Nehcetü’l-Menâzil*”⁴⁵. 1193/1779 senesinde hacca giden Mehmed Edib Efendi’nin eseri, 1816-17’de Osmanlı alfabesiyle basılmış, M. Bianchi (1825) tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.
8. Yazarı bilinmeyen “*Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü’l-Fecc li’l-Âc ve’s-Sac*”⁴⁶ isimli eser 1194/1780 tarihlidir, hem hac hem de menziller ile ilgili bilgiler mevcuttur. (Çaycı, 2006: 135).
9. *Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim*’in “*Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü Fecc li’s-secc min gayri lecc*”⁴⁷ başlıklı menzillerden, suyun durumu, hava şartları ve ziyaret yerlerinden bahsettiği eserinin iki nüshası 1191/1777 ve 1194/1780 tarihlidir. 3 Mart 1777 tarihli nüshanın çeviri metni Merve Çakır (2008) tarafından yayımlanmıştır.
10. *Ahmed Sûzî*⁴⁸ (d. 1179/1765-ö.1246/1830) “*Hâc-nâme*”. Sûzî mahlaslı, asıl adı Ahmed olan şair Sivaslı’dır. Şemseddin Sivasî’nin torunlarından, Halvetiye tarikatının Sivasîye kolundandır. (Bursalı Mehmed Tahir, 2016: 94).

⁴⁴ Mehmed Edib hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Karadağ, Serbüent (2011). Mehmed Edib Bin Mehmed Derviş’in “Behcet’ül Menazil” Adlı Eserinin Transkript ve Tahlili. (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.

⁴⁵ Kitabın Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, No.1339, Konya Bölge Yazmalar Ktp. No.7770, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nu: 2033/1, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., 195. kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur.

⁴⁶ Süleymaniye Ktp., Aşır Efendi, No.241/2’de yer almaktadır.

⁴⁷ Menâzil-i Hacc, Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik no: 1457/1, v.2-3. ve Aşır Efendi bölümünde kayıtlıdır.

⁴⁸ Ahmed Sûzî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Arslan, Zafer (2010). Ahmed Sûzî-i Sivâsî ve Divanı. (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.; Yıldız, Âlim (2012). Ahmed Sûzî Divânı. Sivas: Buruciye Yayınları.; Karataş, Ahmet (2012). Ahmed Sûzî Divânında Hac Kurban ve Bayram Motifleri. *Sivaslı Süfi Şair Ahmed Sûzî ve Dönemi Sempozyumu*. s.195-210.

11. *Mustafa el-Bosnevî*⁴⁹ (ö.1749'dan sonra [?]) “*Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*”⁵⁰ Manzum bir hac seyahatnâmesi olan eser, Bosnalı Mustafa Muhlis tarafından 1748-49 yıllarında çıkmış olduğu hac seferi için kaleme alınmıştır. Eğriboz kadısı olarak bilinen Bosnevî'nin eseri, deniz yoluyla yapılan menzilmâmelere örnek teşkil eder. (Çaycı, 2006: 139).

Neccârzâde Şeyh Rızâ Efendi (ö.1159/1746), “*Hacnâme*”⁵¹ isimli eserini 1153/1740 yılında deniz yolu ile hacca gittiği esnasında yazmıştır. Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun şeyhidir. *Hacnâme*, Menderes Coşkun'un çalışmasında hac seyahatnâmeleri arasında gösterilse de Ahmet Karataş'ın çalışması sonucunda seyahatnâme niteliği taşımadığı tespit edilmiştir. (A. Karataş, 2012: 185-232).

Haklarında malumat bulunamayan Bosna'lı yazarlardan: Bosanski Novolu Hacı Mustafa'nın 1766 yılında ve Hacı Mehmed Pruşçak'ın 1767 yılında yazdığı hac seyahatnâmeleri bulunmaktadır. (Özuygun ve Yapıcı, 2014: 41).

XIX. yüzyılda hac seyahatnâmelerinin sayısının diğer yüzyıllar ile kıyaslandığı zaman bir artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu yüzyılda hatıra ve günlük tutma alışkanlıklarının geliştirdiği, belki de Avrupa'nın bu konuda örnek alındığı çıkarımları yapılabilir.

Dönemin öne çıkan bazı önemli isimlerini zikretmek gerekirse: Hüseyin İbn Ali “*Menâsik-i Hacc*” isimli eserini 1239/1823 senesinde çıktığı hac yolculuğu esnasında kaleme almıştır. Aşçı Dede, “*Aşçı Dede'nin Hatıraları*” (1828-1906'dan sonra) devrinin Evliya Çelebi'si olarak bilinir. Cenap Şahabettin (1871-1934) 1896 yılında görevli olarak gittiği Mısır ve Hicaz'da izlenimlerini “*Hac Yolunda*” isimli eserinde yazmıştır. Eyüp Sabri Paşa (ö.1308/1890) Hac görevi ile ilgili ayrıntılı fihri bilgiler yazdığı “*Tekmületü'l-menâsik*” ve on beş yılda tamamladığı, ilk Türkçe Haremeyn

⁴⁹ Mustafa el-Bosnevî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Coşkun, Menderes (2007). Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnâmesi: Kitab-ı Delilü'l-menahil Mürşidü'l-merahil. Isparta: Fakülte Yayınları.

⁵⁰ Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi no: 1024, 1b-35a sayfaları arasında yer almaktadır. Seyahatnâmenin orijinal nüshası Zagreb'teki Yugoslavya Bilim ve Sanat Akademisi'nde bulunmaktadır. (Mujezinovic, 1974: 439).

⁵¹ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud no: 329/5 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

tarihi kitabı olan “*Mir’âtü’l-Haremeyn*” eserleri konumuz bakımından oldukça tafsilatlı bilgiler barındırmaları dolayısıyla önem teşkil etmektedir. Mir’âtü’l-Haremeyn hem hicaz tarihi hem de bir bakıma seyahatnâme türlerini kapsamaktadır. (Fidan, 2011). Süleyman Şefik Söylemezoğlu (ö.1946) “*Hicaz seyahatnâmesi*”ni 1892 tarihinde rapor olarak II. Abdülhamit’e sunmuştur. (Buluç, 1989: 1509-1510).

Galata kadılığı yapmış olan Babakaleli Ahmed Abdül’aziz Efendi “*Tuhfetü’l-müminin fi menâsik-i’l huccaci’l-müslimin*”⁵² isimli eserini 1860 yılında yazmıştır. Es-Seyyid Mustafa Niyazi (ö.1325/1907) 1272/1855 senesinde hazırladığı “*Kitâb-ı Menâsik-i Hacc-ı Şerif*”⁵³ isimli eserinde hem hac görevlerinden hem de menzillerden bahseder. Sultan Abdülmecit dönemi alimlerinden Kâmil’in⁵⁴ “Menâsik-i hacc”i⁵⁵, Hüseyin Tevfik’in 1272/1855 yılında basılan “*Menâsik-i Hacc-ı Şerif*”i⁵⁶ âlim ve ulema sınıfına mensup Çorumlu İndî’nin⁵⁷ “*Menâsik-i Hacc*”i⁵⁸, Edirne Müftüsü Fevzi Efendi’nin (1826-1900) “*İyânü’l-mesâlik fi beyâni’l-menâsik*” isimli eseri, Ali Suad’ın “*Seyahatlerim*’i”, El-Hâc Hüseyin Vassâf’ın (ö.1872-1929) “*Hicaz Hâtırası*” ve Gradaçaçlı Hacı Ahmet Müftiç’in 1883 yılında yazdığı hac seyahatnâmesi⁵⁹ XIX. yüzyılda yazılan meşhur hac seyahatnâmeleri olarak literatürde yer almaktadırlar.

Hac seyahatnâmesi türünün evrimini iyi analiz etmek adına XX. yüzyıla da kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla birlikte hac yolculuğunda deniz yolu kullanılmaya başlandı. Ardından da 1908 tarihinde açılan Hicaz Demiryolu sayesinde halk hac yolculuklarını daha kolay ve kısa sürede tamamlamaktaydı. (Pakalın, 1946: 280). Gelişen teknoloji, kısalan yollar hacca giden insanların sayılarını arttırmış olabileceği gibi, önceki dönemlere kıyasla konforu artan

⁵² Babakaleli Ahmed Abdül’aziz Efendi, (1281). *Tuhfetü’l-müminin fi menâsik-i’l huccaci’l-müslimin*, İstanbul: Matbaa-i Amire.

⁵³ Osmanlıca eser Yeşilyurt Kitabevi tarafından 1273 senesinde basılmıştır. (Recep Koyuncu, 2020: 804). Süleymaniye Ktp., Basma, No.5137/4.’te yer almaktadır.

⁵⁴ Kâmil hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Elgün, Adnan. (2005). *Kâmil Hayatı Eserleri ve Menâsik-i Hacc*’ı (Yüksek Lisans Tezi). YÖKTEZ.

⁵⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., No: 280, A 3546 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

⁵⁶ Süleymaniye Ktp., Basma No: 6696.’da yer almaktadır.

⁵⁷ İndî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Kiraz, Seydi. (2020). *İndî’nin Manzum Menâsik-i Hacc*’ı (İnceleme Metin Dizin ve Sözlük). Erzurum: Fenomen Yayınları.

⁵⁸ Çorum Hasan Paşa Yazma Eserler Kütüphanesi, No:19 Hk 1421’de yer almaktadır.

⁵⁹ Eserin orijinal nüshası Zagreb’teki Yugoslavya Bilim ve Sanat Akademisi’nde bulunmaktadır. (Mujezinovic, 1974: 439; Özuygun ve Yapıcı, 2014: 41).

hacıların edebi veya tarihi kaygılarının ön plana çıkması sebebiyle daha fazla hac seyahatnâmesi yazabildikleri çıkarımını yapmak doğru olacaktır. Kısalan yollar daha güvenli yolculuk yapılmasına imkân sağlıyordu. XX. yüzyılda eserlerin daha çok günü gününe yazılan hatıra veya günlük formuna evirildiği görülmektedir. Bu gelenek Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren günümüze kadar devam etmektedir. XX. yüzyılda hac seyahatnamelerinin zaman zaman dini muhtevalı, zaman zaman rehber mahiyetinde, zaman zaman da tasavvuf, tarikatlar gibi özel yazımlarla yazıldığını müşahade etmekteyiz.

XX. yüzyılda yazılan bazı hac seyahatnâmeleri: İbrâhim Rifat Paşa'nın⁶⁰ (1857-1935) "*Mir'âtü'l-Haremeyn*"i 1905-1906 yıllarında Surre Kethüdâsı olan Ahmed Selahaddin Bey'in "*Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*", Bekir Sıdkı'nın 1329/1911'de basılmış "*Menasiki hacc*"i, Mehmed İlhâmî'nin (d.1901 ö.1954) "*Hac Seyâhatnâmesi*", Mustafa Necati Ak'ın (1905-1965) "*Hac Günlüğü*", Ömer Kemal Açar'ın (1901-1987) "*Hac'dan Dönüyorum*"u, Bedii Nuri Şehsuvaroğlu'nun (1914-1977) "*Hac Yolunda*"sı, Necip Fazıl Kısakürek'in (1905-1983) "*Hac'dan Çizgiler, Renkler ve Sesler*"i, Emel Esin'in (1914-1987) "*Lebbeck Hac Hatıraları*", Erzurumlu Hattat Mustafa Necâtüddîn Efendi'nin⁶¹ (ö.1991) "*Hac Manzumeleri*" ve "*Hac Rehberi*", Necmi Onur'un (1925-1992) "*Allah'a Giden Yol*"u ve Zeki Sofuoğlu'nun (1922-2014) "*Mukaddes Topraklar*"ı gibi eserler örnek verilebilir.

Tarihi Bilinmeyen Hac Seyahatnâmeleri:

*Bahrî*⁶² (ö.?) "*Üsküdar'dan Şam'a Kadar Konaklar*"⁶³. Bahrî mahlaslı şairin kimliği ve hangi yüzyılda yaşadığı bilinmemektedir. XVII. yüzyıldan sonra yaşadığı tahmin edilmektedir. (R. Koyuncu, 2020: 21-31).

⁶⁰ Yavuz, Lütfullah (2010). *Mir'âtü'l Haremeyn-Bir Osmanlı Generalinin Hac Notları*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

⁶¹ Çalka, Mehmet Saik (2017). Erzurumlu Hattat Mustafa Necâtüddîn Efendi Hayatı Sanatı ve Manzum Eserleri. Kriter Yayınları.

⁶² Bahrî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Koyuncu, Fatih (2020). Bahrî'nin Hac Menzıl-nâmesi. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*. Sayı: 12, s. 21-31.

⁶³ Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, no: 322/5'te yer almaktadır. Kaynaklarda XIX. yüzyılda da yaşamış Bahrî mahlaslı olan Çorum'lu Köprüvî Yusûf Bahrî bin Mehmed'in hacca gittiği bilinmektedir. Ayrıca *Letâifname* adlı eseri olduğu bilinen Bahrî Mehmed Paşa isminde XVI. asrın ikinci yarısında yaşayan bir Bahrî daha vardır. (Öztürk, 2017: 79). İpekten, bilinen en az altı tane Bahtî mahlaslı şair olduğunu, fakat hiçbirinin hacca gitmediğini aktarır. (İpekten vd., 1988: 64-65).

*Fethî*⁶⁴ “*Vasf-ı Menâzil*” ve “*Mânzum Menâsik-i Hac*”⁶⁵ olarak iki isimlidir. XIX. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir, hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Servet,⁶⁶ *Manzum Hac Seyahatnâmesi*⁶⁷ Servet mahlaslı bir kadın sanatçı tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. (Donuk, 2017a: 13). “Bu da eserin Fatma Servet Hanım’a (ö. 1309/1891’den sonra) ait olabileceğini düşünülmektedir.” (Moohialdin Alkahtani, 2019: 30).

*Amîkî*⁶⁸ XVI. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen, hakkında biyografik bilgi bulunmayan Amîkî’nin “*Menâsik-i Hacc’i*” manzum türü eserlere örnektir *Diyarbakırlı Molla Mustafa’nın*⁶⁹ “*Menâsik-i Hacc*”⁷⁰ tarihi belirsizdir.

⁶⁴ Fethî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Kiraz, Seydi. (2020). Fethî’nin Manzum Menâzil-i Hacc’ı. *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 18, 261-285.; Kaplan, Yunus (2020). Klasik Türk Edebiyatında Manzum Menzil-Nâmeler ve Fethî’nin “Vasf-ı Menâzil” Adlı Menzil-Nâmesi. *SUTAD*. Sayı: 49, s.149-175.

⁶⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 002632-III ve Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu 34 Ha 342/6 da olmak üzere iki yerde bulunmaktadır.

⁶⁶ Servet’in Manzum Hac Seyahatnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Donuk, Suat (2017). Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Hac Seyahatnâmesi. *SUTAD*. Sayı: 41 s.13-38.

⁶⁷ Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötügen İHK Koleksiyonu 06 Hk 2076/1 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

⁶⁸ Amîkî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yılmaz, Hüseyin. (2019). Türk Edebiyatında Manzum Menâsik-i Hac Tercümeleleri ve Amîkî’nin Fütûhu’l-Harameyn Tercümesi (Metin İnceleme ve Çeviri Yazısı) (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ.

⁶⁹ Diyarbakırlı Molla Mustafa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Ayata, Bilgehan (2013). Diyarbakırlı Molla Mustafa’nın Menâsik-i Hacc Adlı Eseri Üzerine Bir Dil İncelemesi. (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ.

⁷⁰ Kayseri Raşit Efendi Yazma Eserler Kütüphanesinde 26101 kayıt, 2975 tasnif numarasıyla Menâsik-i Hacc adıyla kayıtlıdır.

3. BÖLÜM: HAC SEYAHATNÂMELERİ

3.1. Hac Seyahatnâmelerinin Muhtevası ve Yöntemi

Hac yolculuğu hakkında kaleme alınan eserler nitelikleri ve amaçları bakımından farklı kategori ve isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler; *hatıra*, *hac-nâme*, *seyahatnâme*, *menzîlnâme*, *menâsikü'l-hac* vs. olarak adlandırılabilir, genelde yazarlar eserlerine özel isimler de koymuşlardır. Yazar; devlet adamı, tarihçi, şair, seyyah, hikayeci, şeyh veyahut din adamı olarak karşımıza çıkabilmektedir. Eğer yazar şairse beyitlere, şiirlere, süslü bir anlatıma, uzun tasvirlerle yer verir. İncelemeye çalıştığımız eserlerde, eser sahiplerinin hayatı, müellifin adı ve mahlası, mezhebi, memleketi, ailesi, eğitimi, gençlik yılları, görev hayatı, çocukları, vefatı, kişilik yapısı, ilmi ve edebi kişiliği, varsa başka eserleri, toplumdaki sosyal siyasi konumu hatta hayatının hangi evresinde eseri kaleme aldığı hakkında bilgiler bulunabilmektedir. Fakat bazı eserlerde yazarın ismi, eserin yazıldığı tarih bulunmazken, bazılarında ise sadece mahlas kullanılmıştır. Aynı mahlas kullanan yazarlara sık sık rastladığımızı da söylemeliyiz.

Hac yolculuğunu kaleme alan yazarların hepsini seyyah olarak nitelendirmek yanlış olacaktır, çünkü onların birincil amacı seyahat etmek değil, inandıkların dinin gerektirdiği şekilde ibadet etmek ve hacı olmaktır. Evliya Çelebi hac yolculuğu esnasında bile seyyah olarak tanımlanır çünkü onun seyahat etmek ve gezdiği yerlerdeki izlenimlerini yazmak, okuyucuya ulaşmak gibi bir misyonu vardır. Fakat başka seyahatlerde bulunmayan kişileri seyyahtan ziyade, günümüzde de kullanıldığı gibi hacı adayı olarak ya da donanımı fark etmez bir eser ortaya koydukları için yazar olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır.

Eserlerin dönemin insanları tarafından ne kadar bilinip okunduğunu ya da bu yazılan seyahatnâmelerin hacca gitme oranını etkileyip etkilemediğini bilemiyoruz. Fakat Evliya Çelebi bile ancak XIX. yüzyıldan sonra ün kazanarak yaygın okuyucu kitlesine sahip olabilmıştır. (Faroqhi, 2008: 149). O dönemlerde sıradan halk için ulaşmanın zor olabileceği eserlerden ziyade sözlü anlamının hacca gitme oranında daha etkili

olduğu düşünülebilir. Hac seyahatnâmesi yazan yazarın anlatmak istediği şeyin ne olduğunun tespitini yapabilmek adına, sosyal-toplumsal bir analiz yaparak kişiyi hacca gitmeye, eser yazmaya iten motivasyonları iyi analiz etmemiz gerekmektedir. Kimi yazarlar için amaç bilgi vermek iken kimi için de tecrübelerini paylaşmaktır. Genellikle Allah'a ve Peygamber'e övgü ve dualar ile başlayan yazar, ardından da amacını belirtir. (Donuk, 2017a: 96). Bu eserler müstakil birer çalışma olarak telif edildiği gibi aynı zamanda tarih, coğrafya, edebiyat türü kitaplarının içinde bir bölüm olarak yer alabilmektedirler. Bazı yazarlar da eserlerini bölümlere ayırır. Örneğin, Edirneli Nâtik'in (d.?./ö.1129/1716-17) "*Tuhfetü'l-haremeyn / Tuhfe-i Nâtik*" eserinde hacı adaylarına nasihatler bulundurduğu "Nesâyih" adlı bir bölüm bulunmaktadır. Hibri'nin, *Menâsik-i Mesâlik* isimli on bölüm ve bir tetimme'den oluşan eserinin;

"Birinci bölümde Edirne'den Şam'a kadar olan menziller ve Şam'dan Antakya'ya kadar olan dönüş yolunu, ikinci bölümde, Şam'dan Mekke'ye kadar olan menziller, üçüncü bölümde, İstanbul, Anadolu ve Hicaz'da meydana gelen olaylar, dördüncü ve beşinci bölümlerde Beyti Mükerrreme ile Mescid-i Haram'ı yeniden yaptıranlar ve tamir ettirenler, altıncı bölümde Beyti Şerif de okunacak dualar, yedinci bölümde, Mescid-i Resulullah'ı tâmir ve yeniden inşa ettirenler, sekizinci bölümde haccın nasıl yapılacağı anlatıldıktan sonra, dokuzuncu bölümde hac sırasında okunacak dualar ve sûreler, onuncu bölümde de peygamberin kabri ziyâreti izah edilmiştir. Tetimme kısmında ise, Hicaz'da iken yazdığı bir manzumesi bulunmaktadır." (S. İlgürel, 1975: 112).

3.1.1. Menâsik-i Hac / Menâzil-i Hac

Bu kısımda incelediğimiz eserlerin hemen hemen tamamında kullanılan "menâsik" ve "menâzil" kavramlarını ele almaya çalışacağız: Menâsik hacdaki âdâb ve amellerin özel adıdır. (Şeriatî, 2019: 21). *Menâsik-i hac* veya *menâsikü'l hac* yazım şekliyle karşımıza çıkabilmektedir. Bu eserlerde "Hacerü'l-esved, zezem kuyuları, Altın Oluk, Makâm-ı İbrahim, Safâ ve Merve gibi mekânlardan bahsedilmiş; ihram, tavaf, sa'y gibi Kâbe'ye mahsus kıyafet ve ibadetler anlatılarak, telbiye ve ziyaret duaları ile hacca dair âyet ve hadisler zikredilmiştir." (Uzun, 2001: 23-26). "Üç Mescidin, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksâ faziletlerini, buralara yapılan ziyaretleri ve hac yolculuğu esnasında yaşanan hâlin (Kemikli, 1997: 44) anlatıldığı

eserler okuyucuya pratik bilgi verir. Kişisel tecrübe ya da menzillerdeki diğer ayrıntılara yer vermediği müddetçe İslam tarihi hariç tarihi bir veri bulundurmaz. Yer alan bilgiler, Hz. Muhammed'e, hatta daha önceki dönemlere Hz. İbrahim ve hatta Hz. Adem'e kadar uzanır.

Menâzil-i Hac eserlerinde ortak payda okuyucuya hacca gitmeye teşvik etmek ve haccın doğru yapımını anlatarak fayda sağlamaktır. Bazen de sadece bir konudan duydukları rahatsızlıklarının onları bu türden eserler yazmaya sevk ettiklerini görmekteyiz. Nitekim Sinâneddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî (*Menâsik-i Hac*) gibi bazı yazarlar gördükleri eksiklikleri bildirmek ve sık yapılan yanlışlara dikkat çekmek için eserlerini yazdıklarını ifade ederler. Ahmed Fakih'in *Kitâbü Evsâfi mesâcidi's-şerîfe*'sinde (Mazıoğlu, 1974: 7) eserini hacdan döndükten sonra hemşehrilerinin kendisinden yolculuğunu anlatmasını istemeleri üzerine ortaya çıkardığını ifade etmektedir:

*Yarenler sordı bana (ki) ne gördün
Hikayet eyle bize sen ki gördün (Coşkun, 2002: 45).*

Menâzil-i Hac / Menzîlnâmeler: “Menâzil” kavramı terim olarak “hareket halindeki orduların, kervanların, ulakların ve devlet görevlilerinin belirli bir mesafe kat ettikten sonra geceyi geçirmek, at değiştirmek veya dinlenmek için konakladıkları yer, bina veya han yerine kullanılan bir tabirdir.” (Çetin, 2009: 8; Pakalın, 1946: 479). XVII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı bürokratları, menzilleri işlevleri bakımından ayırt ve tasnif etmeye yarayacak terim ve terminoloji kullanmamışlardır. (Çetin, 2009: 8; Pakalın, 1946: 479). Menziller, mekânları, organizasyonları, işleyiş ve işlevleri bakımından; 1-Menzil külliyesi, 2-Ulak menzilleri veya menzilhâneler, 3-Devlet görevlilerinin ve elçilerin kullandığı menziller, 4- Askeri menziller, 5-Hac menzilleri olarak farklılık gösterir. (Halaçoğlu, 2002: 14-17; Çetin, 2013: 8-14). Menziller sadece hacılar için konaklama yeri değildir aynı zamanda devlet için de haberleşme merkezleridir. Devlet menzillere önemli bir bütçe ayırır. Orta çağda bile Türk-İslam devletleri yolların güvenliğine ehemmiyet verip tedbirler alarak tesisler inşa ettirmişlerdir. “İçerik ve ma'nâ olarak o günden bugüne pek değişmeyen bu ibadet, ulaşım şartları açısından değerlendirildiği zaman, günümüzden çok farklı bir zeminde

gerçekleştirilmekteydi.” (Sak ve Çetin, 2004: 202). Dolayısıyla hac konaklarının adları ve kervan yürüyüşüne göre bir önceki konağa uzaklıkları hakkında bilgi veren hem beşerî hem de fiziki yapı ile ilgili bilgi edinmemizi sağlayan menâzil-i hac eserleri, menâsik-i hac eserlerinden daha dikkat çekici olmuştur.

Menâzil-i hac eserlerinde yazarların amacı genellikle yolculuk hakkında pratik bilgi sağlamaktır. Abdülkadir Kadrî (*Menazilü't-tarik ila beyti'llahi'l-atik*) hacı adaylarının sonraki istasyona ne zaman varacaklarını haberdar etmek için eseri yazdığını belirtmiştir. (Coşkun, 2001). Eserler arasında değişik gayeler ile kaleme alınanlara da tesadüf edilmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekenlerden birisi de Seyyid İbrahim Hanif'in eseridir. Seyyid İbrahim Hanif (ö.1217/1802) *Hasıl-ı hacc-ı şerif li-menazili'l-harameyn* isimli eserinde hacıları neşelendirmek için hazırlanmış hikâye ve şiirlere bolca yer vermektedir. Yazarın gayesinin yorucu ve sıkıcı yolculuk esnasında hacı adayının yorgunluğunu azaltacak, onu bezginlikten kurtaracak ve bu kutsal yolculukta bir nebze neşeli kılacak şeyler hazırlamak olduğu anlaşılmaktadır. (Coşkun, 2002: 27). Zamanla modern teknolojileri kısalan yollara, kısalan yollar da artık anlamlarını yitiren menâzil-i hac eserlerin yazılmamasına neden olmuştur denilebilir. Dolayısıyla bu eserler de menâsik tipi eserlerin içinde yer almaya başlamıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki keskin bir ayırmadan söz etmek mümkün değildir, yazarlar genellikle hem menâzil'den hem de menâsik'ten aynı anda bahsetmişlerdir.

3.2. Eserlerin Dil, Uslup ve Yapısal Özellikleri

Eser sahiplerinin şiirsel bir dil kullanma gayreti var mı? Edebi bir kimlik sahibi mi? Dili ve üslubu düz ve basit mi? Hissiyatını diline yansıtıyor mu? gibi sorular eseri daha doğru değerlendirmemizi sağlayacağı kanaatindeyiz. Yazar dünden mi bahsediyor bugünden mi yoksa anlattıkları hayal ürünü mü, bunların ayrımı titizlikle yapılmalıdır. Yazarın dili ve üslubu sayesinde eğitim seviyesi ile ilgili bilgi sahibi olabiliriz. Bazen eğitim sanatlı bir dil için yeterli olmayabilir. Örneğin, Abdülkadir Kadrî üslubunun kaba olduğunu, güzel yazamadığını bu nedenle de sanatkarca yazmaktan vazgeçtiğini tarih hakkında yazdığı eserinde açıkça kabul etmektedir.

(Babinger, 1982: 2006; Köhbach, 1981: 85). Kadri'nin “*Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk*” isimli hac seyahatnâmesi için de aynı durum gözlenir.

Öncelikle belirtmekte fayda vardır ki, XVII. yüzyıl dilde sanatsal üslubun yaygınlaşarak daha elverişli hale geldiği, Farsça ve Arapça kelime kullanma eğiliminin arttığı bir dönem olmuştur. Sanat ve hayal gücü birbirini besleyen iki önemli unsurdur. Özellikle de Arapça ve Farsça şiirler, romanımsı betimlemeler, mecazlar dilin ağdalı yapısını arttırır. Mübalağaya çok sık rastlandığı gibi yazarların efsane ve hurafelere dayalı şehir anlatılarına meyli de dikkat çekmektedir. Bu verilerden o günkü halkın bilgi seviyesini öğrenmekle beraber genelde eğitilmiş olan hac seyahatnâmesi yazarlarının bu tür konularda zaaf göstermesine de şahit oluruz. (Gemici, 2011b: 62). Bu eserlerin bazıları yazarın vefatından sonra onun hatırasına sahip çıkan yakınları tarafından muhafaza edilip çoğaltıldığı için günümüze ulaşabilmiştir. Yazarlar, seyahat esnasında konak yerlerinde, sonrasında ya da müsvedde kâğıtlara notlar tutarak eserlerini oluştururlar. Buna bir misal olarak metinde derkenarlar sıklıkla bulunuyorsa, kişinin hacca ikinci kez gittiği veya hac esnasında eserini taslak halinde kaleme alıp döndükten sonra düzeltmeler yaptığı anlamını çıkartabiliriz.⁷¹

İstinsah sayıları değişiklik göstermekle birlikte kütüphanelerdeki eserlerin çoğu manzumdur. Bir diğer husus da hacca gidecek kişinin yanında, pratik bilgi sağlamak gayesiyle yazılan menâzil ya da menâsik eserlerinin bulundurma durumunun olup olmadığıdır. Kaynaklarda eserlerin küçük el kitabı formunda ya da belli bir formda olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ketebe kaydı bulunmayan eserlerin kim tarafından nasıl, ne zaman yazıldığını bilemiyoruz. Farklı kütüphanelerde değiştirilmiş, orijinalinden kopmuş ve eksiklikler oluşmuş olabilir. Bu tip durumlarda eserlerin orijinallerinin tespit edilmesinde fayda vardır. Bize göre her şeyden önce esas olan hususun yazarın okuyucuya ne kadarını aktardığıdır.⁷²

⁷¹ Evliya Çelebi'nin bazen bu yöntemi kullandığı bilinmektedir.

⁷² Örneğin, Nâbi anlatımında çoğu zaman tarihlere yer vermemiştir.

3.3. Yazarların Profili: Seçkinler Sınıfı

Bu eserler her yıl birçok insan tarafından gerçekleştirilen, bir gezi ya da seyahat gibi değil de bir ibadet ve vazife olarak görülen, yolculuğun seyrinin kişinin inisiyatifinden çok belli kurallara göre ve grup halinde ilerlemesi gibi sebeplerden dolayı toplumun okumuş yazmış kesiminin dikkatini çekmiştir. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğunda Yollara Düşenler* (2016) isimli kitabında gezginlerin iki tip profili olduğundan bahseder; seçkinler ve seçkin olmayanlar. Sade bir vatandaşın anlatısı ile basitlikten uzak seçkinler arasında belirgin bir ayrım vardır. Seçkinlerin gittiği yollar, beraberindeki hizmetlileri, hayvanları, erzakları, konakladıkları yerler sıradan halktan farklıdır. Zaten genelde bu eserleri ortaya çıkartanlar âlimler, padişaha yakın isimler ve devlet adamlarıdır. Devlet adamlarının isteği doğrultusunda kaleme alınan eserler, genellikle istekte bulunan devlet adamına ithaf edilmiştir. (Coşkun, 2002: 60). Hatta çoğunun “finansörü” padişaktır. Sultan himaye ediyorsa seyahatnâme daha nitelikli olur çünkü sultan oraları bilmek ve malumat almak ister. Resmi hac kervanı ile gidenlerin kaygısı, amacı hacı olmak olduğu için daha statik bilgi verdikleri görülmektedir.

Bizim hep halkın üst kesiminden insanların eserlerini biliyor olmamız acaba sadece onların hac seyahatnâmesi yazdığı anlamına mı gelir, yoksa, siyasi ya da ilmi bir çevreye sahip olmadıklarından yazdıkları eserlerin günümüze ulaşamamış olması söz konusu olabilir mi? Bunun cevabını tam olarak verememekle birlikte, devlet adamlarının bazı sorumluluk ve misyon yüklenmeye daha açık oldukları, halkın ise genellikle sözlü tarih aracılığıyla hac hikayelerini ileriki nesillere aktarma meylinde oldukları söylenebilir. Tezkireler ve bazı şair ve yazarlar üzerine yapılan müstakil çalışmalar, çok ünlü olmayan birçok şairin hacca gittiğini haber vermektedir. (İpekten, vd., 1988). Bazen çok bilinen yazarların da hac hakkında tecrübelerini yazmadığını görebiliriz; XVII. yüzyılda Osmanlı ilim ve kültür dünyasına yazdığı pek çok eserle ışık olan Kâtip Çelebi, 1633-1634 yılları arasında gittiği hac yolculuğu ile ilgili ayrı bir eser bırakmamıştır.

Yazarların hangi kesime hitap ettikleri de önem arz eden bir konudur çünkü bu onların toplumun hangi statüsünde yer aldıklarından, kullandıkları üsluba kadar farklılık gösterir. Konyalı Seyyid Mehmed Efendi'nin "seslenişinde kimi zamanda dinî bir unvan olan "İmâm!" ibaresini tercih etmesi, eserin hitap ettiği kitle arasında din görevlilerinin de olduğunu göstermektedir." (Kiraz, 2020a: 9). Yazarların ekseriyetle aydın kesimden insanlar olmaları nedeniyle eserlerde Arapça-Farsça kelime kullanımının yaygınlığı da dikkat çekmektedir. Yazar profili olarak devlet adamlarının yanında şeyhleri de görmekteyiz. Örneğin, Neccârzâde (*Hacnâme*) Nakşibendi'nin Müceddiyye kolunun, Konyalı Seyyid Mehmed Efendi de (*Menâsiki Hac, Manzum Hac Menâzilname*) Bursa Enarlı zaviyesinin şeyhidir. Aynı zamanda ney, tasavvuf ve hat sanatına ilgili, sanata eğilimli kişilerde yazarların özellikleri arasındadır. Yazarın mesleği ve sosyal statüsü kadar eserini hangi dönemine (genç, orta, olgunluk) kaleme aldığı da değerlendirilmelerde önem arz eder.

XVII. yüzyılda hac eserlerini kaleme alan yazarların kısa süren ve çeşitlilik arz eden görevlerde buldukları ve bunun bir istikrarsızlık belirtisi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yolculukları da sosyal çevreleri de Anadolu taşrasından farklıdır. Nâbî IV. Mehmed zamanında İstanbul'a gelerek, devrin önde gelen devlet adamları arasında şairleri himaye etmesiyle ünlenen Vezir Musâhib Mustafa Paşa'ya (ö.1096/1686) divan kâtibi ve musahip olmuştur. Baltacı Mehmed Paşa'ya da (ö.1123-24/1712) Mısır valisiyken nedim olmuştur. (İpekten, vd., 1988: 311). Nâbî'nin hac yolculuğu izni Musâhib Mustafa Paşa tarafından verilmiştir. Nâbî'ye, hac kafilesi başkanı ve Kâbe'yi süpürme (ferrâşlık) görevi verilmiştir. Kafileye başkanlık ettiği ancak eserin sonunda anlaşılır. Saray tarafından bu yolculuğun finansal yükü karşılanmıştır fakat Nâbî eserinde aldığı yardımların bahsini açmaz. Bu bilgi divan eserinde yer almaktadır. (Bilkan, 2000). Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'nın (ö.1087/1676) teveccühüne mazhar olmuştur. Yolculukta Mısır Muhafızı Vezir Abdurrahman Paşa'ya (ö.1098/1686) padişah tarafından yazılan bir hatt-ı hümayunu iletmiştir. (M. Karataş, 2013: 26). Nâbî'nin saraya sunduğu eseri karşılığında samur kürk ve hediyeler aldığı bilinmektedir. (Karahana, 1987: 11). Nâli Mehmed Efendi, ilmiye sınıfına mensuptur, medreselerde hocalık ve kadılık yapmış, Selanik kadısıyken vefat etmiştir. (İpekten, vd., 1988: 317). Nâli'nin şiirlerini Musâhib Mustafa Paşa'nın

çevresinde yer alma arzusuyla kaleme aldığı tahmin edilmektedir. Nâli, Köprülülerden Fâzıl Ahmed Paşa ile yakınlığı ile de bilinmektedir. (Uşşâkî-zâde İbrahim Hâsib, 2017: 494). Bahti “*Tuhfetü'l Fakîr*” eserini 1640 yılında Sultan İbrahim’e (1640-1648) takdim etmiş ve eserde dönemin Şeyhülislam ve Vezir-i azamı Yahya Efendi (ö.1053/1644) ve Musâhib Mustafa Paşa’yı övmüştür. (Elipek, 2015; Eroğlu Memiş, 2018a).⁷³

Evliya Çelebi, Enderûn mektebinde hafızlık eğitimi görmüş, yabancı dillere hakim ve ok atma gibi sporlarda da başarı sağlamıştır. Yüksek seviyede eğitim görmüş bir Osmanlı alimi olan Evliya Çelebi akrabası olan Melek Ahmed Paşa’nın (ö.1073/1662) aracılığıyla sarayda önemli görevlerde yer almıştır. (Haridy, 2011: 224). Musâhiblik ya da nedîm-i haslık olarak bilinen görevde IV. Murad’ın (1623-1640) hizmetinde bulunmuştur. Devlet memurundan ziyade IV. Murad’ın sosyal ve kültürel ilişkilerdeki özel danışmanıdır. (İnalçık, 2011: 331). Evliya Çelebi’nin ailesinin zengin olması onun bu uzun yolculuklarındaki harcamalarını temin ediyordu. Ayrıca kendisine verilen birçok atıye ve hibenin yanı sıra katıldığı askeri operasyonlardan elde ettiği bazı ganimetlerin parası da ona ek bir gelir kaynağı sağlıyordu. Bununla birlikte biz Evliya’nın üç arkadaşı, sekiz kölesi (Evliya Çelebi, 2010: 3) ile hac görevini yerine getirdikten sonra, kitaplarını ve bazı hediyelerini birkaç kölesi ve gulamı ile birlikte süt, tütün, Hint ve Çin malları, darı, Habeş ve Afrika parşömeni taşıyan ve Süveyş’e doğru giden bir gemiye yükleyerek kendisinin Mısırlı bir hac kafilesine eşlik ettiğini bilmekteyiz. (Kurt, Tüz, 2016: 289).

Evliya’nın halk arasına karıştığı ve halkın kaldığı han ve benzeri mahallelerde kalması seyahatnâmesinde verdiği bilgiler ışığında oldukça sınırlıdır. Halk içinde olmakla birlikte halkla teması az veya mesafelidir de denebilir. (Kurt, Tüz, 2016: 344). Bu durum diğer gezdiği yerlerle ilgili de tahmin edemeyeceği, sadece bölgenin yetkilisinden öğrenebileceği küsuratlı rakamları içeren bilgileri vermesinden de

⁷³ Eroğlu Memiş, Şerife (2018a). Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Morali Bahti’nin ‘Menâsik-i Hacc’ Manzumesi Örneği. Ankara: XVIII. Türk Tarih Kongresi. XVIII. Türk Tarih Kongresi’ne tebliğ olarak sunulmuş olup sempozyum bildirimleri arasında yayınlanması planlanmakta.

anlaşılmaktadır. Ashâb-ı Suffa⁷⁴ ile ilgili bilgileri ve Ravza içerisinde hediyelerin saklı olduğu dairede gördüklerini ayrıntıları ile anlatır. Ferrâşlık görevi de yaptığını ifade eden Evliya Çelebi hiçbir seyyahın görmesine izin verilmeyen bu mekân hakkında ilk kez malumat veren kişidir. (Gemici, 2011a: 6). Çelebi, Mühürdar Paşa ile vebadan kaçıp kaldığı çiftlikle görüşüp Ak Mehmed Paşa'nın mektubunu iletmiştir. (Yılmaz Yıldırım, A., Süslü Berktaş Z., 2010: 97). Hac yolculuğunda Rami Mehmed Paşa'nın (ö.1119/1708) da bulunduğu bilinmektedir. (Kemikli, 1997: 44-46).

Hacı Ali Bey, devlet memurudur. Mısır'a vali olarak tayin edilen Sarı Tarhuncu Ahmed Paşa'nın (ö.1063-64/1653) Mısır Beylerbeyliği döneminde (1649-1651) onun Dîvan Kâtibi olarak Mısır'a gitmiş ve yaklaşık iki yıl bu vazifede bulunmuştur. Osmanlı Sultanı IV. Mehmed dönemi 1083/1672 tarihli Lehistan seferine üçüncü Vezir Kâim-i Makâm Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (ö.1095/1683) tezkirecisi olarak katılmıştır. (Baştürk, 2013: 149-150). Ruznâmçeci İbrahim Efendi'nin kethüdâsı yani yardımcısıdır. Kadrî, Topçular Kâtipliği yapmış ve Kâtiplikle alakalı daha yüksek makamlarda da görev almıştır. (Yılmaz, 2003: XXVI). Sulhî, kadı ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Rızâî âlim ve şairdir. Hibrî, Edirne'deki medresesine müderris olmuş Serez'de kadılık yapmıştır. (Babinger, 1982: 234). Konyalı Seyyid Mehmed Efendi, Bursa Enarlı Zaviyesini kurarak ilk postnişi olmuş, şeyh ve müderristir. (Ekinci, 2018: 2715).

Faroqhi'nin tanımı olan “seçkin hacıların” pek çok açıdan yaptıkları hac yolculuklarının sıradan halktan daha farklı olduğunu söyleyebiliriz, dolayısıyla da eserlerinin bu durumu göz önünde bulundurarak incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

⁷⁴ “Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde yoksul sahâbîlerin barınması için yapılan ve giderek bir eğitim kurumu haline gelen yer.” Burada kalan ve çoğunluğunu muhacirlerden oluşan topluluğa “ashâbü's-Suffe / ashâb-ı Suffe” veya “ehlü's-Suffe/ehl-i Suffe” denilmiştir. (Baktır, 2009: 469-470).

3.4. Avrupalı Yazarlara Ait Hac Seyahatnâmeleri*

Birçok etnik ve dini kimliğe sahip olan Osmanlı Devleti'nin sosyal çeşitliliğini arttıran bir başka unsur da hacca gitmek için Osmanlı İmparatorluğuna gelen gruplardı. Osmanlı dışındaki diğer Müslüman milletlerin hac seyahati ile ilgili yazmış oldukları eserlerine Osmanlı'dakilere kıyasla bakıldığı zaman, Arap ve Fars kaynaklarının oldukça fazla olduğunu görmekteyiz. Arapça ve Farsça eserler konumuzun sınırları dışında kalması dolayısıyla bu bölümde sadece Batı'da hac ile ilgili yazılan ve tespit edilen seyahatnâmelere yer verilecektir. Pek çok milletin bir arada yer aldığı hac olgusunu, farklı kültür ve dinlerden gelen kişilerin gözüyle okumak ve bazı kıyaslamalarda bulunmak, zannımızca bize yine bazı tespitlerde bulunmak imkanını verecektir. Ayrıca Batı'nın Osmanlı hakkında fazla esere sahip ve hatıra günlük tarzında daha gelişmiş olması önem arz etmektedir. (Raymond, 2018: 7).

Avrupalı seyyahların Hicaz'a gerçekleştirdikleri seyahatler XVI. asırda başlamıştır.⁷⁵ Çoğunlukla gözlem ve bilgi almak amacıyla yola çıkan Avrupalı seyyahların ancak bir kısmı Mekke'ye ulaşabilmiştir. Özellikle de Osmanlı'nın son döneminde İngilizlerin casusluk amaçlı seyahatleri gerçekleşmiştir. Mekke'ye gayrimüslimlerin girmesinin yasak olması sebebiyle bu seyyahlar, ya Müslüman olarak veya Müslüman kılığına girerek Mekke'ye girebilmişlerdir. Mekke'ye ulaştığı bilinen ilk Avrupalı seyyah İtalyalı paralı asker olan Yûnus adını kullanan Ludovico di Verthema'dır. (Eseri: *The Travels of Ludovicodi Varthema*) (1470-1517) (Çavuşoğlu, 2019: 64). Sonraki dönemlerde tam iki yüz yıl boyunca Verthema kadar ayrıntılı bilgi veren Avrupalı seyyahlara rastlanamamıştır. Joseph Pitts (1663-1735 [?]) 1685 senesinde savaş esiri bir köle olarak Mekke'de bulunarak, 1704'te "*A True and Faithful Account of the Religion and Manners of the Mohammedans, with an Account of the Author's*

* EK 2'de tablo halinde sunulmaktadır.

⁷⁵ Haremeyn'i görmek üzere yola çıkmış seyyahlar ve kaleme aldıkları seyahatnâmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz.; Bidwell, Robin Leonard (1994). *Travellers in Arabia*. Beyrut: Garnet Publishing.; Özel, Ahmet (1996). *Hac*. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 14, s. 413-416.; F.E. Peters'in kitabında IX. yüzyılda Haremeyn'i görmek için yola çıkan Avrupalı seyyahlara dair geniş malumat bulunmaktadır: F. E. Peters, (1994). *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places*. Princeton. s.206-265.; Wolfe, Michael (2015). *Mekke'ye Giden Bin Yol (One Thousand Roads to Mecca: Ten Centuries of Travelers Writing About Muslim Pilgrimage)*. New York: Grove Press. Wolfe, eserinde 1050'den başlayarak günümüze kadar tutulan yabancıların kaleme aldığı hac seyahatnâmelerini toplamıştır.

Being Taken Captive” adlı seyahatnâmesini kaleme almıştır. “XVII. yüzyılda bir Avrupalı tarafından kaleme alınan İslamiyet ve Müslümanların görgü kurallarının Batı’daki ilk ve en ayrıntılı açıklamalarını içermesi bakımından da dikkat çekicidir.” (Gemici, 2019: 39).

İspanya’nın Katalan bölgesinden gelen Domingo Badia y Lebllich, Ali Bey el-Abbâsî (1766-1818) adıyla, İtalyan lejyoner Giovanni Finati, Hacı Muhammed takma adıyla (1786-1829) Mekke’yi ziyaret etmişlerdir. İsviçre’de dünyaya gelen yazar Johann Ludwig Burckhardt, (1784-1817) hac ziyareti hakkında “*Travels in Arabia*” eserini yazmıştır. Casuslara örnek olarak İngiliz seyyahı Sir Richard Francis Burton (1821-1890) Abdullah takma ismiyle 13 Eylül 1853’te geldiği Mekke’de, “*Pilgrimage to al-Medina and Meccah*” (I-II, London 1855) eserini yazmıştır. (A. Özel, 1996: 413-416). John Fryer Keane’i (1854-1937) gezi notlarını 1881’de “*Six Months in Meccah: An Account of the Muhammedan Pilgrimage to Meccah*” başlığıyla yayımlamıştır. Kılıçlı lakaplı Hollandalı Christiaan Snouck-Hurgronje (1857-1936) gözlemlerini “*Mekka*” adındaki eseriyle iki cilt halinde (1886-1889) bir araya getirdi. Fransız asıllı Leon Roches’de Mekke’yi ziyaret etmiş, “*Dix ans à travers l’Islam ve Trente-deux ans à travers l’Islam*” eserlerini yazmıştır. İngiliz ajanı olduğu tahmin edilen Arthur Wavell (1882-1916) “Hacı Ali ismini kullanarak 1913 yılında “*A Modern Pilgrim in Mecca and a Siege in Sanaa*” isimli bir kitap yayınlarak 1908 sonrası Arabistan’daki yolculuk anılarını yazmış, kitapta kendisini kâşif ve seyyah olarak göstermiştir.” (Kocatürk, 2010: 87).

Gregorio da Quadra (1513), Monsieur Le Blance (1568) ve Johann Wild’in (1604) Hicaz bölgesine seyahat ettikleri bilinmektedir. (Gemici, 2019: 33). Fakat eserleri hakkında malumat bulunmamaktadır. İngiliz Herman Bicknell (1830-1875) 1862’de Mekke’yi ziyaret etmiş fakat eser bırakmamıştır. Daha sonraki dönemlerde Mekke’yi hep İslam’ı seçen Batılılar ziyaret etmişlerdir.⁷⁶

⁷⁶ Bu bölümde yer alan isimler için, Gemici, Nurettin (2019). XVI-IX. Yüzyıllarda Haremeyn’in Gayrimüslim Misafirleri. *Siyer Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 6, s.33-45.; Özel, Ahmet (1996). Hac. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 14, s. 413-416 çalışmalarından faydalanılmıştır.

Yahudilerin ve Ortodoks ya da Ermeni Hıristiyanların Kudüs'ü (ve el-Halil) ziyaret etme zorunlulukları yoktu, fakat onlardan da birçoğu bunu yapıyor ve dolayısıyla uzun yolculuklara çıkıyorlardı. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619* bunun en bilinen örneğidir. Onların durumunda da hac bir saygınlık kaynağıydı. (Faroqhi, 2016).

4. BÖLÜM: TARİH YAZIMI AÇISINDAN HAC SEYAHATNÂMELERİ

Sezai Karakoç hac ibadetini: “Takva amaçlı, metafizik kıyılı, tarih ve toplum yolculuğu” olarak ifade etmiştir. (Karakoç, 2015: 11). Tarih boyunca toplumlar, hac ibadeti dolayısıyla günümüze çeşitli malzemeler bıraktılar. Zamanla sayıları artan bürokratlar tarih malzemelerinin hem üreticisi hem tüketicisi oldular. (Fetvacı, 2014: 58). Tarih yazıcılığında siyasi tarih çalışmalarını daha önemli görenlerin sosyal tarih konularına ve kaynaklarına gereği kadar ilgi göstermediklerini söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz. Bu durum tarih yazıcılığında hac seyahatnâmelerinin bir değeri ve yeri olup olmadığı sorgulamasını yapmamıza neden olmaktadır.

Seyahatnâmeler üzerinde araştırma yapmanın sosyal tarih çalışmalarına katkı sağlayacağından şüphe yoktur. Halil İnalçık, hac seyahatnâmesi yazarı Evliya Çelebi hakkında: “Osmanlı devlet arşivi ve vekâyinânemeler tarihçiyeye imparatorluğun devlet tarihini verir, sosyal yaşamı yansıtan kaynaklar arasında bu boşluğu dolduran başyapıt Evliya Çelebi’nindir.” (İnalçık, 2011: 331) ifadelerinde bulunur. Netice itibariyle yazılan eserlere bakıldığı zaman, sadece hac esnasında yerine getirilmesi gereken görev ve sorumluluklardan değil, dönemin şartlarından da izler bulunduğunun müşahede edilebilmektedir. “Yüzyıllar önce yaşamış toplumlara ayna tutan seyahatnâme türü kitaplardan çıkarılan sonuçlar; tarihteki yükseliş ve çöküşlerin sebebini anlamamıza yardımcı olacağından dolayı bize bu tip eserlerin gözden uzak tutulmaması gerektiğini hatırlatır.” (Gemici, 2009: 91). Eserlerde; savaşların, iç karışıklığın, dış tehditlerin, ekonomik hayatın, iktisadî sıkıntıların yansımalarını tahlil etmek mümkündür. Bedevîlerin çapulculukları, susuzluk, sağlık problemleri ve bulaşıcı hastalıklar gibi kimi hususlar bahsi geçen konulardan bazılarıdır.

Tarihçilerin hac hakkında yazılan bu eserleri tarihi bir kaynak olarak görebilmesi için belli kriterleri göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Her şeyden evvel bu eserlerin hepsini profesyonel tarihçilerin elinden çıkmış eserler olarak görmenin yanlışlara neden olabileceği görüşündeyiz. Bazı nesnel bilgilerin yanı sıra yazarların yorumlarını duygularıyla ön plana çıkarttıkları da olmuştur. Normal okumalarda dâhî

sorgulayıcı ve eleştirel bakış açısını bırakmamamız gerekirken bu türden eserleri okuyup değerlendirirken de aynı hassasiyeti göstermek gerektiği izahtan varestir. Haccın dini bir ritüel olması nedeniyle duygusal yaklaşımların ağırlıkta olacağını hac seyahatnâmelerini incelerken daima göz önünde bulundurmak gerektiğine inanmaktayız.

Dönemin sosyal ve siyasi hayatına kısmen de olsa ışık tutan bu yazarlar, Osmanlı hac kervanının düzeni, zihniyetleri ve alışkanlıkları hakkında bilgi ve tavsiyelerin yanı sıra, yazarların ölüm ve doğum tarihleri, mantaliteleri, eğitimleri, dinleri, lakapları, öğrenim durumları, başlıca hocaları, meslekleri ve hatta mezar yerleri, başka eserleri ve inançları, mezhep ve meşrepleri hakkında da bilgiler sunmaktadırlar. İçlerinden bazılarının bilgi ve estetik donanımlarını da kullanarak renkli tasvirler ile profesyonelce bilgiler aktardıklarını görmekteyiz.

Genellikle eserlerde yazarların özel hayatlarındaki kişisel tecrübelerine dair bilgilerin yer aldığını görmekteyiz. Nitekim İbn-i Cübeyr (*er-Rihle* - ö.614/1217) içki içtiği için pişmanlığından dolayı ilk hac yolculuğuna çıkmıştır. (Faroqhi, 2008). Menzillerdeki su ve yiyecek kıtlığı sebebiyle kaçınılmaz olan çatışmaları yine bu eserlerde görebiliyoruz. Evliya Çelebi'nin bize aktardıklarına bakacak olursak, Sultan Murad validesi ve Sultan Mehmed validesinin evkafı olan Zümrüd kuyusunda suyu az olduğu için kavga sonucu bir kişi şehit olmuştur. (Yılmaz Yıldırım, A., Süslü Berktaş Z., 2010 :576)⁷⁷ Yıl yıl fark ettiği gibi yüzyıl bazında yapılan incelemelerde de güvenliğin arttığı ve azaldığı dönemleri tespit etmek mümkündür. Yazarların yol boyunca güzergâhlardaki şehirlerde ve kutsal topraklarda karşılaştıkları durumlara karşı takındıkları ifade biçimlerini inceleyerek, yazarlarda şaşkınlık uyandıran şeylerin geldikleri memleketlerde bulunmadığı yorumu yapılabileceği kanaatindeyiz. Nâbî'nin Şam kahvehanelerini oldukça ayrıntılı tasvir etmesi ve Evliya'nın yola çıkarken kutlama gösterilerinde atılan havai fişeklere karşı hayranlığını gizlemeden okuyucuya aktarması örnek olarak gösterilebilir.

⁷⁷ Evliya Çelebi'nin hac seyahatnâmesi ile ilgili edinilen bilgiler: “Yılmaz Yıldırım, A., Süslü Berktaş Z. (Haz.) (2010). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Hac Kitabı. İstanbul: Yeditepe Yayınları” yararlanılmış olup, çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar “Evliya Çelebi” şeklinde yapılacaktır.

Minyatürler, haritalar elde edilmesi muhtemel görsel malzemelerdir. Menzilnâmelerde yer alan bazı rivayetler de vardır ki, bunlar, anlatımı süsleyen dikkat çekici unsurlardır. Örneğin, Kadîrî'nin aktarımına göre Akşehir'in ismi eskiden Ah şehir imiş, sonraları açan çiçeklerden dolayı ismi Akşehir olarak değiştirilmiş. (Büyükkarcı Yılmaz, 2019: 90-91). Hac seyahatnâmelerinde bazı vakıf isimlerine de rastlamak mümkündür.⁷⁸

Bu eserlere baktığımızda zamanın fiziki ve beşerî panoramasına ait bazı tespitleri görmek mümkün olmaktadır: Çarşı, ev, kahvehane, pazar, cami, hamam, köprü, türbe, tabakhane, han, birke, boğaz, çarşı, çeşme, içme suyu, dağ, derbent, imaret, kale, köprü, köşk, kuyu, medrese, mescit, nehir, tekke, türbe, vakıf, vadi, darüzziyafe. Tüm bu imaretlerle maddi kültüre ait unsurlara yer verildiğini görmekteyiz. Fiziki ve beşerî unsurların ayrıntılı bilgi ve tasvirleri özellikle menâzil-i hac kitaplarında karşımıza çıkması muhtemeldir. Şehrin ulemaları, evliyalı, iklimi, ticareti, sosyal durumu, suyun azlığı çokluğu, tadının ekşiliği, tatlılığı vb. gibi hususlar dikkat çeken konulardır. Bazı menzillerde kış mevsimi seyahat yapacak hacı adayları için odunun varlığından da söz edildiği görülmektedir. Bazen şahsî ve indî değerlendirmelere de şahit olabiliyoruz ki, kimi için su yeterli iken kimileri için yeterli görülmemektedir. Bazı menzilnâmeler ziyaret edilen kutsal mekân ve velî/evliyâ adlarının dışında fazla bilgi içermemektedir.

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki, genelde Osmanlı tarihini, özelde de Osmanlı sosyo-kültürel tarihini araştıranların, bahse konu olan Osmanlı hac seyahatnâmelerini ve muhtevalarındaki verileri nazar-ı dikkate almalarında, araştırmalarını zenginleştirmeleri açısından faydalar vardır. Bazen eserleri incelerken karşılaşılan temel problematiklerden birisi de eserin müellifi ve eseri ne zaman telif ettiğine dair sarıh bilgilerin bulunmayışıdır. Nitekim isim kullanmayan bazı yazarların mahlaslarını kullandıkları göze çarpmaktadır. Bu durumda aynı mahlaslı kişilerin birbirine karışma durumu söz konusu olmaktadır. Yılı, mevsimi gibi bilgilerin yanı

⁷⁸ Köprülü Mehmed Paşa Vezirhanı'nda kervansaray, Şugur'da muazzam bir cami ve han yaptırmıştır. Bosnevî, "yolcuların anası" dediği Köprülü'yü övmektedir. (Büyükkarcı Yılmaz, 2019: 102).

sıra yazarın hacca gerçekten gidip gitmediğini net bir şekilde yazmadığı durumlar da söz konusudur. Eserlerin gerçek bir seyahatnâme olup olmadığını anlamak için bir dedektif gibi incelenmeli, her ayrıntı mercek altına alınmalıdır.

İslam tarihi bu eserlerin içerisinde muhakkak yer almaktadır, fakat amacımız hac seyahatnâmeleri vasıtasıyla Osmanlı sosyal, kültürel ve siyasi hayatını okumak olduğu için İslam tarihi ile ilgili elde edilen veriler konumuzun dışında tutulmuştur. İklimsel özellikler, yiyecek ve su durumu tarihsel bir veri olarak görülemeyeceği ve günümüz için geçerli bilgiler olma ihtimalinin düşük olmasından dolayı yine konu dışı bırakılmıştır. Tüm bu içerik tespitlerinin yanı sıra XVII. yüzyılda yazılan hac seyahatnâmeleri belirlenen başlıklar altında yer alan hususlara göre ayrıntılı olarak incelenecektir.

4.1. Siyasi ve Sosyal Konular

İncelemeye çalıştığımız eserlerde siyasi ve idari problemlere dair anlatılara da şahit olmaktadır. İlk bakışta hac ile ilgili olduğu izlenimi veren bu eserlerde, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. meselelerin anlatılıyor olması şaşırtıcı gelebilir. Fakat eserlerin müelliflerinin toplumun üst tabakalardan olduğu düşünülecek olursa, eserlerine her ne kadar seyahatnâme, menâzil-i hac, menâsik-i hac gibi isimler koymuş olsalar ve esas itibarıyla hac ile ilgili konuları ele almış olsalar dahi, kitaplar yazabilen, fikirler serdeden birer düşünce adamı olmaları sebebiyle, içinde yaşadıkları devlet ve toplum hayatına dair gözlemlerini ve düşüncelerini anlatmaktan geri durmamışlardır diyebiliriz. Bu bağlamda, eserlerde zikredilen; hac yolculuğu için verilen izinler, muafiyetler, kolaylıklar, güvenliğin temin edilmesi ile ilgili alınan tedbirler, paşalar, Mekke Emîrleri, devlet adamları ve siyasi mücadeleler ile ilgili meydana gelen konu ve hadiseler şahit olabilmekteyiz. Bu bölümde Anadolu'da, yolculuk esnasında Mekke ve Medine'de cereyan eden siyasi hadiseler ile ilgili hususlara yer verilecektir.

Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde diğer yazarların değinmediği ve malumat edinmelerinin çok zor olduğu, bölgelerin yönetim şekline ve her bölgenin ileri

gelenlerine yer vermiştir. ⁷⁹ XVII. yüzyıla ait diğer eserlerle kıyas yapma durumunun olmaması ve Evliya'da yer alan bilgilerin çok geniş yer kaplayacağı sebebiyle sadece Şam üzerinden yönetim şekli anlatımına örnek vermeyi uygun gördük.⁸⁰ Şam, “Paşasının padişah tarafından hassı hümayunu on kere yüz bin akçedir. 13 sancaktır tımar ve zeameti yoktur. Hazine defterdarı, defter kethüdâsı, tımar defterdarı, çavuşlar kethüdâsı, defter emini, alabeyi, çeribaşısı, yerli yeniçeri ağası ve kethüdâsı, başçavuşu, orta çavuşu ve küçük çavuşu vardır. Ayrıca her mezhepten şeyhülislamı 70 kese Surre ve birer destar hilatları olur.” (Evliya Çelebi: 502).

Konyalı Seyyid Mehmed Efendi (ö.1118/1706-1707) “*Menâsik-i Hac*” ve “*Manzum Hac Menâzilname*” eserlerinde devletin ve toplumun sorunlarına tüm açıklığıyla değinerek ağır eleştirilerde bulunmuştur.⁸¹ Seyyid, Evliya Çelebi ve Abdurrahman Hibri hariç XVII. yüzyılda incelediğimiz diğer yazarlar hırsızlık, bedevîlerin yağmaları, hacıların maneviyattan uzaklaşarak çarşıya pazara fazla vakit ayırmaları gibi sosyal meselelere yoğunlaşırken devletin içinde bulunduğu sıkıntılara hiç değinmedikleri görülmektedir. “Bunun iki farklı açıklaması olabilir. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılar bahsedilen şehirlerin ahalisince hissedilmemekte veya ahali alakadar olmamakta ya da bu eseri okuyacak bir hac yolcusuna devletin içinde bulunduğu sıkıntılar aksettirilmek istenilmediğinden kaynaklanmaktadır.” (Baştürk, 2013: 159). Nitekim, Ağaz köyünde yaşlı bir kadının Evliya ve beraberindekileri görünce Osmanoğlu diye medet umarak yardım istemesi, merkezdeki karışıklıklara

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için diğer bölgelerin ileri gelenlerinin bulunduğu sayfa numaraları: Kütahya Kalesi s.25 - Uşşak şehri s.35 - Germiyan Gedüs Kalesi s.37 - Simav Kalesi s.43 - Alaşehir kalesi s.51- Akhisar Kalesi s.59 – Manisa s.68 - Geçit Kalesi s.76 – İzmir Kalesi s.78 – Sakız Adası s.115 – Sivrihisar s.119 - Tire Kasabası s.160 – Nazilli s.174 - Tikilli Kasabası 183- Eskihisar Kalesi s.194 – Vitez köyü s.200 - İstanköy Kalesi s.211 – Taman Adası s.250 - Alâiyye Kalesi s.282 – Silifke Kalesi s.303 – Maraş s.328 – Halep s.357 - Lâtikiyye Kalesi s.364 - Hüsnâbâd Kalesi s.376 - Trabulus-ı Şam s.384

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için diğer bölgelerin yönetim şekillerinin yer aldığı sayfa numaraları: Kütahya Kalesi s.13.14 – Uşşak şehri s.35 - Germiyan Gedüs Kalesi s.37 – Maden-i Şap Karyesi s.39 - Simav Kalesi s.40 - Ahengeran Kalesi (Demirci Şehri) s.45 – Alaşehir Kalesi s.49 - Kayacık Kasabası Kalesi s.54 - Akhisar Kalesi s.57 - Pus Kalesi (Duman Dağı) s.64 - Bergama Kalesi s.69 – İzmir Kalesi s.77 - Hoşâbâd Kalesi (Çeşme Kasabası) s.97 – Sakız Adası s.102 - Sivrihisar s.118 – Kızıllıhisar s.121 – Kürtler köyü s.137 – Tire Şehri 149 – Yenice Kasabası s.17 – Yerkeseği Kasabası s.192 – Eskihisar Kalesi s.193 – Narenc Adası s.201 - Andimahi Kalesi s.209 – Kefaloz Kalesi s. 210 – Elmalı Şehri s.262 - İstinaz Yaylağı s.265 – Isparta s.267 – Adayla Kalesi s.269 - Alâiyye Kalesi: s.279 – Karaman s.293 – Silifke Kalesi s.300 – Tarsüs Kalesi s.308-309 - Adana s.313 – Sis s.320 – Maraş s.324-325 - Ayntâb Şehri s.330 – Halep s.344 - Hüsnâbâd Kalesi s.375 - Trabulus-ı Şam s.378 – Nâblis Kalesi ve Sâmiri Şehri s.425 – Kudüs s.431 - Cebelü'l-Aclûn Kalesi s.489 - Kunaytıra Kalesi 497 – Medine 590 - Mekke-i Mükerrreme s.711-712

⁸¹ Ayrıntılarını “Tavsiye ve Eleştiri” kısmında vermeye çalışacağız.

rağmen güçlü bir Osmanlı profili algısının varlığını gösterir. Evliya Çelebi'nin bir imaj çalışması olarak anlattığı hayali bir hikâye de olabilir. Osmanlı aydınının sıradan halktan farklı olarak, halkın içinde olduğu geçim sıkıntısı gibi meselelerden çok, siyasi meselelere daha vakıf olması beklenir. Eserlerin daha çok ilmiye sınıfı mensubu devlet adamları tarafından yazıldığı düşünülürken zaman sıkıntıları ya da siyasi meseleleri görmezden gelerek halka yansıtılmaya çalıştıkları ihtimali artmaktadır. Dini uhrevi bir yolculuğa dair yazılanların arasına maneviyatı bozacak meseleler katmak istenmemiş olması da muhtemeldir.

Nâbî Şam'da olduğu esnada Çehrin Kalesi'nin fethinin müjdesi geldiğini aktarır. (M. Karataş, 2013: 62)⁸² Kale *Kara Mustafa Paşa* tarafından 12 Ağustos 1678'de Rusya'dan alınmıştır. (Uzunçarşılı, 1983: 442).

Abdurrahman Hibrî'nin, "*Defter-i Ahbâr* isimli defterin üçüncü defterinde IV. Murad devri olayları içerisinde tafsilatlı olarak anlattığı hadiseler, hac yaptığı yıllarla eş zamanlı meydana gelen olayları göstermektedir." (Aykun, 2004: VIII). Abdurrahman Hibrî⁸³ (1012-1069/1604-1658) "*Menâsik-i Mesâlik*" eserinde, İstanbul'a vardıkları hafta Sadrazam Hafız Ahmed Paşa'nın (ö.1041/1632) yeniçeriler tarafından öldürülmesi hadisesine geniş yer vermiştir. İran seferine serdar olan Hüsrev Paşa (ö. 1041/1632) Musul üzerinden Bağdat seferine çıkmaya karar verince askerler itaat etmeyip dönmek ister. Hüsrev Paşa'nın itiraz edemeyip seferden geri dönmesi onun azledilmesine neden olur. Yerine eski sadrazam Hafız Ahmed Paşa getirilir. (29 Rebûlevvel 1041 / 25 Ekim 1631). Hibrî, Hüsrev Paşa'nın azline, Defterdar Mustafa Paşa, Yeniçeri Ağası Hasan Halife ve padişahın yakın dostu Musa Çelebi'nin sebebiyet verdiğini kaydeder. Hüsrev Paşa taraftarlarının çıkarttığı isyanda IV. Murad zorbalara daha fazla direnemeyerek Hâfız Ahmed Paşa'yı isyancılara teslim eder. Bu hadiseyi aktaran Hibrî, gavur padişah kelimesini kullanarak tarafını açık eder.

⁸² Nâbî'nin *Tuhfetü'l Haremeyn*'i ile ilgili edinilen bilgiler: "Karataş, Mahmut (Haz.) (2013). *Tuhfetü'l Haremeyn-Haremeyn Armağanı Nâbî*. İstanbul: Mostar" yararlanılmış olup, çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar "Nâbî" şeklinde yapılacaktır.

⁸³ Abdurrahman Hibrî'nin hac seyahatnâmesi ile ilgili edinilen bilgiler: İlgürel, Sevim (Haz.). Abdurrahman Hibrî'nin *Menâsik-i Mesaliki*, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul 1975, Sayı: 6). s.111-128 & *İÜEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1976, Sayı: 30). s. 55-72 & *İÜEF Tarih Dergisi* (İstanbul 1978). s.148-162. & *İÜEF Tarih Dergisi*. Toplam üç bölüm halinde yayınlanan makaleden yararlanılmış olup, çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar "Abdurrahman Hibrî" şeklinde yapılacaktır.

Sonrasında taife-i sipahi bir aydan sonra Defterdar Mustafa Paşa'yı, Hasan Halife'yi ve Musa Çelebi'yi bulup hepsini katleder. (Hibrî: 55). Hâfız Ahmed Paşa'yı padişahın gözleri önünde parçalayan zorbalı Receb Paşa'yı sadârete tayin ederler. (19 Receb 1041 / 10 Şubat 1632). (İnalçık, 1997: 84-85).

Hibrî daha sonra vefasız askerlerden biri diye betimlediği İlyas Paşa vakasını aktarır. İlyas Paşa “Sipahilikten sancakbeyliğine kadar yükselmiş olup, 1621’de Rumeli Valisi olmuştur. 1625’te Anadolu Beylerbeyi olarak Bağdat seferine katılarak önemli hizmetlerde bulunmuştur. İlyas Paşa, Bağdat seferinde başarılı hizmetler vermiş olmasına rağmen, Anadolu’da eşkıya faaliyetlerinin durdurulması için görevlendirilince kendisi isyan etmiştir.” (Satış, 2012: 422). Hibrî’nin aktarımına göre İlyas Paşa, Anadolu Beylerbeyiliğinden azledilmiş, Balıkesir civarında yönetimi ele almıştır. Bazı beylerbeylikler verilir, Şam eyaleti teklif edilir ama hiçbirini kabul etmeyerek nüfusunu arttırmaya devam eder. Anadolu Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa, padişahın emriyle İlyas Paşa’nın üzerine kuvvetle gider. İlyas Paşa dayanamayarak Bergama kalesine sığınmıştır. Birkaç gün daha savaştıktan sonra kaleden çıkartıp padişahın huzuruna çıkartılarak padişahın emri ile öldürür. (Hibrî: 56).

Hibrî eserinde şeriflerin mücadelelerine geniş yer vermiştir: 1036/1626-27 yılında Ahmed Paşa Yemen Beylerbeyi olarak atanır, bu tarihte Mekke şerifi Muhsin isimli biridir. Şerif Ahmed de Cidde’dedir. Şerif Muhsin Şerif Ahmed’in şerif olma ihtimalinden telaş duyar ve Anadolu’dan gelen Medine’de nasihat ve sohbet eden Karabaş Efendi’yi Ahmed Paşa’ya 20 bin altın rüşvetle ikna etmeye gönderir. Karabaş Efendi altınları verip korkudan hemen döner, ertesi gün Ahmed Paşa olanlardan haberdar olunca gönderdiği süvari ile Karabaş ve kethüdâsını yakalayıp perişan edip sorguya çeker. Şerif Ahmed de Şerif Muhsin’e hücum edip şerifliği elinden alır. Bu hadiseden iki sene sonra Mısır’da Kansu nam-ı Mîralem Yemen tarafına serasker olarak tayin olur. Kansu Paşa, şerif Ahmed’i haksız yere şerif oldu diyerek katleder, yerine Şerif Mesud’u getirir. İki sene sonra şerif Mesud vefat edince yerine Abdullah şerif olur. Şerif Muhsin’in oğlu Şerif Zeyd imamdan on bin asker alıp Şerif Abdullah üzerine hücum eder, Şerif Abdullah ayrılarak Mekke-i Mükerrreme Şerifliğini oğlu

Muhammed ve Zeyd'e bırakır. Bir zaman sonra Şerif Abdullah da vefat eder. Hibri aktardığı bu hadisenin 1041/1631-32 senesinde gerçekleştiğini yazar. (Hibrî: 59-60).

Mekke-i Mükerreme Şerifliği ile Yemenliler arasında yine aynı yıllarda bazı mücadeleler cereyan eder: 1041/1631-32 senesinin Recep'inde Mısır Mîralemi on binden fazla asker ile Yemenliler ile mücadele eder, savaşta Yemen askeri galip gelir. Şerif Muhammed ve 600'den fazla adam ölür, Şerif Zeyd kaçır. Yemenliler şehre girip fesat çıkarıcıları öldürür ve Mekke'nin kasabası Cidde'de yağma yaparlar. Mısır'dan gelen Şerif Nemi⁸⁴ şerif olur. Bu vaka hacılar Şam'dayken cereyan etmiştir. Şam hacıları Taif'teyken ortalık düzelir. Kaçan Şerif Zeyd bir kez daha ortaya çıkmıştır. (Hibrî: 60, 61).

Hibrî'nin hac yaptığı 1041/1632 senesinde Mısır'dan fazla hacı gelmediğini ve hac kafilelerine saldırıları engellemek için Mısır kafilisinde hacıların arasında 2 bin kılıç kullanan adam, 4 komutan, 1 alem, bin kadar adam koyulduğunu, Hibri Şam askerlerinin de kendilerine tüfek verileceğine dair beklentileri olduğunu, fakat karşılanmayınca askerlerin isyan çıkarttıklarını aktarır. Hibri bu olanları Edirne'deyken duyduğunu kaydetmiştir. (Hibrî: 61).

XVII. yüzyılın en önemli sorunlarından biri Celâlî isyanlarıdır. Evliya Çelebi seyahatnâmesinde bu isyanları pek çok yerde kaydetmiştir. Diğer yazarların anlatımlarında da harap olan şehirler ve kaleler dolayısıyla Celâlîlerin yansımalarını görebilmekteyiz. “XVI. yüzyıl sonundan itibaren her eyalette Celâlîlere karşı düzeni sağlamak amacıyla, yeniçeri serdarı, sipahi kethüdâsı ve kale dizdarı vardır. Bu kişiler ileride şehrin ayanı olarak çok güçleneceklerdir.” (İnalçık, 2011: 335). Evliya Çelebi'nin Celâlîler ile ilgili aktardığı bilgilere bakacak olursak: 1016/1607-8 senesinde Kuyucu Murad Paşa serdar olunca âsi Cennetoğlu'nu öldürtüp, askerlerini asarak güvenliği sağlanmıştır. (Evliya Çelebi: 161). Kütahya, İstinaz Yaylağı Celâlînin harap ettiği bölgeler arasındadır. (Evliya Çelebi: 17, 265). Celâlîlerin saklanma ya da ele geçirme ihtimallerine karşı bazı kaleler Osmanlı tarafından ele geçirilerek yıktırılmaktadır. Ahengeran Kalesi'ni (Demirci Şehri) Sultan Bayezid ele

⁸⁴ Sevim İlgürel aynı kişinin ismini hem “Nemi” hem “Memi” olarak çevirmiştir. (İlgürel, 1976: 61).

geçirerek ve Grds'l olan Zağanos Paşa ise Grds Kalesi'ni padişah fermanıyla (II. Mehmed) yıktırmıtır. (Evliya Çelebi: 45, 52). Bazı kalelerin de bazı yerleri yıkmıtır; Gedüs Kalesi'ni 1025/1616-17'de Sultan Ahmed Han (I.Ahmed) ve Kadim Birgi Kalesi'ni Kuyucu Murad Paşa yıktırmıtır. Sa'id Arap Cellnin saklandığı yer Re's-i Osman Kalesi ve Kızılhisar Kalesi yıkmıtır. Celâlî korkusundan bazı kale ve surlar da inşa edilmiştir. Davaz Kalesi hendeği Celllerden korunmak için kazılmıtır. 942/1535-36 yılında Ilısıra Kalesi inşa edilmiş. (Evliya elebi: 37, 341, 161, 183, 292).

ah İhak Kalesi'ni (Uak ehri) 1007/1598-99 tarihinde halk Celâlî korkusundan tamir ettirmiştir. Bahir Kalesine halk Celâlî korkusundan eşyalarını gizler. Ayasuluk Kalesi'ndeki Hırkayı erif Celâlî ayaklanmalarında Ulu Cami'den alınıp has odada muhafaza edilmiştir. Halkın eşyalarını sakladığı Honaz Kalesi'ni ve Kızılhisar Kalesi'ni Sarvanlı Kalesi'nde eskiden Celâlî Karayazıcı pahalı kıymetli eşyaları saklarmı. (Evliya Çelebi: 81, 128, 286, 322).

Celâlî isyanları aynı zamanda sosyal bir meseledir. Celâlîlerin toprağa el koyması sonucunda ekip biemeyen köylü özellikle de gençler geçim sıkıntısı yaşayarak köyden kente göç ediyordu. Evliya elebi, köyünü terk edip ekyalık yaparak geçim sağlamaktan başka çaresi olmadığını söyleyen bir gencin hikayesini uzun uzun anlatır. Değişen ve gelişen toplumun ihtiyaçları nedeniyle de artan göç hareketi, Faroğhi'ye göre, köylerin itici gücünden ziyade ehrin cazibesiyile açıklanır. (Faroğhi, 2004: 435). Halil İnalçık'ın tespitlerine göre, silah kullanabilen isiz kalan bu gençlerin çoğu köylerine dönmektense bir beye hizmet etmeyi ya da ekyalık yapmayı tercih ediyorlardı. (İnalçık, 1985: 294). Hacı Ali Bey ise, İsml köyü ahalisinin "kapusuz" olarak adlandırılan ekyanın korkusundan firar ettiklerini not etmiştir. (Eroğlu Memiş, 2020: 279).⁸⁵

⁸⁵ Hacı Ali Bey'in hac seyahatnâmesi ile ilgili edinilen bilgiler: "Eroğlu Memiş, erife (2020) XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethdsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi rneği, Akademik Bakış, Cilt:13, Sayı: 26" yararlanılmış olup, çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar "Hacı Ali Bey" eklinde yapılacaktır.

Abdülkadir Kadrî'nin,⁸⁶ alınan bazı güvenlik tedbirleri hususunda yazmasının önemli olduğu görüşüdeyiz. Kadrî, tehlikeli bir yolculuk olarak addedilen hac yolunda asayiş sağlama adına atılan adımlardan okuyucuyu haberdar etmek istemiştir. Han-ı Tuman Kalesi'nin birkaç asker ve Halep'ten atanan bir Ağa (şef) tarafından korunduğunu ve bu askerlerin, Halep'ten atananlarla birlikte Ma'arra'ya kadar kervana eşlik ettiğini zikreder. (Kadrî: 314). Zatü'l-hacc Şam askerleri tarafından korunurken, Tebük (Asi Hurma) Şam'dan görevlendirilen on yeniçeri tarafından korunmaktadır. (Kadrî: 317). Evliya Çelebi, Çukurca hanı, Ulucaklı Karyesi, Kuyucak Kasabası, Karakaldırım köyü, Erdemoğlu köyü ve Zağzaya şehrini güvenli olmayan yerler olarak belirterek okuyucuyu uyarır. Hibrî, hacıların Araplardan çektiklerini “*Kütüb-i tevârih*” (Kudüs tarihi) gibi tarih kitaplarının yazdığını, 900'lü yılların başında Beni İbrahim ve Beni Lâm aşiretlerinin (Arap kabilesi) Şam hacılarını basarak katliam yaptıklarını aktarmaktadır. (Hibrî: 62).

Evliya Çelebi, 1058'de IV. Mehmed Han'ın cülusunda Silâhdar Murtaza Paşa (ö.1635-36) ile Şam'dayken bazı Dürzîlerle savaşıp 7 tane öldürdüklerini ve hac yolculuğu esnasında Livânâ Kalesi'ne Dürzîlerin elinde olduğu için uğrayamadıklarını aktarır. (Evliya Çelebi: 361, 389). Dürzîler ile devamlı huzursuz bir çekişme halinde olan Osmanlı Devleti için özellikle de XVII. yüzyılda Canbulatoğlu ayaklanması ile gerilim iyice artmıştır. (Şenzeybek, 2011: 192). Sayda bölgesi, XVII. yüzyılın başlarında Lübnan'ın güçlü Dürzî ailelerinden Ma'anoğlu Fahreddin'in hâkimiyet sahası içerisine girdi. 1022/1613 senesinde bu duruma son veren devlet, bölgeyi daha iyi kontrol edebilmek amacıyla Sayda, Safed ve Beyrut sancaklarını Şam'dan ayırarak Sayda Eyaleti adıyla yeni bir beylerbeyliği kurdu. (Erken, 2017: 150). Evliya Çelebi, Hüsnâbâd Kalesi'ni Ma'anoğlu'nun almaya çalıştığını ve (Evliya Çelebi: 375) Ma'anoğulların ganimetlerini Taberistân vilayetine koydukları için Küçük Ahmed Paşa'nın buraya asker gönderdiği hadiselerini aktarır. (Evliya Çelebi: 416).

⁸⁶ Kadrî'nin *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atik* eseri ile ilgili edinilen bilgiler: “Coşkun, Menderes (2001). “Stations of the Pilgrimage Route from İstanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the Menâzilü't-Tarîk İla Beyti'llâhi'l-'Atik By Kadri (17th Century)” *The Journal of Ottoman Studies*, Sayı: 21, s.307-322”. Yararlanılmış olup çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar “Kadrî” şeklinde yapılacaktır.

Mekke-i Mükerrerme emini yani şerifi olan Şerif Sa'd'ın yerine Şerif Berekat'ın getirilmesi olayı Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde geniş yer bulmuştur. Olayı şu sözlerle ifade eder: “Bir sene önce yani 1081 senesinde Ankebût Ahmed Paşa kethüdâsı Hasan Paşa'ya⁸⁷ Cidde Paşalığı verildi. Gerçekleşen bazı olaylar neticesinde Şerif Sad hacılara kurşun yağdırılması emrini verdi. Çok sayıda hacı şehit oldu, Hasan Paşa vuruldu. (Evliya Çelebi: 664). Padişah Mısır ve Şam'dan 8 bin askerle Şam Veziri Hüseyin Paşa'yı görevlendirdi. (Evliya Çelebi: 665). Evliya Çelebi ilginç bir şekilde Şerif Sad'ın görüntüsünü “orta boylu, esmer, dudak ve ağzı tavşan ağzı biçiminde” tasvir eder. (Evliya Çelebi: 663). “Muhtemelen Evliya Çelebi, Arap ve zencilerdeki yaygın fiziki bir özellik olan kalın dudaklara gönderme yapmak maksadıyla "tavşan dudak" tabirini kullanmıştır. (Gemici, 2011a: 216). Şerif Sad'ı görünüşü ile aşağılayan Evliya Çelebi, Sad'ı şeriflikten aldıklarını haberdar eder. Şerif Sa'd o esnada Hüseyin Paşa'ya biat edip itiraz etmese de şenlik esnasında kaçmaya karar verip askerlerini suyun kaynaklarını kesmeye göndererek Taif şehrine kaçmıştır. Hüseyin Paşa öngörülü davranarak askerlerini Arafat dağındaki suyun başına göndermiş ve bazı yerlerde pusuya yatırmıştır. (Evliya Çelebi: 704).

“Mısır emirü'l-haccı, Cidde Beyi ve Mısır Veziri Şerif Ahmed'i şerif yapalım önerisinde bulunulsada onun Şerif Sad tarafında olduğunu söyleyen Hüseyin Paşa Şerif Berekât'ı şerif tayin edip, padişah tarafından bir samur kürk ve bir hil'at-i fâhire şerife giydirmiştir.” (Evliya Çelebi: 705). 1092/1681-82 senesinde Şerif Berekât vefat edince yerine Şerif Sa'd'ın oğlu Said şerif olmuştur. (Gemici, 2011a: 215). “Evliya Çelebi'nin daha sonra başına ne geldiğinden bahsetmediği Şerif Sa'd'ın sonu ve gelişmeler Uzunçarşılı'ya (2013) göre şu şekilde olmuştur:

“Şerif Sa'd, azlinden sonra boş durmadı. Bir müddet sonra, kardeşi Şerif Ahmed ile beraber hükümete dehalet etti. İstanbul'a geldi ve kusuru affolunarak kendisine dirlik olmak üzere Vize ve Kırkkilise (Kırklareli) sancakları verildi. Bu sırada yani 1101/1689'dan beri Mekke Emiri bulunan Şerif Muhsin bin Hüseyin, azledilerek Şerif Sa'd'a 1103/1692'de ihtida Hama ve Hums sancakları verilip Suriye'ye gönderilmiş ve oğlu Şerif Said'e de muvakkaten Mekke Emirliği tevcih olunmuştur.” (Uzunçarşılı, 2013: 87; Gemici, 2011a: 216).

⁸⁷ Haremın tamiri, şerif ve komşulara verilen ceraye giderlerinin takibi, Surre ve masraflarının yönetilmesi ve haremın nizam ve intizamının sağlanması paşanın görevleridir.

Evliya Çelebi Şerif Sa'd hadisesinden sonra Sultan Selim ve Sultan Süleyman'ın şerif atama şartlarını şöyle sıralar; öncelikle en yaşlı olan tercih edilir, isyan ederse Âli Osman'ın uygun gördüğü kişi şerif olur ve şeriflik babadan oğula geçmez. (Evliya Çelebi: 711). Ayrıca, Mekke-i Mükerrerme Mollasının şerif kadar hükümleri olduğunun bilgisini verir. (Evliya Çelebi: 77). Osmanlı adalet sistemi ile ilgili yoruma açık bazı bilgiler de edinmekteyiz. Evliya Çelebi'nin kaçırılan iki kölesi için düzenlenen mahkeme köleleri kaçırılanları zincire vurup üç yüz kuruş cerime alır. (Evliya Çelebi: 48). Ayrıca Çelebi, Alman Boğazı'nda yakaladıkları haramileri hâkimin serbest bırakacağından emin oldukları için öldürdüklerini aktarır.

Dönemin çalkantılı siyaseti kısmen de olsa eserlerde yankı bulmuştur. Fakat tespit edilen hac seyahatnâmelerinde, Celâlî isyanları haricinde halkın içinde bulunduğu durumu siyasi gelişmeler sayesinde doğrudan okuyabileceğimiz bilgiler bulunmamaktadır. Hibrî'nin, paşaların ve Mekke Şeriflerinin kendi aralarında ve Osmanlı'ya karşı güç mücadelelerine, Kadrî'nin, Osmanlı Devleti'nin aldığı güvenlik tedbirlerine ve Evliya Çelebi'nin, Celâlîler başta olmak üzere Dürziler ve şeriflerin mücadelelerine eserlerinde yer verdikleri görülmektedir. Siyasi isimler ile yakınlıkları ile bilinen bu yazarların çoğu bilinegelen tarihi veriler de olsa verdikleri malumatlar değerlidir.

Eserlerde sosyal hayatın kimi yönlerini mercek altına alarak; toplumda aile, çocuğun yeri, erkek ve kadının rolleri, günlük hayat ritüelleri, adet ve gelenekler gibi pek çok hususu inceleyebiliriz. Evliya Çelebi gibi yazarlar seyahatnâmelerinde sosyal hayata dair daha çok iz barındırsa da menâsik-i hac ve menâzil-i hac eserlerinde de sosyal yaşamı okuyabilmekteyiz. İleride "Tavsiye ve Eleştiriler" bölümünde yer verdiğimiz konular arasında da sosyal hayata dair bilgilere yer verilecektir.

Evliya Çelebi, genellikle bir bölgeyi tanıtırken halkının Müslüman olup olmadığını ve halkın hangi milletten insanlardan oluştuğunu aktarır. Nitekim, "Kütahya Kalesi'nde Ermeni ve Rumlar bulunur, Yahudiler sadece ticaretini yapıp giderler, kalırlarsa ölürlür" derken, "Sakız Kalesi, Rum ve Yahudilerle doludur Ermeni ve

Çingene yoktur, gelseler bile yaşayamazlar” demiştir. Ayrıca “Muğla Kalesi’nde Ermeni ve Yahudi yoktur, gelseler de yaşayamazlar” ve “Alâiyye Kalesi’nde Ermeni, Frenk ve Yahudi bulunmaz, olsa da öldürülür” demiştir. (Evliya Çelebi: 16, 112, 188, 279). Hibrî ve Kadri, Derbend halkının küffar olduğunu ve İskenderun’da kafirlerin yaşadığını belirtmiştir. (Hibrî: 115; Kadri, 309, 313). Hacı Ali Bey ise eserinde, Payas menzilinde kâfirlerin oturduğunu kaydetmiştir. (Hacı Ali Bey: 279). Konyalı Seyyid Mehmed Efendi ise bu bilgilerin aksine Müzeyrib⁸⁸ halkının birbirlerine eşit olduklarını aktarır. (K. Yılmaz, 2020: 137).⁸⁹ Yazarların haccın nasıl, ne şekilde ve ne şartlarda yapıldığını anlatmak amacıyla yazdıkları bu eserlerde; sosyolojik bulgulara yer verilmesi dikkat çekicidir. Her ne kadar Evliya Çelebi’nin bu sosyolojik bulgulara yaklaşımı farklı olsa da hac seyahatnâmesi yazarlarının, bu beşerî unsurlara yer vermesi o günün insanları için oldukça anlamlıdır. Yol güzergâhındaki gayr-i müslim unsurların varlığını haberdar ederken gerekirse tedbirli olmaları gerektiğini aktarmak istemişlerdir.

Hacı Ali Bey, Şâm-ı cennet meşâm’da (Cennet kokulu Şam) yer alan *Câmi-i Ümmiye* içerisinde bulunan dört mihrabı betimleyerek dört mezhepten cemaat bulunduğunu aktarır. (Hacı Ali Bey: 278). Nitekim Evliya Çelebi, Kudüs’te Mescid-i Aksâ’da her biri birer hafta hizmet eden dört mezhep imamı ve dört hatibin bulunduğunu belirtirken (Evliya Çelebi: 437) Nâbî, “Kubbetü’s-Sahra’da, “Tavaf edilecek yerin dört tarafı, dört mezhebe ayrılmış” (Nâbî: 106) ifadesinde bulunur. Hibrî’nin aktarımına göre Osmanlı Dönemin’de, Kâbe’de her mezhebe (Makâm-ı Hanefî, Makâm-ı Maliki, Makâm-ı Hanbelî, Makâm-ı Şafi) bir yer ayrılmıştır. (Hibrî: 66). Şam, Kudüs ve Kâbe’de dört mezhebe göre ayrı makamların bulunması uygulamasının Osmanlı Devleti’nin hoşgörü anlayışıyla bağdaştığını düşünmekteyiz. Bu durumun mezhep tutuculuğunu olarak algılanması tehlikelidir. Dört mezhebin müntesiblerinin rahatça ibadet etmelerini sağlamak ve bazı karışıklıkların önüne geçmek için yapılmış bir uygulamadır. Farklı mezhep mensuplarının kendi

⁸⁸ Osmanlı döneminde Basrâ’nın merkezi.

⁸⁹ Konyalı Seyyid Mehmed Efendi’nin *Menâsik-i hac* isimli eseri ile ilgili edinilen bilgiler: “Yılmaz, Kadri Hüsnü (2020). Seyyid’in Manzum Menâsik-i Haccı ve Menzîlnâmesi ile Neşredilmiş Menâzilnâmeler Arasında Menziller Bakımından Bir Mukayese Çalışması. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 5, s.128-169” yararlanılmış olup, çalışmanın geri kalanında bu esere atıflar “Mehmed Efendi” şeklinde yapılacaktır.

imamlarının arkasında ayrı ayrı cemaatler halinde namaz kıldıkları usul Şam'da bulunan meşhur Emeviyye Cami'de de vardır. (A. Özel, 1995: 109-111).

Seyahat esnasında yazarların, farklı kültürlere karşı giyim kuşam farklılıklarını nazarı dikkate aldıkları görülmektedir. Özellikle de gençlerin ve kadınların giyim kuşamı hakkında ayrıntılı bilgiler aktaran⁹⁰ Evliya Çelebi, Akhisar Kalesi'ndeki gençler için; “daracık bağır yelekler, bellerinde pala çatal ve bıçak, başlarına da kırmızı fes takarlar” tasvirlerinde bulunur. (Evliya Çelebi: 59). Bu görüntülerini “Cezayir Leventleri'nin” elbiselerine benzetir. Evliya Çelebi'nin pek çok bölgede de bu benzetmeyi yapması dikkat çekicidir. Yaptığı tariften anlaşılıyor ki çoğu bölgede halk günlük hayatlarında da askeri kıyafet giymektedir. Farklı bölgelerdeki kadınlar için kullandığı yaygın tarif, “ayaklarına sarı çizme, başlarına gümüşten sivri takke üzerine de beyaz çarşaf takarlar” şeklindedir. Evliya Çelebi, kadınların tesettürlü ve edepli olup olmadıkları hakkında da malumat verme gereği duymuştur. Ahengeran Kalesi'nde (Demirci şehri) edeplince gezen fakat çocuklarıyla pek ilgilenmeyen kadınların, oğullarını terbiye ederlerse, oğullarının ağaya hizmete gitmesi korkusu taşıdıklarını ve bu durumu küfre eşit gördüklerini aktarır. (Evliya Çelebi: 47). Hacı Ali Bey'e göre, Ma'an Kalesi'nin kadınları güzeldir-iyidir. (Hacı Ali Bey: 279). Evliya Çelebi, Narenç Adası, İstanköy Kalesi'nde Rum kadınların evlerde rakı ve şarap yapıp sattıklarını, örtülü olduklarını ve bölgenin kadınlarının gündüz asla sokağa çıkmadığını aktarır. (Evliya Çelebi: 206). Evliya Çelebi, Halep'te halkın düşmanlarını ve fahişeleri bir hendeğe attıklarından bahseder. (Evliya Çelebi: 347).

Şartlar düşünüldüğü zaman kadınların hac yolunda gusül ve abdest gibi temizlik ihtiyaçları başta olmak üzere pek çok aşamada erkeklerden daha çok zorlandıkları tahmin edilmektedir. Nitekim, Evliya Çelebi, Eriş kuyusunda hacıların havuzda yüzerek gusül aldıklarını aktarmaktadır. Hatta Evliya Çelebi, bu konu ile ilgili bir içtihatla bulunarak hac yolculuğunun kadınlar için zorluğunu belirterek kadınların hac ibadetinden muaf olabileceklerini söylemektedir.

⁹⁰ Burada yer verilmeyen diğer bölge halklarının giyim kuşam bilgileri için bkz.; Kütahya Kalesi s.22 – Afyonkarahisar'da Sengbar Kalesi s.30 - Uşşak şehri s.36 – Ahengeran Kalesi (Demirci şehri) s.47 – Kuşadası Kalesi s.133 – Firenk Hisarı s.238 – Maraş s.327 - Ayntâb şehri s.336 – Sayda Kalesi s.400 – Medine 627.

Evliya Çelebi, yolculukta karşılaştıkları asayiş problemlerinin çözümünde kimi zaman bölgedeki güçlerin kimi zamansa kendi ve beraberindekilerin sağladığı adaletten bahsetmiştir. Afyonkarahisar’da Sengbar Kalesi’nde Ahi Evran köçeklerinin firar etmesi durumunda, firar edeni hâkimin yakalayamayacağını fakat bölgedeki tabbağların yani kılıç ustalarının elinden de kurtulamayacağını aktarır. (Evliya Çelebi: 30). Yolculuk esnasında başlarına gelen bazı saldırılarda karşı koyup öldürdükleri Celâlî, harami veya bedevîlerin eşyalarını da aralarında paylaşmaları, İslam inancındaki “düşmanın malı ganimettir” mantığıyla hareket edildiği izlenimi vermektedir. Fakat savaşın olmadığı hallerde bu uygulamanın İslam anlayışına uygun olmadığı yorumu yapılabilir.

Genellikle Osmanlı toplumunun mucizevi olaylara eğilim göstermesine rağmen, incelediğimiz yazarların toplumun aydın ve eğitilmiş kesiminden olduğu düşünülünce eserlerde kısmen hurafe ve rivayetlerin yer alması şaşırtıcıdır. Eserlerden elde edilen verilerden o günkü halkın bilgi seviyesini öğrenmekle kalmıyor, Evliya Çelebi gibi Enderun’da kısa sürede olsa eğitim almış eğitilmiş bir Osmanlı aydınının mucizevi hikayelere zaaf göstermesine şahit oluyoruz. (Gemici, 2009: 98). Evliya Çelebi’nin aktardığı fakat doğruluğundan şüphe ettiğimiz bazı dikkat çekici bölge adetlerine kısaca değinecek olursak: Tarhaniyye Vilayeti’nde (Kadim Menemenye Şehri) suçlularının el ve ayak bilekleri direğe bağlanarak geceden sabaha kadar bekletilerek işkence edildiğini iddia etmektedir. Evliya Çelebi, bu bölgenin halkını “ahmak budala” olarak sert bir tabirle tanımlar. Narenc Adası, İstanköy Kalesi’nde Çerkezlerin taptığı bir ulu çınardan bahsetmektedir. Belki de bölge halkının bu çınara çok saygı duyduklarını dikkat çekici bir ifade ile vurgulamak istemiştir. Behlûliyye köyü halkı için iddialarının dozunu arttırmış ve güneşe taptıklarını, halk arasında namaz kıldıklarını ve kızları ile kendilerinin evlendiklerini belirtmiştir. Kudüs’te yer alan Ermeni kadınları manastırında, kız çocukları hasta olan babalar, Hz. İsa’ya bağışlama yemini ederek dualar eder, eğer kızları iyileşirlerse kızlarının ölünceye kadar kiliseye hizmet etmeleri gerekmektedir. Ayrıca Kudüs’te cenaze ve misafir olduğu zaman hanelerde ateş yakılırdı. (Evliya, 74, 206, 361, 330, 464, 480).

Yazarlar, uğradıkları yerlerdeki dini yaşama dair de bilgiler sunmaktadır. Örneğin Hacı Ali Bey, Şam şehir ahalisinin şu adetinden bahseder; “şehirde Hz. Peygamberin Sancak-ı Şerifi’nin bulunduğunu Receb, Şaban ve Ramazan aylarının her Cuma’sında bu sancağın çıkarılıp şehrin eski camisine getirilerek Cuma namazı sonrasında ziyarete açıldığını zikretmektedir. Ramazan gecelerinde şehrin kandillerle süslendiğini ifade ederek şehir ahalisinin yaşamı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.” (Baştürk, 2013:156). Şam’da konaklayan hac yolcularının beylerbeyi ve kadı öncülüğünde alaylarla yola çıkarılıp Kudüm denilen mevkiye geldiklerinde isimlerinin birer birer kayıt olunduğunu ifade etmektedir. (Baştürk, 2013:156). Evliya Çelebi, Medine’deki adet ve geleneklerden de bahseder. Medine’de bir kız doğunca Makam-ı Fatma’ya getirilip bir saat durdurulur. Medine dışındaki ziyaretgahlardan olan Hz. Peygamber ile Hz. Hamza’nın aşure pişirdikleri yere gelen Şam hacıları burada muharrem ayında aşure sofraları kurarak aşure yapıp dağıtırlardı. Hz. Ali kuyusunda kurulan pazarda Medineli fukaralar okuma yazma bilmeyen hacılara ihrama girme şartlarını öğretirdi. (Evliya Çelebi: 615, 644, 648). Kadri, Akabe başında helva yeme geleneğini yazsa da bu geleneğin neye dayandığının bilgisini vermemiştir. Evliya Çelebi, Haydar Kalesi’nde bekar Arap odalarının varlığını da kaydetmiştir. (Evliya Çelebi: 564; Tezcan, 2011: 65-68).

Halkın gündelik rutinlerinin ve tüketim alışkanlıklarının nasıl değiştiğine bakacak olursak, örneğin “tütünün Ortadoğu’ya XVII. yüzyılın başında İngiliz tüccarlar tarafından getirildiği ve çok kısa sürede popüler olduğu bilinmektedir. Kahve ise XVI. yüzyılda gelmiştir.” (Lewis, 2015: 13). Evliya Çelebi’nin, Bahir Kalesi’ndeki halkın padişahın (IV. Murad) meyhaneleri kapatmasıyla bozaya başladığından ve Aydın şehrinde “her meslek sınıfının kavim ve kabilenin kendilerine ait kahveleri” olduğundan bahsetmesi dikkat çekicidir. (Evliya Çelebi: 85, 143). Kadri, Halep’te en ünlüsü Arslan Dede olarak bilinen elli kadar kahvehane ve Şam’da, en ünlülerinden biri şehir merkezindeki Sinaniyye kahvehanesi olmak üzere, çok sayıda kahvehane olduğunu kaydetmektedir. (Kadri: 314). Nâbî’nin de büyük bir hayranlıkla aktardığı Şam kahvehaneleri için Evliya Çelebi, irfan yeri olduğunu belirtir. Bu kahvehaneler kışlık ve yazlık olarak hizmet vermektedir. Evliya Çelebi, Arabistan’da

kahvehanelerde şarkı söylendiğini ve bunun ayıp olmadığını kaydeder. (Evliya Çelebi: 769).

XVII. yüzyılda Osmanlı'da hac yolculuğuna çıkan yazarlar, yol güzergâhında gayr-i müslim unsurların birtakım adetlerini de görmüşlerdir, bu da bize yazarların gözünden kısmi olarak XVII. yüzyılın gayrimüslim hayatına dair yansımaları gösterir. Örnek olarak da Bahir Kalesi'nde bulunan Firenk mahallesinin evleri kat kattır ve bölge halkı evlerine filika ile gidip gelirken her gemiden top atarlar. (Evliya Çelebi: 85). Kadri, Cısr-i Şu'ur'un bölgesindeki gayrimüslim halkın da hacıların ihtiyaçlarını karşıladığını aktarmaktadır. (Kadri: 313).

4.2. Osmanlı'nın Fetih ve İmar Faaliyetleri

Yapılan imarlar, kurumsal yapılar ziyaretçilerin önünde padişahın mevcudiyetini görünür kılma aracıydı. (Faroqhi, 2008: 150). Osmanlı sultanları, valideleri ve paşaları, hem Haremeyn bölgesine hem de o bölgeye çıkan her yola inşa veya tamirat çalışmaları yürütmüşlerdir. Bina ve mimari tarih için somut delillerdir. Bu tarz eserlerde sadece Hicaz bölgesi için değil, yol güzergâhındaki Anadolu şehirleri ve yazarların önceki tecrübeleri sayesinde gezip gördükleri yerler hakkında da tarihi bilgi edinebiliriz.

Evliya Çelebi'nin camilerin cemaatlerinin çok olanlarına ayrıca vurgu yapması, camiye yaptıran ile bir bağlantı kurularak övgü nedeni olarak görüldüğü anlamına gelmektedir. Evliya Çelebi'nin ifadelerine göre "Mekke'nin bütün han, hamam, cami, mescid, sebil, çeşme, havuzlarına akan pınarlar Süleyman Han hayratıdır. Sokullu Mehmed Paşa, (ö.987/1579) Sinan Paşa, (ö.1004/1595) Haseki Sultan ve diğer selef padişahlarının çeşmeleri bütün Arafat nehrindedir." (Evliya Çelebi: 764). Evliya Çelebi şehrin köyün ya da kalenin tarihi bilgilerini verdikten sonra tüm mimari yapıları en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Hibrî, eserinin dördüncü ve beşinci bölümlerinde, Beyt-i Mükerrreme ile Mescid-i Haram'ı yeniden yaptıranlar ve tamir ettirenlerden, yedinci bölümde de, Mescid-i Resulullah'ı tâmir ve yeniden inşa ettirenlerden bahsetmektedir.

Semboller de tarih için kültürel anlamlar taşır. Yolculuk esnasında seyyahların gördüğü ilginç mimari yapılar mevcuttur. Evliya Çelebi Kütahya Kalesi'nde aslan figürlerine⁹¹ dikkat çekmektedir. Günümüzde de kalenin üç kapısından birinde beyaz mermerden yapılmış aslan suretleri vardır.⁹² Nâbî, Humus şehrinin her tarafına kükreyen bir aslan yerleştirildiğini kaydetmiştir. (Nâbî: 47) Yakın tarihte İşid Humus'taki aslan heykellerini parçalamıştır. Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hakimiyetine geçen Humus tarihinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Roma imparatorluğu zamanında güneş tanrısı Elagabal mabeti ünlüdür, eğer bu kadar eskiye dayandığını varsayacak olursak mitolojide oldukça geniş yeri olan aslanın bu mabet ile ilişkisi olma ihtimali yüksektir. (Mantran, 1998: 370-373).

Hac seyahatnâmelerinde yer alan bilgiler ışığında mimaride Rum ve Arabistan tarzında evler ve hanlar dikkat çekmektedir. Çavuş hanı, Kurd-kulağı, Bakras'ın hanları Arabistan tarzındadır. (Hibrî: 119) Hibrî, Mudîk'te Sultân Ahmed Hân hazretlerinin zamanlarında kızlar ağası olan Mustafa Ağa Arabistan tarzında bir kârgîr han inşa ettirdiğini yazar. (Hibrî: 123) Tarsus Kalesi, (Evliya Çelebi: 310) Hacı Ali Bey, Asi Hurma, Haydar Kalesi, 'Ulâ Kalesi Cedîde Boğazı, Râbi'a Eşmesi ve Güzelce Bölge menzillerinde Arap evleri bulunduğunu aktarır ve Şam'ın hamamlarını "acayibâtandır" şeklinde tanımlamaktadır. (Hacı Ali Bey: 279).

Eserlerde göze çarpan bir diğer husus ise, güzergâhta yer alan kimi şehirlerin veya binaların durumları hakkında verdikleri malumatlardır. Hacı Ali Bey, Hersek menzilinde bulunan Ahmed Paşa Cami-i Şerifi'nin zelzeleden harap olduğunu ve Şam'da Salihyye mahallesinde bulunan 366 medresenin tamamının harap olduğunu kaydeder. Gayrimüslim köyü olan Kefere Derbendi isimli menzil de harabedir. (Hacı Ali Bey: 278-279). Hibrî, Hıms (Hamıs) şehrinin ve Şam'a kadar bazı şehirlerin harap

⁹¹ Aslan günümüze kadar pek çok devlet ve medeniyette çeşitli stil ve örneklerle canlandırılan, hakimiyet, kudret sembolü, koruyucu hayvandır. Anadolu Selçuklu mimarisinde de görülen aslan daha çok han, kale, köprü gibi yapılarda yer alır. (Öney, 1969: 1). Türk mitolojisinde kudretin simgesi olmasının iyinin kötüyü yenmesini temsil eder.

⁹² Fransız mimar tarihçi ve gezgin Fêlix Marie Charles Texier, (1802-1871) *Asie Mineure* kitabındaki Anadolu seyahatlerinde Bizans imparatorluğu zamanında bölgeye hakimken kırık aslan heykelinin varlığından bahsetmektedir. Erisim adresi: <http://www.kutahya.gov.tr/sehrin-kalbi-kutahya-kalesi-hisar>.

olduğu, Ulâ'da imaretlerin viran olduğunu aktarır. (Hibrî: 127). XVII. yüzyılda yaşanan iç isyanların ve bedevîlerin hacılara ve hac yoluna karşı verdikleri zararların bu harabelere neden olduğu tahmin edilmektedir.

Emevîlerden Abdülmelik oğlu Süleyman tarafından inşa edilen Kubbetü's-sahra'nın, Kanûnî Sultan Süleyman'ın çini fayans ve mermer ile kaplatması, I. Ahmed'in gümüşten kafesi ile dekor ettirmesi, bize Osmanlı Padişahlarının kendilerinden önce yapılan eserlerin korunması ve ilaveler yapılması için gayret içinde olduklarını göstermektedir. Bahtî, "Mescid-i Haram içerisindeki yapılar hakkında: "Makâmât-ı Rubâ'î, hamâmât-ı harem ve aslında bir buk'a olduğunu belirttiği Medrese-i- Kâniya burada ismen zikretmiştir." (Eroğlu Memiş, 2018a). Evliya Çelebi, Arafat'ta Harun Reşit kızı Zübeyde Hatun'un yaptırdığı çeşmeyi 932/1525-26 senesinde Süleyman Han'ın tamir ettirip yenilettiğini ve Mısır Valisi Ömer Paşa'nın Umre makamında gusül için büyük bir havuz inşa ettirdiğini aktarmaktadır. (Evliya Çelebi: 661,684). Medine-i Münevvere Kalesi içerisinde Sokullu Mehmed Paşa (ö.987/1579) medresesi, Sultan Mehmed imareti vardır. Taş merdivenler Sultan Süleyman hayratıdır. (Evliya Çelebi: 622-623). Dört büyük imaret vardır. "Süleyman Han'ın ve Murad Han'ın hamamı yakınındadır ve Haseki Sultan üçer kazan çorbaları gece gündüz pişirip dağıttırır." (Evliya Çelebi: 626) Medine'de yer alan ve günümüzde Vehhâbî anlayışından dolayı mezar taşlarının bulunmadığı, düz bir arazi görünümü veren Bakî' mezarlığında büyük sahabeler haricinde kimlerin defnolunduğu bilinmemektedir. Fakat hac seyahatnâmeleri sayesinde bazı isimlerin izi sürülebilir. "O günkü anlayışa göre yani Vehhâbîlerden önceki dönemde türbelerde yapılan bazı uygulamalar, Hz. Hamza türbesinde kılıç takılması, Sa'd b. Vakkas türbesinde ok-yay konması gibi ondan himmet beklenmesi başta olmak üzere değişik pek çok konuda yüzlerce ayrıntı buradaki anlatımda mevcuttur." (Gemici, 2011b: 63).

Hac güzergâhı üzerinde Osmanlı devlet idarecileri padişahтан paşalara, bu paşalardan valide sultanlara ve sadrazamlara varıncaya kadar pek çok devletten kimselerin yaptıkları hayratları görmekteyiz. Bunlardan büyük bir kısmı hac yolculuğunu kolaylaştırmak için yapıldığını tahmin etmekteyiz. Nitekim çoğu zaten buralarda yapılagelen hayratlardır. Hangi padişahın hangi alanda (medrese, cami, han, hamam)

hangi imar faaliyeti yürüttüğünü tespit ederek bazı analizler yapılabilir. Aşağıda hac seyahatnâmelerinde zikredilen padişah, paşa ve valide sultanların fetih ve imar faaliyetlerine yer verilecektir. Evliya Çelebi hariç diğer yazarların, hacca gittiği dönem haricinde önceki dönemler ile ilgili fazla malumata yer vermedikleri görülmektedir.

Orhan Gazi'nin (1326-1359) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi, Kestel Kalesi'nin fatihini Orhan Gazi olarak belirterek yanlış bir bilgi aktarmıştır, aslında kaleyi Osman Gazi fethetmiştir. Bergama Kalesi, Kara Foça Kalesi, Sultanhisarı Kalesi,⁹³ Finike Kalesi ve Adayla Kalesi Orhan Gazi'nin fetihleridir. (Evliya Çelebi: 6, 69-70, 71, 170, 259) Hibrî, İznik'te Sultan Orhan'ın harabe olan bir medresesi olduğunu aktarır. (Hibrî: 116) Evliya Çelebi İznik Kalesi'nde bulunan Ece Bey Camii'ni tamir ettirdiğini kaydeder.

I. Murad'ın (Gazi Hüdavendigâr) (1359-1389) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi, Saruhan Bey'den aldığı Münif Kalesi (Nif şehri) ve fethettikten sonra Kalesi'ni yıktırdığı, aynı zamanda valide sultan hassı olan Tarhaniyye Vilayeti'ni (Menemenye Şehri) I. Murad'ın fetihleri olarak yazmaktadır. (Evliya Çelebi: 72) Çelebi hangi valide sultan olduğunu belirtmemiştir.

I. Bayezid-Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi, 783/1381-82 yılında Germiyanoglu'nun kızını şehzade Yıldırım Beyazıt'a verirken düğün hediyesi olarak verdiği Harguş Şehri (Tavşanlı) Kalesi'nin, Şehzade Musa Çelebi'nin babası Yıldırım Han ve Timur hadisesinden sonra buradaki medreseyi tamir ettirip, babasının yaptırdığı Ulu Cami'yi tamamlaması nedeniyle Musa Çelebi Camisi olarak da bilinen Kütahya Kalesi'nin, Uşak şehrinin ve Germiyan Gedüs Kalesi'nin Alaşehir Kalesi'nin, Ayasuluk Kalesi'nin, Ermenilerden alınan Kızılhisar Kalesi'nin ve yine Ermenilerden alınan İstinaz Yaylağı'nın Yıldırım Bayezid'in fetihlerinden olduğunu aktarır. (Evliya Çelebi: 12, 19, 35, 38, 124, 265, 268).

⁹³ Aydın Bey'in kızlarından Nilüfer Sultan'ı hanımı olarak alınca kale ve yedi şehir çeyiz olarak verilmiştir. Hisarın adı buradan gelir.

II. Murad'ın (1421-145) Fetih ve İmarları: Saruhanlardan aldığı Pus Kalesi (Duman Dağı) İzmir Kalesi,⁹⁴ Germiyanoğlu Yusuf Bey'den fethettiği Honaz Kalesi Selçuklulardan Denizli ve Muğla Kalesi *II. Murad* fetihleridir. (Evliya Çelebi: 65, 77, 177, 178, 188)

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi'nin aktarımına göre, Kütahya Kalesi'ne ek bina, Geçit Kalesine bina, Veziri Ahmed Paşa'nın yaptırdığı Dil Herseği (Evliya Çelebi: 4) ve Bahir Kalesi'ni Sultan Mehmed yaptırmıştır. Bahir Kalesi'nde Sultan Selim'in kurşunlu medresesi, Kapudan Paşa ve Ahmed Ağa'nın medreseleri bulunmaktadır. Suyunu hayırsever Baltacı Mehmed Ağa yaptırmış, Kapudan Kaptan Mustafa Paşa limanı doldurup çarşı yaptırmıştır. (Evliya Çelebi: 81). Hibri, Küçükçekmece'de Sultan Mehmed Han'ın bir cami şerifi olduğunu kaydeder. (Hibrî: 115).

II. Bayezid (1481-1512) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi, Kütahya Kalesi'nde Yıldırım han Veziri İshak Paşa'nın şehit ettiği Kara Mustafa Bey Camii'ni, 891/1486 senesinde Adana Kalesi'ni ve 914/ 1508/1509 tarihinde Çeşme Kasabası içinde bulunan Hoşâbâd Kalesi'ni bina ettirmiştir. Cem Sultan ile Bayezid mücadelesinde Bayezid Cem Sultan'a Velanova köyünü/Ulu Ova has olarak verme hadisesini aktarır. Akhisar Kalesi'nde *II. Bayezid*'in eşi Gülruh Sultan'ın yaptırdığı dükkân bulunmaktadır. (Evliya Çelebi: 18, 58, 95, 240).

Cem Sultan tarafını tuttuğu şüphesiyle *II. Bayezid* tarafından idam ettirilen Gedik Ahmed Paşa, (ö. 887/1482) Kadrî'ye göre Konya'da Mevlâna Celaleddin'in türbesini yaptırmıştır. Ayrıca Afyonkarahisar'da Sengbar Kalesi'nde iki imâreti vardır. Evliya Çelebi, Bu hamamların bakımını Kızlar ağası Abbas Ağa'nın (ö. XVII. yüzyıl sonları) yaptırdığını yazar. (Evliya Çelebi: 29). Kadrî, Selçuklu yapıları ve sultanlarıyla ilgili bilgiler verdikten sonra Mevlânâ'nın külliyesini oldukça detaylı bir biçimde anlatmaktadır. (Çaycı, 2006: 125). Çelebi'ye göre, 876/1471-72 yılında Alâiyye Kalesi'ni, (Alanya) 879/1474-75 yılında da Silifke Kalesi'ni Gedik Ahmed Paşa inşa

⁹⁴ 1440-41/844 yılında Cüneyd Bey eliyle fethedilmiş, daha sonra kaleyi 1452/53-856'da Sultan Mehmed Han fethetmiştir.

ettirmiştir. (Evliya Çelebi: 279, 300). Hibrî, 916/1510 tarihinde Akşehir’de bulunan Hasan Paşa’nın Cami’ni Sultan Bayezid Han zamanında yaptırıldığını aktarır. (Hibrî: 118). Hacı Ali Bey de Akşehir menzili için 586/1190-1191 tarihinde inşa edilen kurşun örtülü Hasan Paşa Cami’nin varlığını haberdar eder. (Hacı Ali Bey: 278).

Yavuz Sultan Selim (1512-1520) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi’de yer alan bilgiler: Eskiden Selçuklular ve Saruhan Beyliğinin tahtı olan Tire şehrinde 70 adet tekke ve Sultan Selim Han’ın Dârûlkurrâ’sı vardır. Mâr-ı iş Kalesi (Maraş) halkı 921-1515/16 senesinde Selim Şah’a itaat etmiş olmalarına rağmen Süleyman Han zamanında isyan etmişlerdir. Yavuz Sultan Selim Mısır fethine giderken 921/1515/16 ve 922/1516-17 senelerinde yol üzerinde bulunan birçok yeri savaşmadan teslim almıştır. Bu kale ve şehirler: Besni Kalesi, Hüsnâbâd Kalesi, Cebelü’l-Aclûn Kalesi, Sayda Kalesi, Kerek Kalesi⁹⁵ ve Kudüs, Hayre Bey eliyle alınan; Şam, Halep, Sûr kalesi, Beyrut Kalesi, Tartûs Kalesi, Safed-i Sıfet Kalesi, Trabulus-ı Şam,⁹⁶ Yunus Paşa eliyle alınan; Ayntâb şehri, Ayas Ağa eliyle alınan; Lâtikiyye Kalesi de Selim Şah’a teslim edilmiştir. Tûrâbioğlu Kasabası halkı Mısır’a fethine giden Selim Şah’ın Müslüman gazilerine yardım ettikleri için vilayetleri kendilerine ebediyen ihsan olunmuştur. Sarı Arslan Kalesi 922/1516-17 senesinde Selim Han tarafından yaptırılmıştır. (Evliya Çelebi: 152, 329, 372, 375, 403, 389, 372, 377, 331, 362, 422). Hibrî, Yavuz Sultan Selim’in Mekke-i Mükerrreme’de bir minare yaptırdığını aktarır. (Hibrî: 66).

Hacı Ali Bey, Sultan Selim ve Sultan’ın Veziri *Çoban Mustafa Paşa*’nın (ö. 935/1529) Geybûze (Gebze) menzilinde medfûn olduğu Câmî-i Şerif’in 930/1523-1524 tarihinde yapıldığını kaydeder. (Hacı Ali Bey: 278). Kadrî ve Hibrî de aynı camiden bahsetmektedir. II. Bayezid ve I. Selim’in sadrazamlarından *Koca Mustafa Paşa*’nın (ö. 918/1512) Nâblîs Kalesi ve Sâmiri şehrinde hayratları vardır. Hibrî’ye göre, Sultan Selim Han zamanında Vezir-i azam olan *Ramazanoğlu Piri Paşa*’nın (ö.974/1567) Ladik’de darûlaceze, Silivri’de cami, tabakhane ve medresesi, Adana’da cami, medrese, tabhâne, darûlaceze, hamam ve Derbend’te hanı vardır. (Hibrî: 114-115-118-119-120).

⁹⁵ Kerek kalesi eski Mısır padişahlarının hapishanesi olarak kullanılmıştır.

⁹⁶ Selim Şah Gavri’yi yenince kale hâkimi Çerkeş Kertbay kaleyi ve tüm hazineyi teslim ediyor. Haraç almıyor, has tımar zemet ve evkaf yoktur.

Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) Fetih ve İmarları: Hibrî'nin aktarımına göre, Büyükçekmece'de Süleyman Han'ın cami, han, ali cisri, ve Adana'da inşa ettirdiği kale bulunmaktadır. (Hibrî: 115, 120). Kadrî ve Hibrî'nin verdikleri bilgilere göre, Bakras'ta Kanûnî Sultan Süleyman'ın cami han ve hamamı vardır. (Kadrî: 313; Hibrî: 122). Evliya Çelebi, Manisa'da Süleyman Han'ın validesine ait Valide Sultan Cami vardır.⁹⁷ Marmaris Kalesi'nin tüm hayratın Süleyman hanın validesinin yani Hafsa Hatun'undur. (Evliya Çelebi: 215) Sakız Adası'nı Sultan Süleyman *Piyale Paşa* (ö. 985/1578) eliyle almıştır. (Evliya Çelebi: 101) “Osmanlı Devleti'nin Sakız'ı fethettikten sonra Cenevizlilere ve Venediklilere bazı ayrıcalıklar vermesine rağmen, adada yaşayanlar arasında birçok anlaşmazlıkların ve Fransa'nın cezbedici bir merkez haline gelmesi, Sakız'ın büyük bir liman şehriden küçük bir kaza haline dönüşmesini de beraberinde getirdi.” (Faroqhi 2004; Parlaz, 2017: 1296).

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ışığında: Firenk Hisarında Süleyman Han imareti vardır. Sığacık Kalesi, Malta'nın elinden alınan Bodrum Kalesi,⁹⁸ Rumlardan alınan Pili Kalesi, Malta ve Cenevizlilerden Andimahi Kalesi,⁹⁹ Narenç Adası-İstanköy Kalesi, Kefaloz Kalesi, Sönbeki Adası, Heleke Adası, İncirli Adası, Ahancoloz köyü Süleyman Han fetihleridir. Zera' Köyü de Süleymaniye cami vakfidir. (Evliya Çelebi: 68, 116, 198, 207, 210, 243, 244, 544). Hibrî, Hasiyye Kalesi'ni Sultan Süleyman'ın tamir ettirdiğini ve Şam-ı Şerif Cami önünde olan tâbhâneler ve hanın Sultan Süleyman'a ait olduğunu bildirir. (Hibrî: 122) Kadrî, Hasiyye Kalesi'nde I. Selim ve Kanûnî Süleyman tarafından yaptırılan iki kraliyet camiden ve Halilürrahman Beytullah köyünün ötesinde Kanûnî Süleyman tarafından yaptırılan bir rezervuar bulunduğundan bahseder. (Kadrî: 315, 322). Mekke'de Kâbe'ye yönelik imar çalışmaları hakkında Evliya Çelebi: “Süleyman Han Kâbe'yi selden kurtarmak için Mimar Sinan'ı ve Kara Mahmud Paşa'yı görevlendirip yedi senede Harem'i

⁹⁷ Hafsa Sultan Külliyesi: “Sultâniye Külliyesi adıyla da anılır. Yavuz Sultan Selim'in eşi Hafsa Sultan tarafından oğlu Şehzade Süleyman'ın (Kanûnî) Saruhan sancak beyi olarak Manisa'da bulunduğu sırada (1513-1520) inşası başlatılan külliye cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, hankah, dârüşşifâ ve hamamdan oluşmaktadır.” (Yavaş, 1997: 123-124).

⁹⁸ Burada Kaptan Memi Paşa su kemeri yaptırmıştır. (Evliya Çelebi: 199).

⁹⁹ Cenevizliler Andimahi Kalesi'ni vermek istemeyince Sultan Süleyman Han “Rodos'ta iken Kapudan Pulak Mustafa Paşa 200 pare kadirga ile ve İstanköy tarafından karadan Rüstem Paşa'yı (ö. 968/1561) serdar tayin etmiştir.” (Evliya Çelebi: 208).

genişletip, dört tarafındaki kapıları yükseltip merdivenler inşa ettirmiştir.” (Çelebi, 714) Bahtî: “Tekye-i Vlide Sultan” başlığı ile Hürrem Sultan’ın (.965/1558) yaptırmış olduğu imret, “Berke-i Sm ve “Berke-i Saf” ismiyle iki havuz bir makam ve iki evliyaya ait doğum yerlerini resmetmiştir.” (Eroğlu Memiş, 2018a-14a).

Kadrî’nin aktardığına göre, Kanûnî komutanı *Kasım Paşa*’nın (. 948/1541’den sonra) Bozyk’teki imarları nedeniyle bu bölge aynı zamanda Kasım Paşa olarak da adlandırılır. (Kadrî: 310). “Hibrî’de Kasım Paşa’ın imarlarını tekrarlar. (Hibrî: 116). *Rüstem Paşa*’nın (. 968/1561) Evliya’ya göre Karışdıran Karyesinde cami ve han’ı, (Evliya Çelebi: 114). Hibrî’ye göre Bolvadin’de camisi vardır. (Hibrî: 118). Hibrî, Mısır Beylerbeyi iken saltanat iddiasında bulunup isyan eden *Hain Ahmed Paşa*’nın (.930/1524) Çorlu’da bulunan cami, medrese, han ve hamamının artık Süleyman Han ismiyle meşhur olduğunu yazar. (Hibrî: 114). Evliya Çelebi, Kanûnî Sultan Süleyman Han’ın veziri olan *Lala Mustafa Paşa*’nın (. 988/1580) Kunaytra Kalesi’nde Rum tarzı mimari bir binası bulunduğunu haberdar eder. Burası şam vezirinin hassıdır. (Evliya Çelebi: 497).

II. Selim’in (1566-1574) Fetih ve İmarları: Evliya’da yer alan bilgiler: Aklıman Kalesi’ni *II. Selim* zamanında hizmet amaçlı *Lala Mustafa Paşa* tamir ettirmiş, Mamuriyye Kalesi’ni *II. Selim* Lala Mustafa Paşa eliyle Venediklerden almıştır. (Evliya Çelebi: 302, 283). Hibrî ve Kadrî, Karapınar’da Sultan *Selim*’in iki minareli bir camisi, han, hamam ve tabakhanesi olduğunu aktarırlar. (Hibrî: 119; Kadrî: 312). Haremeyn 978/1570-71 tarihinde *II. Selim* döneminde yenilenmiştir.

“Süleymaniye Camii olarak bahsedilen Sultan *II. Selim* Camii’nin, İstanbul’daki Sultan *II. Mehmed* (Eski Fatih) Camii tarzında olduğu ifade edilmiştir. Aslında burada zikredilen Süleymaniye Camii ifadesi bir gerçeğin ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır ki Abdurrahman Hibrî 1041/1632 senesinde Konya’yı ziyaret ettiğine göre, bu tarihte adı geçen caminin Sultan *I. Süleyman* (1520- 1566) tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. O zaman, yapının niçin Sultan *II. Selim* (1566-1574) Camii olarak adlandırıldığı meselesi ise bir başka sorun olarak ortaya çıkılmaktadır.” (aycı, 2006: 123). İ. H. Konyalı, Caminin inşasına Sultan *I. Süleyman* tarafından başlanarak, Sultan *II. Selim* tarafından tamamlandığını

savunmaktadır.” Abdurrahman Hibrî’nin eseri, İstanbul Sultan II. Mehmed (Eski Fatih) Camii’ne benzetmesi, yapının adı geçen tarihte tamamlandığının işaretidir. O zaman, Sultan Selim II ismini vermek için bir sebep kalıyor ki, adı geçen Padişah tarafından tamir ettirilmiş olma ihtimalidir.” (Konyalı, 1997: 534).

III. Murad’ın (1574-1595) Fetih ve İmarları: Hibrî, III. Murad’ın cülus tarihinde (982/1574-75) yenileme ve imar çalışmaları gerçekleştirerek Mescid-i Haram’da zemzem kuyusunun etrafını yaptırdığını aktarır. (Hibrî: 65). Hibrî’ye göre, Kâbe’nin dışındaki camiye Sultan Murad Han zamanı kapu ağası olan *Gazanfer Ağa* yaptırmıştır. (Hibrî: 66). Evliya Çelebi’de Gazanfer Ağa’nın (ö.1011/1603) çok sayıda hayrat yaptırdığını kaydeder. (Evliya Çelebi: 38). Hibrî ve Kadri, III. Murad dönemi sadrazamı *Mehammed Paşa*’ya ait (Sokullu Mehmed Paşa, ö.987/1579) Hafsa menziline ve Kurd-Kulağı’nda bir hanı ve camisi bulunduğunu yazarlar. (Hibrî: 114, 120; Kadri: 312). Hacı Ali Bey’de yer alan bilgiye göre, Kurd-Kulağı’ndaki Hisar da Sultan Mustafa tarafından tamir ettirilmiştir. (Hacı Ali Bey: 278). Evliya’ya göre, III. Murad ve III. Mehmed dönemi vezir-i azamı, ikinci Yemen fatihi olarak anılan *Sinan Paşa*’nın (ö. 1004/1596) karyesinde Gazi Sinan Paşa hayratı vardır. (Evliya Çelebi: 34) Sa’sa’a Kalesi’ni de Sinan Paşa yaptırmıştır. (Evliya Çelebi: 499). Şam Mısır arasındaki yol güvenliği için Ayn-ı Tüccâr Kalesi’ni fethetmiştir. (Evliya Çelebi: 419) Hibrî, Yenişehir’de Sinan Paşa’nın eserleri (Hibrî: 116) Kuteyfe’de ise cami, han, hamam ve kalesi olduğunu aktarır. (Evliya Çelebi: 122). Zambakya’da da bir hanı vardır. (Hibrî: 124) Kadri, Bolvadin’de Sinan Paşa Camisi ve Han-ı Kuteyfe’de Sinan Paşa tarafından yaptırılan bir darülaceze bulunduğunu bildirir. (Kadri: 310. 315).

I. Ahmed’in (1603-1617) Fetih ve İmarları: Celâlîlerin yankılarına geniş yer veren Evliya Çelebi, Sultan Ahmed’in Celâlî fatihi *Kuyucu Murad Paşa* ile (ö. 1020/1611) Silifke eşkıyasına karşı Mut Kalesi’ni inşa ettirdiğini kaydeder. Adayla Kalesi’nde Celâlî fatihi Kuyucu Murad Paşa’nın camisi vardır. Evliya Çelebi, Kuşadası Kalesi Sığla sancağında I. Ahmed’in kızı ile evlenen Osmanlı sadrazamı *Öküz Mehmed Paşa*’nın (ö.1028-29/1619) muaf ve mütesellem evkafında olduğunu yazar. (Evliya Çelebi: 298, 271, 131). I. Ahmed’in Vezârîâzam-ı olan *Nasuh Paşa* (ö. 1023/1614) İskenderun’da kale yaptırmaya başlar. (Hibrî: 120). Nasuh Paşa, Süleyman Paşa tarafından yaptırılan Hediye Kalesi’ni onarmıştır. (Barbir, 1980: 197). Kadri,

Mustafa Ağa'nın Mudik Şecer'de darülaceze ve bir cami yaptırdığını yazar. (Kadrî: 313) Hibrî'ye göre Mustafa Ağa, Sultan I. Ahmed (1603-17) döneminde yaşamıştır. (Hibrî: 123). Mekke'de Kâbe damında bulunan Altın oluk, Âl-i Emeviyyûn'dan Velîd bin Abdülmelik zamanında ilk kez yaptırılmıştır. Evliya Çelebi'nin babası Derviş Mehmed Zilli baş kuyumcu iken Sultan Ahmed zamanında Surre Emîni olarak Kâbe'ye gelerek sürekli düşen Altın oluğu tamir edip tekrar yaptırdığını öğrenmekteyiz. (Evliya Çelebi: 731). Hibrî de 1020/1611 tarihinde I. Ahmed'in Kâbe'nin örtüsünün süsünü ve Altın oluğu yaptırdığının bilgisini vererek Evliya'dan edindiğimiz bilgiyi teyit etmektedir. (Hibrî: 64-66).

II. Osman-Genç Osman'ın (1618-1622) Fetih ve İmarları: Hibrî, Birke-i Mu'azzama'da (Hibrî: 126) rezervuarı II. Osman'a (1618-1623) tamir ettirdiğini bildirir; (Barbir, 1980: 196) "Evliya'nın muğlak ifadesine göre kale 981/1574 yılında *III. Murad*'ın emriyle *Koca Sinan* tarafından yaptırılmıştır." (Coşkun, 2001: 318).

IV. Murad'ın (1623-1640) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi, Denizli'yi Bağdat fatihi Sultan Murad, kızı Kaya Sultan'a kaydı hayat şartıyla muaf ve müsellemler has ettiğini aktarır. (Evliya Çelebi: 178). Hibrî'ye göre Hüsrev Paşa Hanı (Yenihan) darülaceze, 1039/1629 yılında Bağdat'a kamp yaparken yöre halkının isteği üzerine vezir-i azam iken öldürülmüş olan *Hüsrev Paşa* (ö. 1041/1632) tarafından yaptırılmıştır. (Hibrî: 117). Hüsrev Paşa Bayat'ın çeşmesini ve Halep'te Hz. Zekeriyya'nın meftun olduğu Ulu Cami'yi tamir ettirmiştir. (Hibrî: 118, 121). Kadrî, İki Kapulu/Hasiyye Kal'asında kalenin dışında *Bayram Paşa* (ö.1048/1638) tarafından onarılan küçük bir hamam olduğunu aktarır. (Kadrî: 315). Hibrî, hac yolculuğundan iki sene evvel 1039/1629-1630 senesinde Harem-i Şerif'e ne cahiliye ne de İslam döneminde görülmemiş büyük bir sel vurduğunu, bölgenin 3/1'inin harap olup, 1400 adam öldüğünü kaydetmektedir. *Suyutî*'nin *tarih-i mısra* kitabında 883 tarihindeki zilhiccenin 14. günü yaşanan selden bahseder. (Hibrî: 64). 1040'da *El-Kurevî Seyyid Mehmed Efendi* Medine-i Münevvere'ye görevlendirilir. Sultan Murad Han tarafından gönderilen hazineden onarım çalışmaları için 30 bin flori ile Seyyid Mehmed Resulullah dönemi tarzında (tarzı Kureyş) Mekke'yi ve on yıldan beri harap ve suyu esik olan Güzelce Bürke'yi tamir ettirmiştir. (Hibrî: 64). 1041/1632 senesinde hac yolculuğuna çıkan Hibrî'den,

Mısır'dan *Rıdvan Bey*'in mîr-i âlem mübâşir tayin olduğunu, tam 39 yıl sonra 1082/1671 senesinde hacca giden Evliya Çelebi'den ise emir-i hac Rıdvan Bey'in Şükür Akabesinin kumunu temizletmek için bin kuruş vakfe ettiğini öğrenmekteyiz. (Evliya Çelebi: 657). Aynı kişiden bahsediyor olmaları muhtemeldir.

İbrahim'in (1640-1648) Hibrî, *İbrahim*'in sadrazamı *Murtaza Paşa*'nın (ö.1057/1647) Çiftehan'da yaptırdığı hanı kaydetmektedir. (Hibrî: 119).

IV. Mehmed'in (1648-1687) Fetih ve İmarları: Evliya Çelebi'den edindiğimiz bilgiler: *Ak Mehmed Paşa* Sakız Adası muhafazasında iken Hoşâbâd Kalesi'ni (Çeşme Kasabası) tamir ettirmiştir. *IV. Mehmed* Kuşadası Kalesi'ni *Kapudan Recep Paşa* eliyle, Zenân Kalesi'ni de *Cisrî Mehmed Paşa* eliyle inşa ettirmiştir. Sultan Mehmed Han emriyle Âsî Hurma köyünü Nâşifoğlu yaptırmıştır. *IV. Mehmed* Evliya'nın hacca gittiği sene Şakku'l-Acûz'de birkaç su kuyusu kazdırmıştır. (s.567) Zemzem kuyusu yenilemiş, 1081/1670-71 senesinde validesi (Turhan Hatice Sultan) Bir-i Cedid (Yeni Kuyu) yeniden inşa ettirmiştir. (Evliya Çelebi: 36, 373, 562, 567, 577). Kadrî, ilk olarak Nureddin-i Şehid tarafından kurulan Âsî Hurma Kalesi'nin Sultan *IV. Mehmed*'in emriyle onarıldığını bildirir. (Kadrî: 317).

Hacı Ali Bey ve Evliya Çelebi'den edindiğimiz bilgilere göre, *IV. Mehmed* evkafı olan Misis Kalesi'nde, *Köprülü Mehmed Paşa*'ya (ö. 1072/1661) köprünün karşısında büyük bir misafirhane olan bir han inşa ettiriyor. (Hacı Ali Bey: 278; Evliya Çelebi: 308). Köprülü Mehmed Paşa hakkında Evliya Çelebi, Halep sancağında bulunan İdlîb Kasabası'nın Köprülü Mehmed Paşa evkafı olduğu, (Evliya Çelebi: 359) Köprülü Mehmed Paşa'nın Sancakburnu Kalesi'ni küffar gemilerin gümrük vermeme durumunun önüne geçme amacıyla yaptırdığı ve 1069 senesinde *IV. Mehmed* Han fermanyla Şu'ûr Kalesi'nde kale ve han inşa ettiğini aktarmaktadır. (Evliya Çelebi: 87, 360). *Köprülüzade Ahmed Paşa* Ahengeran Kalesi'nde (Demirci Şehri) 1082 tarihinde tekkesini medreseye çevirmiş ve Şam'daki Dârüsselam Vüzera Sarayı'ndaki eski yerleri yenilemiştir. (Evliya Çelebi: 45, 522).

Osmanlı Devleti'nde çok fazla kale olması ve kalelerin işlevleri dikkat çekmektedir. Hac yolculuğu yapan insanlar veya bölge halkı erzaklarını acil durumlar için kalelere saklardı. Kimi zaman da Osmanlı kaleyi veya kalenin bulunduğu bölgeyi fethettikten sonra kalenin düşman ve isyancı eline geçmemesi amacıyla yıktırıldı. Osmanlı Devleti tarafından hac yolunun güvenliğinin oldukça fazla önemseniyor olması da kalelerin sayılarını arttırmıştır. Yapılan inşa ve imar faaliyetlerinde temel gayenin hacılara kolaylık sağlamak olduğu, padişahlar arasında da Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın bu alanda oldukça aktif olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi, Abddurrahman Hibrî, Nâbî Hacı Ali Bey ve Kadrî haricinde diğer yazarın eserlerinde inşa ve imar faaliyetlerine dair bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı tarihçisi olan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'nin (Kadrî) eserinde az malumat olması şaşırtıcı gelebilir fakat Kadrî tahminimizce bu konu ile alakalı tarihi bilgileri tarih kitabına saklamıştır. Verilen bilgilerin çoğu yazarların kendi yaşadıkları ve hac yolculuğuna çıktıkları dönemlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Önemli bir diğer husus da Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin teyidi için yaptığımız araştırmalardan karşımıza çıkan yerel tarih bölge ve şehir tarihi çalışmalarının çoğunlukla Evliya Çelebi'den faydalanmış olmaları sebebiyle bazı çok küçük beldeler pek bilinmeyen kale ya da köyler için verilen bilgilerin sağlaması yapılamamıştır.

4.3. Ulaşım-Güzergâh

İslam'ın şartlarından olan hac ibadeti, diğer ibadetler yanında en meşakkatli olanıdır diyebiliriz. İnsanların memleketlerinden ayrılarak uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra hac farızasını yerine getirmeleri ve dönüş yolculuğu ile aynı sıkıntıları göğüsleyerek memleketlerine dönmeleri, dönem şartları düşünüldüğünde, ciddi bir iştir ve beraberinde birçok maddi zorlukları da barındırmaktadır. Bu yolculukta, hacca gidenlere maddi ve manevi kolaylıklar sağlamak gayesiyle kaleme alınan eserlerde menzil ve güzergâh bilgilerinin ağırlıkta olduğu göze çarpan hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni hac ibadetinin yolculuk ve mesafe hariç aynı ritüelleri barındırmasıdır. Burada, hac seyahatnâmelerinde yer alan menzil ve güzergâhlar hakkında elde edinilen bilgilerin en dikkate değer olanlarını aktarmak istiyoruz. Tespitlerimize göre seyyahların anlattıkları güzergâhlar zaman zaman

farklılıklar arz etmektedir. Bunun sebebi olarak, hac yolculuğunun farklı bölgelerden başlaması veya resmi kervan güzergâhı dışında, özel diyebileceğimiz kervanlarla yolculuğa çıkılmasıdır.

Osmanlı'da devlet kontrolünde Şam ve Kahire yolu üzerinden hacılar Haremeyn topraklarına ulaşırdı. Mısır, tarihi boyunca Avrupalı ve Müslüman seyyahların akınına şahit olmuştur. Mısır'ın cazibesinin yanı sıra hac güzergâhı üzerinde önemli bir konumda olması da buradan geçen hac seyahatnâmesi yazarlarının eserlerini süslemiştir. Kudüs'te aynı şekilde tarih boyunca ziyaretçilerin akınına ev sahipliği yapmıştır. On birinci yüzyılda İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev (ö.465/1073'ten sonra) *Sefâretnâme* isimli eserinde Anadolu, İran ve Suriye'den gelen hacı adaylarının Mekke'den önce Kudüs'e uğradıklarını söylemektedir. (Lutfi, 1985: 221). Hac kervanının normal güzergâhı Kudüs'ten geçmez. Fakat bazı hac seyahatnâmesi yazarları, örneğin; Ahmed Fâkîh, Evliya Çelebi ve Nâbî Kudüs'e uğramışlardır.

Menzillerin yer aldığı yollar ana ve tali yol olmak üzere ikiye ayrılırdı: ana yollar Anadolu ve Rumeli'de üçer kol halindeydi. Bunlar sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilmişti. Anadolu'dan gelen hacılar sağ kolu kullanarak Şam üzerinden Hicaz'a varır, Rumeli'den ise sağ-sol-orta yollardan Edirne'ye, oradan İstanbul'a, ardından da Anadolu hacıları gibi sağ kol ile Hicaz'a varılırdı. Anadolu'dan Hicaz'a giden hacılar en çok karayolunu kullanırdı. "Arabistan'dan gelecek hacılar sahildeki yolları veya Arabistan içerisindeki kervan yollarını takip ederlerdi." (Halaçoğlu, 2002: 66). Kahire üzerinden yapılan yolculuklarda deniz daha önemliydi. Menziller arasındaki uzaklık yaklaşık 57-68 km olup genellikle de saat olarak mesafe 10-12 saat zaman almakta, engebeli olmayıp müsait yollarda iki menzil arası mesafe 3-4 saate kadar inmekteydi. (Gül ve Başbüyük, 2011: 117). Değişiklik gösterdiği zamanlar olsa da Surre 54 menzilden geçerek Hicaz'a ulaşırdı. (Halaçoğlu, 2002: 68).

"Şam'dan hareket eden kabile; Kubbetü'l- Hâc, Tarhana Hanı, Sahra-yı Düveyk, Muzayrib, Sahra-yı Mina, Mafrak, Ayn-ı Zerka, Balat, Tabut Korusu, Vadi-yi Aneze, Ma'an, AKâbebaşı, Cugeyman, Eşmeler, Sahra-yı Kâ'-ı Sağır, Kal'a-i Tebük, Kal'a-i Megayir, Haydar, Bürke-i Muazzama, Darü'l-Hamrâ, Medâyin-i Salih, Kal'a-i Ülâ,

Bi'r-i Ganem, Sahra-yı Matarân, Bi'r-i Cedîd, Hediye Eşmesi, Fuhleteyn ve Vadiyü'l-Kurâ menzillerini geçerek Medine'ye ulaşır oradan da merasimle karşılanırdı. Bi'ru Ali, Kubûr-ı Şühedâ, Cüdeyde, Bedr-i Huneyn, Ka'r-ı Kebîr, Râbia Eşmesi, Bi'ru Asfân ve Vadi-yi Fatıma menzillerini geçerek Mekke'ye ulaşırdı.” (Sarımay, 2010).

Özellikle de Arap coğrafyasında menzil adları ya da oradaki unsurlarla ilgili yazılışlar ve okuyuşlar farklılaşabilmektedir. Örneğin Araplar, Tarhana Hamı'na Hân-ı Zü'n-nûn, Âsi Hurma''ya Sahrâ-yı Tebük, Güzelce Birke'ye ise Hulays derler. Kervan, neredeyse tüm eserlerde; Konya'da Mevlâna, Akşehir'de Nasreddin Hoca, Şam'da Hz. Yahya ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî türbelerini ve yol üzerindeki diğer büyük zâtların türbelerini ziyaret ederek hareket ederdi. “Yolculuk için daha çok günün serin zamanları tercih edilmiş, yolculukta binek olarak deve ve at kullanılmış, bunların olmadığı yerde yola yayan devam edilmiştir.” (Kiraz, 2020a: 310-334).

Nâbî, (*Tuhfetü'l Haremeyn*) hac yolculuğuna 1090/1678-1679 yılında İstanbul Kartal'dan başlamış, yolculuk bir yıldan fazla sürmüştür. Şam'dan Kudüs'e, oradan Kahire/Mısır'a yöneldiği, sonrasında Mısır kafilesiyle birlikte Medine'ye ulaştıkları görülür. (Coşkun, 2002; K. Yılmaz, 2020: 144). Nâbî eserini duraklarda yazdığını belirtmiştir. Yolculuk maceralarını tarih vermeden aktarmış, dönüş menzillerini yazmamış ve yol arkadaşları ile ilgili malumat vermemiştir. Dönüşünde Şam hac kervanı ile döndüğü tahmin edilmektedir. Nâbî, Sultan Mehmed'in hacıları eşkıyadan koruyarak hac yolunu güvenli hale getirdiğini övgü dolu sözlerle ifade eder. (Nâbî: 24). Hacı Seyyid Hasan Rızâî, (*Tuhfetü'l-Menâzili'l-Ka'be*) Hac kervanı ile “17-18 Recep'te Üsküdar'dan ayrılmış, 11 Ramazan'da 53 günde Şam'a ulaşmıştır.” (Coşkun, 2002: 16-17; Cankurt, 2015: 212). Hibrî, (*Menâsik-i Mesâlik*) 1041/1632 yılında çıktığı hac yolculuğunda Üsküdar-Şam arası haberleşme menzillerini kullanmıştır. Edirne - İstanbul arası: Hafsa - Baba - Burgos - Karışdıran Karyesi – Çorlu - Silivri - Büyük Çekmece - Küçük Çekmece – İstanbul. Menzilleri arasındaki mesafeyi saat olarak vermiştir. (Halaçoğlu, 2002: 67). Şam'dan sonra sadece sumesafe ve coğrafi özellikleri aktarmıştır. Kurd Kulağı menziline daha varmadan menzil hakkında bilgi vermesi eserini hac dönüşü yazdığı veya hacca ilk gidişi olmadığı çıkarımı yapmamıza neden olmaktadır. Beklenenin aksine Mekke ve

Medine’de hiçbir duyguya yer vermeyerek, buraları diğer menzillerden ayırt etmemiştir. Evliya Çelebi’de de bu durum da gözlemlenmiştir. Kadri, (*Menâzilü’l-Tarîk ilâ Beyti’llâhi’l-‘Atîk*) yolculuğunu Şam üzerinden yapmıştır. Halep üzerinden geçen Mudik Secer’den sonra kullandığı rotanın XVII. yüzyıldan sonra tamamen terk edildiğini görülmektedir. (Kadrî: 314).

Sûlhî, (*Der-beyân-ı ‘Aded-i Menâzil-i Hicaz*) hacıların daima Şam’dan geldiğini, kervanların menzilleri değiştirmesi ve farklı güzergâhlar takip etmesinin kafiye başkanının tasarrufunda olduğunu aktarır. (Donuk, 2017b:10). Hacı Ali Bey, (*Tuhfet’ül Huccâc*) 1057/1647-1648 yılında yolculuğunda kara yolunu kullanarak, Üsküdar’dan Şam’a oradan da Medine ve Mekke’ye varır. Şam-ı Şerif sonrası hac menzillerine ilişkin çok daha kısa bilgiler sunduğu görülür. Evliya Çelebi 12 Muharrem 1082/21 Mayıs 1671’da Üsküdar’dan yakın arkadaşı Sa’îlî Çelebi ve 8 hizmetli, 3 yoldaş on beş atlı ile hac yolculuğuna çıkar. (Evliya Çelebi: 2). Afyon’a kadar klasik hac güzergâhını takip eder, buradan sonra daha önce görme fırsatı bulamadığı şehirler üzerinden Kudüs’e doğru uzanan farklı bir güzergâh kullanır. Normalde niyeti Kudüs’ten Mısır’a gidip Mısır hac kervanı ile yola devam etmekten kervanın normal tarihinden on gün önce yola çıktığını öğrenince kervana yetişmek için 10 ay süren bu dolambaçlı yolun ardından 5 Şevval/4 Şubat 1672 tarihinde Şam’a ulaşarak İstanbul’dan gelecek Surre alayını bekler. (Gemici, 2011a: 211).

Yolculuklarını hac kervanı ile değil özel kervan ile yapan yazarların yolculukları da eserleri de daha sıra dışı olmuştur. XVII. yüzyıl hac seyahatnâmesi yazarlarından sadece Nâbî ve Evliya Çelebi’nin özel kervanları ile yola çıktıkları bilinmektedir. Nâbî, saray desteğini alarak özel kervan ile çıktığı hac yolculuğuna dair eserini IV. Mehmed’e (1648-1687) sunmuştur. (Aksoyak, 2020; Nâbî, 2013: 24).

Evliya Çelebi, hac seyahatinin finansöründen ya da finansörlerinden hiç bahsetmez, her ne kadar dini bir görevi yerine getirme niyetiyle yola çıkmış olsa da devlet adamı misyonunu hep taşımıştır. Farklı bir güzergâh tercih etmesinin nedeninin padişaha rapor vermek olduğunu tahmin edilmektedir. Şam’a kadar olan yolculuğunda bölgenin ileri gelenleri ile görüşüp, onlar tarafından ağırlanarak elindeki izin belgeleri

ile rahat bir şekilde hareket edebilmiştir. Yolların çoğu zaman güvenli olmamasından kaynaklı sosyal statüsünün getirilerinden biri olarak bölgenin ileri gelenleri Evliya ve yanındakilere eşlik edip koruması için bazen halktan delikanlılar, bazen de köleler verir. Ayrıca “Evliya Çelebi'nin bir yardımcısı da oradaki delil diye isimlendirilen rehberlerdir.” (Gemici, 2009: 93). Evliya Çelebi, Mısır'a yeni tayin olmuş İbrahim Paşa'yı görmek için dönüş yolunda Mısır kervanını tercih etmiştir. 1082/1671-72 senesinde deniz yolculukları ile ilgili birtakım kazaların meydana geldiği de bilinmektedir. Bosna Valisi'nin hac dönüşü gemisinin denizde battığından bahsedilir. (Tabakoğlu, 1997: 120). Evliya Çelebi, Kethüdâ İbrahim Paşa Mısır veziri iken iki geminin batması sonucunda Mekke Medine de kıtlık olduğunu aktarır. Bu nedenle Evliya Çelebi deniz yolculuğuna çok yanaşmaz. Süveyş denizinin emniyetsiz olduğunu düşünmektedir. (Evliya Çelebi: 794). Ayrılırken Mısır Veziri Kethüdâ İbrahim Paşa'ya mektuplar verir ve Mısır'a gelince hac hatıralarını yazdığını aktarır. (Evliya Çelebi: 785, 823).

Dönem, mevsim hatta gece veya gündüz yolculuğu menziller arası mesafenin değişmesinde etkili olur. Bu nedenle hac seyahatnâmelerinde farklı zaman aralıkları ve menzil sayıları verilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Kadrî; Üsküdar'dan Şam'a istasyon sayısını 39 civarı verirken, (Kadrî: 308) Sulhî, Şam'dan Mekke'ye istasyon sayısını 36 olarak verir. Konyalı Seyyid Mehmed Efendi, “Üsküdar-Şam arasında kalan 37 ve Şam-Fâtıma Vâdisi arasında kalan 39 menzil olduğunu bildirmektedir; ancak ilk etapta 37, ikinci etapta 36 menzil hakkında bilgi vermektedir.” (Donuk, 2019: 134). Hacı Ali Bey, Üsküdar'la Şam arasında 41 menzil, Şam ve Mekke arasında 47 menzil kaydeder. (Hacı Ali Bey: 276). Evliya Çelebi, “Surre alayı Mekke ve Medine'de toplam 19 gün kalırdı, bunun 3 günü Medine'de olur, oradan da dönüş yoluna hareket edilirdi. Mısır hacıları Medine'de iki gün oturup zevk edemezler” diye aktarırken, Hibrî Medine için “iki gün oturaktır, üçüncü gün kalkılır” sözüyle (Hibrî: 111-128; Gemici, 2011b: 58) ve Bahrî de kervanın duraklarda iki gün kaldığını yazarak (Kadrî: 308) o dönemki adeti desteklemektedirler.

Sulhî, Seyyid ve Cûdî'nin eserlerinin menziller açısından karşılaştırıldığı çalışmada¹⁰⁰ menziller arasındaki saat cinsinden mesafenin aynı olduğu tek menzilin Tarhana Hanı olduğu görülmektedir. Dikkat çekici saat farkları da vardır. Mugâyir menzili için verilen mesafe Sulhî'de 8, Seyyid'de 16, Cûdî'de 12 saattir. (K. Yılmaz, 2020: 148). Hibri ve Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre, Rabi'a Eşmesi'nde Mısır hacıları, Zi'l-halife'de de Şam'dan gelen hacılar ihrama girer.

Buraya kadar eserlerde bahsi geçen hac güzergâhları ve menzillerden bahsettik. Yine eserlerde yolculuk esnasında hac kervanlarının karşılaştıkları zorluklar bakımından, kervanlara yapılan baskınlar, soygunlar ve hatta canlara kastetmeler gibi pek çok menfi hususlardan da bahsedilmektedir. Bu durumlar birer asayişsizlik hali olarak idareye yansımış veya yansımamış olmaları yanında, adı geçen olayları bizzat müşahede edenlerin bize aktardıkları ayrı bir önem arz etmektedir. Hac güzergâhındaki görülen bazı asayiş olayları oldukça enteresandır.

Osmanlı'da hac ibadetinin asayiş ve yol güvenliği açısından en önemli ve çözülmesi gereken meselesi bedevîlerin hacıların yollarını keserek yağma ve hırsızlık yapmalarıydı. Eserlerde genellikle “çöl Arap'ı” veya “urban” olarak geçen saldırgan grupların faaliyetleri, önderleri ve devlet ilişkileri de tüm açıklığıyla görülmektedir. Nâbî, Arap yol kesicileri yüzünden normal güzergâhlarından saparak yollarını değiştirdiklerini aktarmaktadır. (Nabî: 45). Evliya Çelebi, Şam'a kadar yanında onu koruyan yeniçeriler ve bahadır leventler sayesinde eşkıya ve Celâlîler ile yaşadığı güvenlik sorunlarını aşmıştır. Fakat Şam'dan sonra bedevîlere karşı resmi kervanın oluşturacağı güvenliğe daha çok ihtiyacı olacağını öngörmüş olmalıdır. Evliya, Katran Kalesi'nde urbanların mızraklarla saldırı girişimi ve Tâbu'da üç devenin urban tarafından kaçırılması ile askerlerin urbanları yakalayarak kelle ve dillerini kopartmalarını aktarır. (Evliya Çelebi: 557-558). Abartı barındıran bir hadise olma

¹⁰⁰ Aynı güzergâhı kullanan Sulhî (ö.1659), Seyyid (hac yolculuğu 1699) ve Cûdî'nin (eseri: 1756) eserlerinde yer alan bilgiler ışığında menzil isimleri, suyun durumu ve menziller arası mesafeyi kıyaslamış ve tablo oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Yılmaz, Kadri Hüsnü (2020). Seyyid'in Manzum Menâsik-i Haccı ve Menzîlnâmesi ile Neşredilmiş Menâzîlnâmeler Arasında Menziller Bakımından Bir Mukayese Çalışması. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 5, s.128-169.

ihtimalinin yanı sıra hacılara karşı saldırılardaki tavizsizliği göstermesi bakımından önemlidir.

Evliya Çelebi'nin bize aktardığına göre geçmiş yıllarda, Reşidoğlu Hasan Paşa isimli eşkıya Birke-i Muazzama'yı kapatıp hacılara kurşun yağdırıp su vermediği, ardından da Reşidoğlu'nun teslim olduğu olay cerayan etmiştir. (Evliya Çelebi: 567). Bazı urbanlar yine Surre için toplanır ve Paşa'yı Reşidoğlu'nu hatırlatarak tehdit ederler. Paşa, Araplara Bi'r-i Cedid (Yeni Kuyu) kuyusunu taşla doldurdukları için sinirli olduğundan dolayı Surre vermez ve huzurundan kovar. (Evliya Çelebi: 577). Evliya Çelebi, Hüseyin Paşa'nın kendinden emin, doğru kararlar veren ve hacıları her koşulda koruyan bir paşa olduğunun vurgusunu açıktan olmasa da kendisinden Surre isteyen bedevîler hakkında anlattığı anekdotlarla okuyucuya verir.

Hibrî'nin hac yolculuğunda kavgacı bir adam olarak tanımladığı İbn Ferruh, Emir'ül hac olarak görevlendirilmiştir. (Hibrî: 56). Arapların kötü adetinin saldırı ve yağma olduğunu aktaran Hibrî, Ayn-ı Hassa'da Evliya Çelebi'nin de bahsettiği Reşid Arap şeyhine beddua eder. Kervan Ayn-ı Hassa'da bedevîlere hacılara saldırmamaları için 14 bin kuruş vermiştir. (Hibrî: 57). Hibrî, Ulâ'da Beniseher isimli çok zâlim bir aşiret bulunduğunun bilgisini verir. (Hibrî: 58). Hibrî'nin hac yolculuğundan 31 sene sonra 1701 yılında 'Ulâ menziline eşkıya baskını sonucu 30.000 hacının vefat ettiği bilinmektedir. (Özcan, 1995: 716). Çok zor şartlar yaya ya da binek hayvan üzerinde gece gündüz günlerce süren yolculuğun hava şartlarından kaynaklı zorlukları da eserlere yansımaktadır. Evliya Çelebi'nin kervanı yolda kötü bir sele yakalandığı için hayvanların ve insanların helak olduğunu aktarır. Melek Ahmed Paşa (ö.1073/1662) Şam valisi iken Tebrike'de çok fazla hacı ve deve boğulduğundan dolayı, paşa ve hacılar Tebrik yolunu kullanma konusunda tereddüt etmiştir. (Evliya Çelebi: 554).

Hacı Ali Bey, hac yolu organizasyonunda görev alan görevlilerden kısaca bahseder:

“Emîr-i Hacc Şevval ayının 17'sinde veya 18'inde Şam'dan kalkarak, bir büyük alay oluşturur. Beylerbeyi, kadı ve kul taifesinin gelenek olduğu üzere yola çıkarak *taşra-i kadem* olarak adlandırılan mahalde mahmil-i şerîf'i emîr-i hacc'a teslim eder. Bu

teslim sicile kaydedilerek, hüccet de verilirdi. O gece Emîr-i hacc orada konaklarken, beylerbeyi ve diğer askerlerin şehre döndüğü belirtilir. Müzeyrib¹⁰¹ menzili anlatısı ile devam eden risâlede, Emîr-i Hac, Şam'dan Müzeyrib Kalesine gelir ve Şevval'in sonuna kadar bu kalede konaklardı. Bütün hacılar da bu menzilde toplanır ve Şevval ayını burada geçirerek, sonrasında Zilkade ayında göçerlerdi.” (Hacı Ali Bey: 281).

Evliya Çelebi, 1029/1619-20 senesinde Yemen ve Bağdat'tan gelen iki mahmili şerifin daha olduğunu haberdar etmektedir. 1035/1625-26 senesinden beri Yemen'in İmâm elinde olması sebebiyle emniyetsiz yollardan dolayı buradan Haremeyn'e mahmil gelmez. (Evliya Çelebi: 689).

Hac, haccı planlayanlar ve hac yoluna düşenler kadar hacıları korumakla görevlendirilen görevlilerin aktif rol oynadığı bir organizasyondur. Sadece hac mevsiminde hac kervanına eşlik eden görevliler değil aynı zamanda menzillerde hacılara hizmet için kalıcı görevlilerin bulunduğunu da görmekteyiz. Evliya Çelebi'nin aktarımına göre, Haydar Kalesi'nde¹⁰² muhafızlar bir sene nöbet bekleyip hacılar dönünce dönerlerdi. Hac organizasyonun diğer bir mecburi iş birlikçisi Osmanlı'nın kontrol altında tutmaya çalıştığı bedevîlerdi. Bedevîlerin saldırılarının önüne geçmek amacıyla yapılan anlaşmaların yanı sıra, kimi durumlarda hacıların ihtiyaçları ile ilgilenmeleri de beklenirdi. Nitekim, Evliya Çelebi'nin kervanının başına gelen sel nedeniyle yaşanan mağduriyeti gidermek adına Demir Paşa oğlu Osman Bey padişah için bin deve, Paşa'ya üç bin deve ve Surre Emîni Topkapulu Mahmud Ağa'ya iki yüz deve vererek devesiz kalanların ihtiyaçları karşılamıştır. (Evliya Çelebi: 552). Evliya Çelebi, hacca gidecek kişilerin ve tüccarların yeme içme eşyaları beş altı ay evvelden Müzeyrib Kalesi'nde saklandığı, Süleyman Han'ın kanunundan dolayı burada kabile şeyhleri Müslüman hacılara deve getirip yardımlarda bulunup karşılığında da Surre ve atiye aldıklarını aktarmaktadır. (Evliya Çelebi: 546-547).

¹⁰¹ Müzeyrib Kalesi Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılmıştır. (Barbir, 1980: 196).

¹⁰² Haydar Kalesi 1531'de Kanûnî Süleyman tarafından yaptırılmıştır. (Barbir, 1980: 196).

4.4. Ekonomi ve Ticaret

Canlı bir uluslararası ticarete de sebep olan haccın, yol güzergâhındaki ve hac ibadetinin yapıldığı yerlerdeki ticaret, vergi vb. hususlarla ilgili gözlemlere hac seyahatnâmelerinde yer verilmiştir. Seyahat ve ticaret iç içe geçmiş ve birinin varlığının diğerini doğurduğu unsurlardır. Ticaret olmadan seyahat, seyahat olmadan da ticaret mümkün değildir. Hacca giden kişiler bugün olduğu gibi masraflarını kendi karşılarlardı. Yolda alışveriş yapılır, binek atlar satın alınır ve borç alışverişi olurdu. (Faroqhi, 2008: 45). İnsanların gittikleri yerlerden kendileri ve secdikleri için hatıra eşya almak gibi psikolojik bir eğilimleri vardır. Kutsal mekanlardan alınan bu hatıra eşyaların saklanması sevap olduğuna inanılırdı. Bu kural birçok dindeki hacılar için geçerlidir. (Faroqhi, 2016: 153). Merkez'den Haremeyn'e, Haremeyn'den merkeze taşınan bu eşyalar bize birtakım tespitler yapmak için elverişli veriler sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin ticari hayat ile ilgili: Akıncılar köyünde üretilen balın Rum'a gönderildiği, İsneyn Kasabası'nda büyük bir alışveriş pazarı bulunduğu ve Kıbrıs askerlerinin Trablus-ı Şam'da ticaret yaptığı bilgilerini vermektedir. Hacı Ali Bey, "Şam-ı Cennet Meşâm menziline çok sayıda çarşılar bulunduğu, hepsinin temiz ve pak olduğu üzerlerinin de örtülü olduğu kayıtlıdır." (Hacı Ali Bey: 277).

Hac seyahatnâmelerinde gümrük ile ilgili bazı veriler de elde etmekteyiz. Silifke Kalesi'ndeki Bâcdâr odasının varlığı,¹⁰³ Misis Kalesi'ndeki kulede alınan Bâc,¹⁰⁴ Lâtikiyye Kalesi'nde yaşayan gümrük eminleri ve mahzenlerde bezirgân odalarının bulunması bilgilerini ediniyoruz. (Evliya Çelebi: 301, 318, 362). Bezirgânlar önceleri seyyar tüccar gibi anlamlara gelse de "XVII. yüzyıldan sonra gayrimüslim ve özellikle de Mûsevî ticaret erbabı için kullanılmaya başlanmıştır." (İşpirli, 1992: 103-104). Hibri, Ramazan-oğlu Yaylası'nda, Misis Köprüsü'nden, Adana'daki köprüden ise bezirgânlardan bâc alındığını bezirgânların perişan halde olduğunu kaydeder. (Hibri: 119-120).

¹⁰³ Şehir gümrükçüsü

¹⁰⁴ Gümrük vergisi

Evliya Çelebi, Şam, Kudüs ve Mısır arasında yol güvenliğini sağlamak amacıyla Sinan Paşa (ö. 1004/1596) tarafından yaptırılan Ayn-ı Tüccâr Kalesi'nde kale neferlerinin tüccarlardan yük başına 6 akçe vergi aldıklarını aktarmaktadır. (Evliya Çelebi: 419). Yine O'nun bize aktardıklarına göre önemli bir ticari merkezi olan Sakız adasında tüm gayrimüslimler haraç vergisi verirdi. Sakız Adası'nın köylerinde sakız toplanıp emine teslim edilir ve halkın toplayıp vermediği sakız olursa cezası ölüm olurdu. Emin bu sakızları toplayıp sakız hazinesi ile padişaha gönderirdi." (Evliya Çelebi:112-113). Sakız, Cenevizli tüccarlar tarafından adadan Anadolu'ya ihraç edilen lüks ürünler kategorisine girmektedir. (Parlaz, 2017: 1292). Önemli bir gelir kaynağı olan sakızın metropol dışına çıkartılması ve belirlenen yerler haricinde satılması yasaktı. (Emecen, 2011: 3). Ölüme varan ağır cezalar uygulanırdı. "Cenevizli tüccarlar, 400 yıl önce Osmanlı saray kadınlarına tanınan sakız çiğneme ayrıcalığını aristokrat ailelere taşıyabilmek için yüklü bedeller ödemek zorunda kalmışlardır." (Erkan Çelebi, 2012: 4).

Evliya Çelebi daha önce IV. Mehmed Han'ın cülusuyla Murtaza Paşa ile birlikte çıktığı Şam yolculuğunda, Sayda Kalesi'nde yapılan denetimlerde bin esedî kuruş alındığını söyler. (Evliya Çelebi: 398). Ayrıca Zâl Derbendi derbend¹⁰⁵ ağında olduğu için vergilerden muaftır. Evliya Çelebi Kilis şehrindeki durum için şu yorumu yapmıştır. "Halep eyaletinde sancak fakat valide sultanların hassı hümayunlarından yetmiş yük akçe illizam ve mutasarrıf olunur sancaktır. Ve üç yüz payesi ile sadaka olunur şerif kazasıdır." "Şam'da satırbaşlarının der-i defterinde 217 kahvehane vardır ve satırbaşı buralardan kahve vergisi alır." (Evliya Çelebi: 275, 8, 337, 517).

Hac seyahatnâmelerinde genellikle çarşı dükkan ve pazarlarda yetişen ve bölgenin başlıca ürettiği ürünlere de yer verilir. Özellikle Evliya Çelebi'nin eserinde çok yöreye özel yiyecekler yer alır. Hacı Ali Bey, "Adana menziline, hurma, turunç ve limonun bolluğundan bahseder." (Hacı Ali Bey: 277). Hacı Ali Bey Ulâ Kalesi menziline de hurma ve limonun çokluğuna dikkat çekerken, (Hacı Ali Bey: 277) Kadrî, Ulâ menziline koyun fiyatlarının ucuz olduğunu söyler. (Kadrî: 318) Hacı Ali Bey

¹⁰⁵ "Osmanlı Devleti'nde yolların ve seyahat emniyetinin sağlanması için küçük bir kale şeklinde kurulmuş karakollara verilen ad." (Halaçoğlu, 1994: 162-164).

Katrane Kal'ası etrafında Arap taifesinin koyun, kuzu, arpa ve saman götürüp alışveriş yaptıklarını kaydeder. (Hacı Ali Bey: 279). Çelebi Katran Kalesi'nde bir at yemini bir kuruşa almıştır. (Evliya Çelebi: 557). Hacı adaylarının yorulan develerini menzillerde bırakıp yenilerini kiralamaları ve atlarına ve develerine yem almaları yolculuk esnasında ticaret hacmini arttıran olaylar arasındadır. Evliya Çelebi güvenlik açısından bir bölgeden bir bölgeye kendisine eşlik etmek için gelen kişilere para verirdi. Evliya Çelebi Bayındır Kasabası'nda güzel bir ziyafet sonrası mütesellimden dış kirası olarak elli altın ve on rehber yoldaş almıştır. (Evliya Çelebi: 160).

Surre ile dağıtılan hediyeler, hacıların yollardaki harcamaları, vergilerin ve gümrüklerin miktarları XVII. yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu hakkında bize çok şey anlatmaktadır. (Gemici, 2011b: 63). Evliya Çelebi, Surre'nin kime nereye ve ne kadar harcandığını izah etmiştir. 520 kişiye 270 kese harcanmış, 300 kese de diğer masraflara kullanılmıştır. (Evliya Çelebi: 626). Örneğin, Surre Emininin bedevî yakalayan askerleri Surre ile ödüllendirdiğini görüyoruz. Aynı zamanda Sıbyan mektebindeki çocukların (Evliya Çelebi: 514) yanı sıra “Kudüs'te 50 müezzin ve müsebbihân ve muarrişân ve naathân ve devirhân, eczâhân ve kayyımân hizmetleri aylıklarını padişah'tan alır ve yıllık Surre'den ihsanlanırlar.” Bunun dışında Mekke-i Mükerreme Şeriflerin 62 bin Surre'lerinin var olduğunu, hatun ve cariyelerine de Surre verildiğini Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerden öğrenilmektedir. (Evliya Çelebi).

4.5. Törenler/Şenlikler

Hac yolundaki şehir, kasaba ve köylerde farklı din, mezhep, kültür ve milletten insanların törenleri soyut kültürel miras değeri taşımaktadır. Evliya Çelebi, Sayda Kalesi'ndeki Zeytûn Pınar ve Mîrûn Pınarı köyünde gerçekleşen Yahudi bayramını kaydetmiştir. Bu bayramda, “havuzlarda Arap, Acem, Dürzî, Teymâni, Yezidi, Mervânî gibi farklı milletlerden insanlar yüzer, eğlenirler.” (Evliya çelebi: 408). Her ne kadar Çelebi'nin tarifinde bahsettiği Yahudi bayramında, insanların çok neşe içinde olduğunu söylese de günümüzde Yahudi bayramları genellikle ibadet ve yas ile geçer. Kutlama halinde geçen “*Purim*” ya da “*Şavuot*” bayramlarıyla birtakım

benzerlikler göstermektedir. Evliya Çelebi, padişahın Tire halkına her sene nevrüz zamanı Balpınarı Yaylası'na gelerek çadırları ile konaklamasına müsaade ettiğini ve burada çıraklar kendi kendine iş yapacak hale geldiklerinde vs. kutlamalar yapıldığını aktarır. (Evliya Çelebi: 146). Evliya Çelebi, bu eğlenceyi klasik Nevruz kutlamalarına benzetmektedir. Çelebi hangi padişah olduğunu belirtmemiş olsa da hac yolculuğuna çıktığı dönemin padişahı IV. Mehmed (1648-1687) olması muhtemeldir. Çelebi, Küçük Çimen'de de Türkmen obasının şenliğine rastlar fakat ayrıntı vermez. (Evliya Çelebi: 291).

Evliya Çelebi, Sakız Kalesi'nde gerçekleşen, iki senede bir yapılan gayrimüslimlere ait panayırdaki, gayrimüslimlerin şarap içip şehri istila etme ihtimallerine karşı Müslümanların silahları ile hazır geldiklerini yazar. Bahsettiği ayinin hangi dine ait olduğundan söz etmez, fakat adanın halkının Cenevizli olduğunu kaydeder. Kudüs'te Beyza-i Ahmer yani Kızıl Yumurta günlerinde; Rum, Ermeni, Frenk halklarından insanlar toplanırdı. Paşa, molla, şeyhülislam, vilayet ayarı ve askerler Kamâme mahalinde kafirlerin ziyaret bahanesiyle işgal etmesi ihtimaline karşı hazır bulunurlardı. (Evliya Çelebi: 458).

Evliya Çelebi, Mina pazarında iki gece süren bir şenlikten bahseder. Gümrüksüz bir sürü mal büyük bir coşku ve hareketlilikle satılır, kandiller meşaleler yanar ve Mekke ahalisi küçük çocuklarını sünnet ettirir, sabaha kadar tüfekler atılırdı. (Evliya Çelebi: 703). Çelebi, atılan havai fişek gösterisini övgü dolu sözlerle anlatır. Nâbî'de Mina'da, Mısır ve Şam kabileleri kendi çadırlarının bulunduğu yerde davul zurna, toplar, ateşli çarklar, havai fişekler, meşale ve kandillerle birbirlerine karşı heybet ve kuvvet gösterisinde bulunmak için büyük şenlik oluşturduklarını kaydetmektedir. (Nâbî: 143). Mualla vadisinde top tüfek atılır ve koyun kurban edilerek fakirlere dağıtılırdı. Evliya Çelebi ve Kadrî, Bedr-i Huneyn menziline Mısırlı hacıların kandiller yakarak top, tüfek ve fişeklerle Bedr-i Huneyn gazasını kutladıklarından bahsederler. (Evliya Çelebi: 655; Kadrî: 320).

Eserlerde bazen insanların müjdeli haberleri de bir şenlik havasında kutladıklarının not edildiğini görmekteyiz. Nitekim, Nâbî, o sene Sadrazam Mustafa Paşa'nın

(ö.1095/1683) Çehrin Kalesi'nde zafer kazanması üzerine Şam'da satır başının müjde vererek pazarın süslenmesi için padişahın fermanını açıklamasıyla başlayan, üç gün üç gece devam eden gösterişli bir törenden, oldukça sanatlı ve süslü ifadelerle bahseder. Bu olayı şu cümleler ile betimlemiştir: “Eşyaların konulduğu yeri süslemek, onları donatmak için kumaş satmakla zengin görünen iç açıcı çarşılar, adeta giydirilen son elbiseleriyle seyircilere cilve ediyordu. Çeşitli kumaşlarla donatılan her köşe iç açıcı bir köşke ve her dükkan süslenmiş bir eve dönüşmüştü.” (Nâbî: 63). Dükkanlar resim ve nakışlarla süslenmişti. Geceleri kandiller yakılmış, toplar tüfekler atılmış toplu halde ilahiler söylenmişti. (Nâbî: 63). “Özellikle bu sevinçli geceler Şam sokaklarında sanat sahiplerine mahsustur. Her gece on ikişer sınıf harf sahipleri vardır ki bunlardan her bir sınıfın elinde, Hz. Musa'nın ateş saçan değneği gibi birer kafur mumu vardır.” (Nâbî: 64). Gençler tüfek ile şehir ve pazarlarda dolaşırdı. Evliya Çelebi, IV. Mehmed'in Şam Veziri Hüseyin Paşa'yı vezir tayin etmesiyle Mısır ve Şam'dan 8 bin askerle gösterişli bir karşılama töreni gerçekleştirildiğini kaydeder. (Evliya Çelebi: 665). Çelebi'nin eserinde yer alan bir diğer siyasi kutlama ise, Şerif Berekât'ın şerif olmasıyla birlikte Mekke şehri içerisinde dellallar şenlik müjdeleyip, insanlar ev ve dükkanlarını süslemiş, rengarenk kandiller avizeler şehri aydınlatmış, sesi güzel gençler çalgıcılarla kasideler söylemiştir. (Evliya Çelebi: 709).

Hac kervanına İzmit, Bursa, Konya, Adana ve Şam'da karşılama ve uğurlama merasimleri düzenlenirdi. (Sarıncay, 2010). Hac güzergâhındaki tören ve merasimler için aşağıda yer verilen olaylar örnek gösterilebilir. Hacı Ali Bey, “Şam halkının geleneklerinden olduğu belirtilen ve Recep, Şaban ve Ramazan aylarında *sancağ-ı şerif*'i her cuma günü çıkararak Câmî-i Kebîr'e götürdükleri ve Cuma namazı sonrası bütün Müslümanların ve hacıların sancağı ziyaret ederek salât getirdikleri anlatılmıştır.” (Hacı Ali Bey: 280). Nâbî, bir yılda hazırlanan Kâbe örtüsünün dolaştırıldığı bir tören seremonisinin varlığından bahsederken, Hacı Ali Bey ise Surre alayı ile birlikte şehre ulaşan ve kentte dolaştırılan mahmil-i şerifin halkta büyük heyecana neden olduğunu kaydeder. Kadri, ‘Ulâ'dan ayrılış zamanının top atışı ve silahların ateşlenmesi ile haberdar olunması gibi eğlencelerden bahseder. (Büyükkarcı Yılmaz, 2018: 49).

Osmanlı'da mübarek gecelerde kandiller yakılırdı. Hacı Ali Bey, Ramazan gecelerinde kandiller ile aydınlatılan camilerde halkın ibadetlerinin adeta şenlik havasında geçtiğini kaydetmektedir. (Hacı Ali Bey: 280-281).

4.6. Tavsiye ve Eleştiriler

Eserlerde yazarların, kimi zaman hacıları, kimi zaman da siyaseti eleştirdikleri görülmektedir. Yazarın mizacına göre sert veya yumuşak olan bu eleştiriler, o dönemdeki hac organizasyonunun ve toplumun sorunlarını tahlil etmemiz bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte hac seyahatnâmelerinde yazarların, işin dini muhtevasını kaçırana öğüt vermek, hacılara ciddi ve edepli olmaları, çok yalvarıp çok ibadet etmeleri gibi tavsiyelerde bulunmak gibi bir misyon taşıdıkları görülmektedir. Bu nasihatlar için ayrı bir bölüm oluşturan yazarlar da mevcuttur. Örneğin, Edirneli Nâtik'in (ö.1129/1716-17) "*Tuhfetü'l-haremeyn / Tuhfe-i Nâtik*" eserinde hacı adaylarına nasihatlerde bulunduğu "Nesâyih" adlı bir bölüm vardır.

Evliya Çelebi, "kafiristandan daha mamur bir diyar görmedim ama İslam diyarı kadar da harap bir yer görmedim. Müşrik, kafir ya da fâcirlerin kilise malından yemeyip, İsvet Nikola'dan, Meryem ve İsa'dan korkarlar fakat Müslüman, ulema, sâlih ve âlimler vakıf malı yerler. Beytullah ve mescitlerimiz harabe, mabetler tahrip ediliyor." (Evliya Çelebi: 111). Diyerek dönemin yöneticilerini ve din adamlarını eleştirmiştir. Evliya Çelebi eleştirilerinden sonra gayrimüslimleri övüyor gibi gözükmeden imtina etmek için Müslümanlara uyarı olarak bu hususlara yer verdiğinin altını çizmiştir.

XVII. yüzyılda yazılan eserler arasında eleştirileri ile en dikkat çeken isim Konyalı Seyyid Mehmed Efendi'dir. Her iki eserinde de (*Manzum Hac Menâzilname - Menâsik-i Hac*) çok sert ve ciddi eleştirilerde bulunmuştur. *Menâsik-i Hac* eserinde hüküm sahiplerinin ehil kimseler olmadığını vurgulayıp dönemin aksaklıklarının üzerinde durmuştur. (Kiraz 2020a: 6-9). Başlıca eleştiri konuları; "kötü karakterli insanlara değer verilmesi, devrin âlimlerinin haktan ayrılması, zâlimlere meyletmesi, cehaletin zararı, nesep, mal ve makamla övünmenin yersizliği, makam sevgisi hastalığı ve din ve tarikatın gereğini yapmayan kişilere veli denmesidir." (Donuk,

2019: 141-142). Evliya Çelebi de Şam'da Şeyh Bekkâr vefat edince yerine geçen oğlu Man ânın gelen gidenle dedikodu yaptığını, keramet anlattığını eleştirir. (Evliya Çelebi: 537). Konyalı Seyyid Mehmed Efendi, halktan rüşvet aldıklarını iddia ettiği hakimler hakkında: “İsimleri hâkim, görünüşleri insan ama hayvan gibi gezerler, hakimler bütün bela ve günahların sorumlularıdır” sözleri ile sert eleştirilerde bulunmuştur. (Mehmed Efendi:142). Seyyid Mehmed Efendi “rüşvetin boyutları o kadar büyüktür ki, karaları ve denizleri dahi rüşvet olarak almışlardır. Ancak belli ki padişah bu olanların çok farkında değildir” demiştir. (Mehmed Efendi:143). Namaz kılmayanları da eleştiren Seyyid Mehmed Efendi, *Bedr* halkı kadınlarının utanmadan çadır çadır gezmelerini de kınamaktadır. (Mehmed Efendi: 137-139). Seyyid Mehmed Efendi'nin eleştirilerine baktığımızda XVII. yüzyıl Osmanlı toplum ve siyasetinin geldiği yere dair bazı ipuçlarını görmekteyiz. Şeyh ve müderrislik yapan şairin devlet görevi olan ya da padişah hibesi ile hacca giden yazarlara kıyasla çok daha açık ve sert eleştirilerde bulunması şaşırtıcı değildir.

Dönemin yazarları hacca giden insanların çok fazla alışveriş yapmalarını da eleştirmişlerdir. Nâbî, Mina çarşısını, “ziyaretçilerin pahalı sevdası, günahın satıldığı ve sevabın satın alındığı çarşı” şeklinde tanımlamıştır. (Nâbî:135). Evliya Çelebi, bu konuyu şöyle eleştirmiştir: “Bazıları da Arafat'ta alışveriş yapmaya gelip giderler, Kâbe'ye gitmezler, onların Kâbe'si Arafat'tır.” (Evliya Çelebi: 685). Çelebi, bu insanları büyük bir nimetten mahrum kaldıkları konusunda eleştirir.¹⁰⁶ Hırsızlık da yazarların okuyucuları uyarma ihtiyacı hissettikleri bir konudur. Nâbî, okuyucuları hırsızlık gösterileri yaparak para kazanan kimselerin varlığından haberdar eder. (Nâbî: 142). Kadrî, Murad Paşa Cisri ve Bedr Huneyn'de gerçekleşen hırsızlık olaylarından dolayı küçük gruplar için bu bölgelerin tehlikeli olabildiğini yazmaktadır. (Kadrî: 320). Hacı Ali Bey, Kurt Kulağı isimli menzilde ise hırsızların çok olduğu uyarısında bulunmuştur. (Hacı Ali Bey: 279)

Kimi zaman yazarlar eleştirilerin dozunu kaçırarak toplumları etnik unsurlarına ve gündelik yaşamlarına göre de eleştirmişlerdir. Kızılbaşlardan çok rahatsız olduğunu

¹⁰⁶ Günümüzde de hacıların çoğu zaman çevrelerine vermeyi planladıkları hatıra ve hediyeler yüzünden kutsal topraklarda ibadet etmeleri gerekirken alışverişe daldıkları eleştirilen bir konudur.

ifade eden Konyalı Seyyid Mehmed Efendi “Kızılbaşların her yerde bulunup makam sahibi bey ve paşaların çoğunlukla onlardan olduğuna değinmektedir.” (Mehmed Efendi: 143). Evliya Çelebi de Dürzîlerden hiç hoşlanmadığını gizlemeyerek, Şam halkının Dürzîlerden kız alıp veriyor olmasını garipser. (Evliya Çelebi: 377). Konyalı Seyyid Mehmed Efendi, “Hasa / Tabut Korusu halkının genellikle yalın ayak gezdiklerini ve eşek gibi cahil olduklarını söyler.” (Mehmed Efendi: 137). Evliya Çelebi de Arafat’ta karşılaştığı ve dikkatini çeken maymuna benzettiği urban bir halk için, avret yerlerini ihramın şartı olduğu için kapattıklarını ve normalde deli gibi çıplak gezdiklerini yazmaktadır. (Evliya Çelebi: 685) Yemen’den geldiklerini söylediği bu halk ile ilgili kabile ismi vermez.

Genellikle herkesten farklı olarak geçtiği şehirlerde ayrıcalıklı olarak ağırlanan Evliya Çelebi misafirperver olmayanları eleştirmiştir. Hibrî, Eskişehir’in konak yerlerinin azlığından yakınıdır. (Büyükkarcı Yılmaz, 2019: 102). Halep’te yolcuların konaklayacakları hiçbir yer yoktur. (Hibrî: 121). Bu ifadelerle gelecek hacı adaylarını öncesinde çekilecek sıkıntılara karşı da uyarılmışlardır. Evliya Çelebi için Haremeyn bölgesine kadar eleştirilerin dozu düşüken Mekke ve Medine’de eleştirilerinin arttığı gözlenmektedir. Ona göre, “Mekke ehli Horasan tembelleri gibi padişah Surre’si ile geçinirler.” (Evliya Çelebi: 765). Horasan tembelleri ifadesi dikkat çekicidir. Rumeli’de etkin bir tarikat şeyhi ve lideri olan Otman Baba¹⁰⁷ (1378-1478) kendisini ve çevresindekileri Horasan tembeli olarak tanımlamıştır. (Alkan ve Yurtoğlu, 2018: 47). Otman Baba’nın “Fatih Sultan Mehmed, (Hoca) Sinan Paşa, (ö. 1004/1596) Molla Gürânî ve Molla Kırımı’yle, 1475 yılında da Rumeli Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa gibi önemli simalar tarafından ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak tanındığı ortaya çıkmaktadır.” (Alkan ve Yurtoğlu, 2018: 61). Evliya Çelebi’nin, Mekke ehlinin Osmanlı himayesinde imtiyazlı bir şekilde yaşadıklarını ve bunun onları tembelliğe ittiği düşüncesiyle böyle bir benzetme yaptığı düşünülebilir. Otman Baba ve peşinden gidenleri mi yoksa gerçekten Horasan halkını mı kastettiğini bilmiyoruz fakat Evliya Çelebi’nin sekizinci kitabında Otman Baba’dan bahsetmiş olması ilk ihtimali arttırmaktadır.

¹⁰⁷ Otman Baba hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; İnalçık, Halil (2005). Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmet. *Doğu Batı Yayınları*. Sayı: 26, s.11-31.

Nâbî, Şam'da konakladıkları esnada kahvehanelerin özelliklerinden bahsederken, esrarın cesareti ile kavgaya tutuşan iki kişi üzerinden afyonu eleştirir. “Birçok kimse, hokka gibi ağızları afyon şurubu ile doldururlar, ağızlarından akan afyonlu salyalar elbiselerine bulaşır, elbiseleri kirden görünmez olurdu.” (Nâbî: 56). Evliya Çelebi de kadın tiryakileri şiddetle kınamıştır. Evliya Çelebi Mekke’de gördüğü insan manzaralarından bahsederken ilginç bazı şeyleri aktarmaktadır. Kadın erkek ilişkisinin niteliği hakkındaki yazdıkları câlib-i dikkattir: “Mekkeliler kadınlara çok düşkün oldukları için erkekler kadınların sözlerini dinler ve onlar ne dese ona uyarlar. Erkekler sadece güzel elbiseler giyip, el ayak ve sakallarını kınalayıp kahvede ibrik kahve içip, kaki¹⁰⁸ yiyip uyurlar.” (Evliya Çelebi: 769). “Şeriflerin maaşları havadan gelir, İslam diyarının adakları ile geçinirler, müsriftirler.” (Evliya Çelebi: 671).

Hacılara nasihat etmek yazarların çoğunun edindiği başka bir misyondur. Nitekim Seyyid, insanların bu alçak dünya için sessiz kalmayarak lanete bulaşmamalarını, (Mehmed Efendi:140) Kadrî, hacılara sağlıklarını korumalarını, uygun bir yol arkadaşı bulmalarını, yeterli miktarda paraya sahip olmalarını, kavga etmemelerini, namazlarını geçirmemelerini öğütlemiştir. (Kadrî: 25). Evliya Çelebi, Medine-i Münevvere’de Ravza’da insanları saygılı olmalarını ve Nâlî Mehmed Efendi, “ömürde bir defa ele geçecek bu fırsatı dua ederek, göz yaşı dökerek iyi değerlendirmelerini tavsiye etmektedir.” (A. Karataş 2012: 82). Sadece Mekke ve Medine’de değil bu topraklara yakın menzillerde bile edebe uygun davranılmaya başlandığı eserlerde görülmüştür. Örneğin el-Hâc İbrahim Efendi’nin *Menâzilü’l-Hacc ve Mesâfetü Fecc li’s-secc min gayri lecc* isimli eserinde Medine’den önceki durakları olan Vâdüyü’l-Kurâ isimli menzilde edebe uygun davranılmaya başlandığını aktarır. (Çakır, 2008: 86).

---

¹⁰⁸ Meyve kurusu

4.7. Eserlerde Yararlanılan Kaynaklar

Yazarların eserlerini ortaya çıkartırken başka kaynaklardan da yararlandıkları görülür. Kimileri kaynak gösterirken, kimileri direkt kendi sözleri, gözlem ya da tecrübeleri gibi nakleder. Bazen her alıntı çalıntı sayılmaz, çünkü günümüzdeki gibi bir intihal, aşırma gibi kavramların o dönem için geçerli olmadığını ifade etmek gerekir. Asıl soru şu olmalıdır; yazılanların ne kadarı yazara ne kadarı okudukları ve duyduklarına ait veya ne kadarı abartıyla süslenen hayal ürünüdür. Palabıyık'ın tespitlerine göre, “Nâbî'nin *Tuhfetü'l Haremeyn*'i ve Mehmed Edib'in *Menâsikü'l Hacc*'ı dışında hac seyahat günlükleri önceki parçaların basit kopyaları olarak ortaya çıkmıştır.” (Palabıyık, 2010: 96). Palabıyık'ın bu görüşüne, bazı eserlerin çeviri, bazılarının da tümünde veya belli kısımlarında kopya olduğu noktasında katılıyor olsak da, çoğu hac seyahatnâmelerinin sadece başka kaynaklardan yararlandığını ve bunun da olağan olduğu görüşündeyiz. Şüphesiz ki, yazarlar önceden okuduklarından etkilenirler. Howard'a göre seyyah yolculuğunda istediği ve beklediği şeyi görür; görmek istediklerini de çoğu kere daha önce okudukları belirler. (Howard, 1980:10). Bu bölümde hac seyahatnâmesi yazarlarının kopyaladıkları, yararlandıkları ve yararlanma ihtimali olduğunu düşündüğümüz kaynakları mercek altına almaya çalışacağız. Bu sayede dönemin okuyucu kitlesinin kitap kültürünü anlama noktasında bazı ipuçları edinmiş olacağımız kanısındayız.

Mahlası Râfî olan fakat hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan yazar, *Tuhfetü'l Haremeyn*'in son bölümünü Farsçaya çevirerek yazdığı *Tuhfetü'l-haremeyni'l-Fârisî* eserinde Nâbî'nin şiirlerini bile çevirerek kendine mâl etmiştir. (Coşkun, 2002: 108). Hasan Rızâî'ye atfedilen, “*Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik*” isimli eserin Abdurrahman İmâdî'ye (ö.1051/1641) (katalogda Abdurrahman eş-Şâmî olarak geçer) ait olduğu, Hasan Rızâî'nin eserin müellifi değil müstensihisi olduğu tespit edilmiştir. (Ceyhan, 2006: 248-252; Cankurt, 2015: 171). Seyyahlar seyahatnâmelerini her zaman kendileri kaleme almazlar. Örneğin XIV. yüzyıl yazarı Faslı seyyah İbn-i Battûta'nın seyahatnâmesi dönemin sultanının sekreteri İbn-i Cüzeyy tarafından kaleme alınmıştır. (Coşkun, 2002: 41). Eserlerin başka kaynaklardan yararlanma hususu yazarın gayesine göre de şekil alır. “Menâsik-i hac

mesnevisi dini muhtevalı bir eser olduğu için kaynağını da doğal olarak Kur’ân ve Sünnet’ten alır.” (A. Karataş, 2003: 25).

Nâbî’nin, Abdurrahman Câmî’nin (ö. 898/1492) *Risâle der Menâsikü’l-hac* kitabından yararlandığı bilinmektedir. Abdurrahman Câmî’de Muhyî-yi Lârî’nin (ö. 1526-27) “Fütûhu’l-Haremeyn” eserinden alıntılar yapmıştır. Nâbî, Şeyh Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin (ö.638/1240) *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserinden övgüyle bahsetmektedir. Nâbî; Mevlâna, Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî, Bâkî, Fuzûlî, Mustafa Cinânî, Nef’î, Şeyhülislam Yahya, Muhyî-yi Lârî, IV. Murad,¹⁰⁹ I. Ahmed, Sabit ve Na’îli gibi birçok şair ve devlet adamından alıntılar yapmıştır. (Coşkun, 2002: 83). Edirneli Nâtık, (*Tuhfetü’l-haremeyn / Tuhfe-i Nâtık*), Fuzulî, Hâfız ve Sâdî gibi şairlerden alıntı yapmıştır. Nâtık, Sâdî’den övgüyle bahsetmiştir. (Aksoyak, 2020: 55). Hiç hacca gitmeyen Bahtî; (*Manzûme fî Menâsiki’l-Hac*) klasik İran şairi Molla Câmî’nin Hicaz’daki kutsal yerler için yazdığı bazı beyitleri iktibas ederek veya Türkçeye çevirerek eserine katmıştır. (Eroğlu Memiş, 2018a). Diğer bir kaynak olarak da hacca gidenlerden faydalandığını kaydetmiştir. İndî’nin *Menâsik-i Hacc* eserinde, Süleyman Çelebi’nin *Vesilatü’n Necat (Mevlid)* isimli eserinin etkisi görülmektedir. (Kiraz, 2020a: 3) *Hibrî*, kendi eserinde *Suyutî*’nin *Tarih-i Mısra* (Hibrî: 64) ve “*Kütüb-i Tevârih*” (Kudüs Tarihi) (Hibrî: 62) eserlerini zikretmiştir.

Meşkûre Eren, Evliya Çelebi’nin seyahatnâmesinin birinci cildinde kullandığı kaynakları üç gruba ayırmıştır.¹¹⁰ Dokuzuncu cilt (hac seyahatnâmesi) için de geçerli olan bu gruplar şöyledir: “a) Seyahatnâme’de adı geçen ve Evliya Çelebi tarafından faydalanılmış eserler, b) Seyahatnâme’de zikredilmediği halde Evliya Çelebi’nin istifade ettiği eserler, c) Seyahatnâme’de mehzaz olarak gösterildiği halde seyyahın istifade etmediği eserler.” (Eren, 1960: 11). Evliya Çelebi’nin doğrudan isim olarak verdiği kaynaklar: *Tevârih-i Kıptî*, *Tevârih-i Yunaniyan*’dır. Arap ve Türk tarihleri

¹⁰⁹ Seyahatnâme yazarları dönemin ya da önceki dönemin padişahlarının şiirlerinden de alıntı yapabilmektedir. Padişahların yazdıkları şiirler için bkz.; İsen, Mustafa (1997). Ali Fuat Bilkan Sultan Şairler. Ankara: Akçağ Yayınları.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Eren, Meşkûre (1960). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.; Aynur, Hatice (2018). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nin Yazılı Kaynakları Üzerine. Ankara: TTK Yayınları.

için yararlandığını söylediği eserler: *Yanyan Tarihi* (asıl adı: Kitabü'l Unvan) (Aynur, 2018) ve *Tevârih-i Tuhfe*'dir. (kime ait olduğu tespit edilememiştir.), Hz. Muhammed'in hayatından bazı kesitler Taberî'nin çevirisinden yararlanılarak yazılmıştır. (*Tevârih-i Taberi*) (Gemici, 2011b: 61).

Bir de Evliya Çelebi'nin yararlanıp yararlanmadığı tam tespit edilemeyen fakat Hac seyahatnâmesinde bahsettiği bazı eserler vardır. Bunlar: “*Kudûrî ve Mültekâ'l-Abhur*” kitapları, (Evliya Çelebi: 304), Hediye adlı hekimbaşının *Devâ-yı Rûh* kitabı, Matematik ilmi için *Papamunta* (ilk dünya haritası *Mappa Mundi*), ve Atlas ve Coğrafya kitapları, *Gülistan ve Bostan* (Şeyh Sadî Şirâzî), İbn Melik hazretlerinin eserleri ve lügat ilmi ile ilgili olarak *Ferişteoğlu, Tarih-i İskender ve Kitab-ı Siyer* isimli kitaplardır. (Evliya Çelebi, 153) Evliya Çelebi, Halep ile ilgili aldığı bilgiler için Melek Ahmed Paşa'nın (ö.1073/1662) yardımıyla Halep eyaletine ait defter-i hâkânîye baktığını aktarmaktadır. (Evliya Çelebi, 345) Ayrıca nüfus tahrirleri, vakıf kayıtları, kanunnâmeler, kadı sicilleri, menâkıbnâmeler onun kaynaklarıdır. (Turan, 2011: 625).

Evliya Çelebi'nin yararlanma ihtimali olan eserler: Evliya Çelebi'nin kitabındaki dualardan biri Gazali'nin *İhyâ-u ulûmi'd-dîn* kitabında da geçmektedir. (Gemici, 2009: 96) Nurettin Gemici'ye göre, Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim* adlı eseri Evliya Çelebi eserinin başlangıcında kullanmış olabilir. (Gemici, 2009b: 178; Aynur, 2018).

Yazarlar tarafından hac hakkında faydalanıldığını gördüğümüz bazı müstakil eserler de şunlardır: İbn-i Cübeyr'in *Rihle* adlı eseri de sonraki yüzyıllarda yazılan eserler incelendiğinde sık yararlanılan bir eser olduğu görülmektedir. (Mattock, 1981: 2009-18). “Edebiyat tarihimizin önemli şahsiyetlerinden olan Veysî (ö.1037/1628)'nin *Şehadet-nâme*'si ile Asık İbrâhim-i Tennûrî'nin (ö.887/1 482) (8) *Gülzâr-ı Mâ'nevi*'sinde bir bölüm olarak hacdan bahsedilmektedir.” (Kemikli, 1997: 45). Şam ile ilgili *Feza'il-i Dımuşk* ve *Tarih-i Dımuşk* gibi eserler Osmanlı hac seyahatnâmelerinin bazılarına kaynaklık etmiştir. (Coşkun, 2007: 198). Yine Mehmed Âşık'ın *Menazirü'l-Avâlim* isimdeki coğrafyaya dair eseri de

menâsikü'l-hac yazarlarının kaynak olarak kullandığı eserlerdendir. (Kurt, Tüz, 2016: 420).

Başka eserlere kaynaklık etmiş olma ihtimali olan ve İslam dünyasında yazılan hac seyahatnâmeleri literatürü bulunan eserler: 1700 yılında Fas'ta dünyaya gelmiş âlim İbn Sûde, (ö. 1209/1795) (*Menâsikü'l-hac*), Ahmed Ramazan Ahmed, (*er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimûn*), Muhammed el-Yemenî (*Tuhfetü'l Aşıkın Fezail-i Mekke Ve'l Medine Ve'L Kudüs*), Kâtip Çelebi, Mevlâna, Fuzûlî, Nef'i, Şeyh Galib büyük ihtimalle seyahatnâme yazarları tarafından eserlerinden yararlanan kişilerdir. Fas doğumlu Ebû Sâlim el-Ayyaşî'nin, (ö.1090/1679) er-Rihletü'l-Ayyâşîyye eseri Fas ve Mekke arasındaki kervan yolunu anlatır. Dımaşk doğumlu Abdilganî b. İsmâîl en-Nâblusî'nin (ö. 1143/1731) çok sayıda eseri mevcuttur. XVII. yüzyıl tarihçileri o dönemi anlamak adına mutlaka okunmalıdır. Örneğin; Mustafa Koçi Bey, İbrahim Peçevi, Kâtip Çelebi, Mustafa Naima, Evliya Çelebi.

4.8. Hac'da Yaşanan Tecrübeler Dair Bazı Belgeler

4.8.1. Hac Vasiyetleri ve Hac Vekâletnâmeleri

Şer'iyeye sicillerinde hacla ilgili iki tür vasiyetle karşılaşmaktadır. Birincisi hacca giden insanların yaptığı vasiyet ikincisi ise hacca gitmek nasip olmamış insanların hac vasiyetidir. (Erkan, 2019: 430). Bedevî saldırılarının yanı sıra “ölüm getirme ihtimali yüksek olan bu yolculukta salgın ve sel felaketi gibi doğal afetler hacca giden Müslümanların vefatına sebep olabiliyordu.”¹¹¹ (Şeyh Ahmed el-Bedri Hallâk, 1995). Ölen kişi geriye mallarını, hayvanlarını varsa borçlarını ve kölelerini bırakır, ölen kişinin varisi bulunmadığı takdirde malları hazineye devredilirdi. (Faroqhi, 2008: 51). Kayıp ve gecikmelerden dolayı ölmediği halde kişinin ölü sanıldığı durumlarla da karşılaşmaktadır. Meblağ kişinin ölümünden sonra terekesinden karşılanırdı.

¹¹¹ Osmanlı'da haccı başka bir boyuttan okumamıza yardımcı olacak ölüm sonrası tutulan tereke kayıtları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Bozkurt, Fatih (2011). Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği) (Doktora Tezi). YÖKTEZ.; Bozkurt, Fatih (2013). Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları. *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*. Sayı: 22, s.193-229.; Genç, Serdar (2005). Hac Yolunda Ölüm: XVIII. Yüzyılda Balıkesirli Hacılar, Balıkesir Sempozyumu Tebliğler Kitabı. Balıkesir Belediyesi, İstanbul Üniversitesi. s.312-317.

Vekâlet yoluyla da yapılabilen hac ibadeti için Osmanlı devrinde “hac vekâletnameleri” denilen evraklar düzenlenmişti.¹¹² Geçmişte yolculuğun zorluklarından dolayı hac, çok az sayıda insana nasip olan ve dolayısıyla insanın hayatında dönüm noktası olarak kabul edilen önemli bir ibadetti. Bu yüzden hacca gidenler veya bir başkası tarafından vekil olarak gönderilenler, hac farızasını eksiksiz yerine getirdiklerini belgelemek ve ispatlamak için hac vekâletnamelerini kullanmışlardır. Genellikle tomar şeklinde olan bu kâğıtlarda mukaddes beldelerden resimler yer alır, şahitlerin imzası için ayrılmış yerler bulunurdu. (Kargılı, 2016). Bu sebeple bu vekâletnameler hac hatırası olmaya son derece uygundular ve yadigâr olarak bu işlevleri sayesinde bazıları günümüze kadar müzelerde kalabilmişlerdir. (Faroqhi, 2016: 155). Hazırlanan bu vekâletnamelerde minyatürler tasvirler de yer alırdı. Bu tür tasvirlerin iyi bir örneği yakın zamanda Kahire’deki İslam Müzesinin katalogunda yayınlanmıştır. (Khatwa, 2006: 187-262). 1087/1678-79 tarihli eser, muhtemelen Şam’da yapılmıştır ve oldukça ayrıntılı biçimde Osmanlı’ların Mescid-i Haram’da yaptığı değişiklikleri göstermektedir; tasvirin bir caminin mihrabında sergilenmesinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır. (Faroqhi, 2016: 156).

Bedel-i hac olarak belirtilen miktarlar kişilerin maddi durumuna göre değişmekte, net bir rakam yazılmamaktaydı. Dönemin ekonomisi, paranın değer kaybetmesi miktarların değişimi gibi hususlar da oldukça önem arz etmektedir. 1126/1746 tarihli Kırım mahkeme kaydında hac bedeli olarak tahsis edilen paranın 20.600 akçeye denk geldiği zikredilmektedir. (Metin, 2015: 18-28). Hac vasiyetlerinde kullanılan para birimlerinin yüzyıllara göre farklılık gösterdiği de görülmektedir. (Erkan, 2019: 432). Özellikle de hükümdarlar vekâlet yoluyla hacca başkasını gönderme yolunu seçiyorlar ve Hicaz’a hâkimiyetleri boyunca kendileri ve yakınları için başka kişilerin hac masraflarını karşılıyorlardı. Osmanlı döneminde hac vekâletinin en ünlü örneği, Hacı Piri b. Seyyid Ahmed Efendi’nin, 1544 yılında Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, 1543’te ölen oğlu Şehzade Mehmed adına Mekke’ye hacca gönderilmesidir. (Atıl, 1997: 65-5).

¹¹² Günümüzde de belli şartların sağlandığı takdirde vekâlet yoluyla hac ibadeti yapılabilmektedir.

4.8.2. Tezkire/Biyografi

Tezkire biyografi geleneğinin gelişmiş adıdır. (Kılıç, 1998: XVII). Şuara tezkirelerinde şairlerin bibliyografik bilgileri yer alır. Bu eserlerin çoğu edebi kimlikli şair ruhlu yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu nedenle hac seyahatnâmelerine edebi kaynaklarda şuara tezkirelerinin içinde rastlama ihtimalimiz fazladır. (İsen ve Bilkan, 1997: 181). Tezkireler ve biyografiler hac seyahatnâmeleri hakkında çalışacak araştırmacılar için temel başvuru kaynağıdır.¹¹³ “Tezkireler ve bazı şair ve yazarlar üzerine yapılan müstakil çalışmalar, çok ünlü olmayan birçok şairin hacca gittiğini bize haber vermektedir”. (İpekten, vd., 1988). Nitekim, hakkında hiç bilgi bulunmayan yazarlara burada rastlamak mümkündür. Tezkirelerde, şairlerin doğum tarihlerinin hemen hemen hiç bulunmaması ve anlatılan kişiye ait eser adlarına az yer veriliyor olması en büyük eksikliklerdir. (A. Yılmaz, 1990: 492). Yine de az da olsa verilen bilgiler kıymetlidir, yazarın yaşadığı dönemde konumunu ve tanınırlığını anlamamıza yarar sağlayacak veriler elde edebiliriz.

Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünun* adlı eserinde çeşitli tezkire örnekleri yer almaktadır. Bugün elimizde 31 tezkire kayıtlıdır. XVII. yüzyılda yazılan tezkireler: Sâdıkî'nin (ö.?) *Mecmaü'l-Havâss*, Riyâzî'nin (ö.1054/1644) *Riyâzü's-şu'arâ*, Kafzâde Fâizî'nin (ö.1031/1621) *Zübdetü'l-Eş'âr*, Rızâ'nın (ö.1082/1671) *Tezkire-i Şu'arâ*, Yümnî'nin (ö.1073/1663) *Tezkiretü's Şu'arâ*, Âsım'ın (ö.1086/1675) *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr* ve Güftî'nin (ö.1088/1677) *Teşfirâtü's Şu'arâ*'sıdır.

Osmanlı ulemâ ve meşâyihine dair öne çıkan biyografik eserler: Taşkoprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekaiku'n Nu'maniyye*, Nev'îzâde Atâyî'nin (ö. 1044-1045/1635) *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, Şeyhî Mehmed Efendi'nin (ö. 1143-1144/1731) *Vekâyiu'l-fuzalâ*, Safâyî'nin (ö. 1138/1725-26) *Nuhbetü'l-âsâr min fevâidi'l-eş'âr*, Mehmed Şemsettin'in (1867-1936) Bursa tekke ve zâviyeleriyle buralarda görev yapan meşâyihin biyografisini içeren eseri *Yâdigâr-ı Şemsî* (Tatcı ve Öztürk, 2012: 135-136). İsmail Belig'in (ö. 1142/1729) *Nuhbetü'l-âsâr li-Zeyli*

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Zerdecî, Hümeýra (2008). Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zübdeti'l-eş'âr'dır. Ayrıca, Âli Mustafa Efendi'nin (ö.1008/1600) *Kunhü'l-Ahbar* isimli tarih kitabının son bölümünde âlim ve şairlere ait uzun biyografilere yer verilmiştir.

Mahkeme kayıtları,¹¹⁴ kronikler, menkıbeler, nasihatnameler, görev gereği gittikleri için genelde kısa ve tekdüze yazılan sefaretnameler,¹¹⁵ çoğunlukla gerekli hazırlıklar ve Surre alayı ile hac kafilesinin zarar görmemesi hakkında olan padişah fermanları ve ünlü kişilerin vefat tarihlerinin yer aldığı biyografik kaynak olan vefeyatnâmeler hac hakkında tecrübelerin yer aldığı diğer belgeler arasında sayılabilineceği kanaatindeyiz.

---

¹¹⁴ Osmanlı'da hac yolculuğuna çıkmış insanların yol ve hac esnasındaki tecrübelerinin mahkeme kayıtları ve kadı sicillerini kullanarak sıradan insanın hac hazırlıklarını hac yolunda vefat gibi konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Erkan, Nevzat. (2019). Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları, *CBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 3, sayı.3, s.423-451.

¹¹⁵ Unat, Faik Resit (1992). Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri. Ankara: TTK Yayınları.

SONUÇ

Bu çalışmada, dönemin dinî aktüalitesini yansıtmaması bakımından bir nevi “medya” aracı olarak da telakki edebileceğimiz ve bu şekilde yapacağımız değerlendirmelerin, hac seyahatnâmelerinde yer alan sosyal ve dini hayata dair bazı verilerin sosyo-kültürel tarih yazımına katkı sağlaması bakımından konu ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışıldı. Araştırmaya, dil bilgisi ve İslam fıkı açısından çalışılan fakat uzun süre hatta günümüzde de tarihsel anlamda öneminin kavranıp değerlendirilmediğine inandığımız hac seyahatnâmelerinin kaynak değeri taşıdığı ve tarih yazımına katkı sağladığı önermesinden yola çıktık.

Bağlam içerisinde değerlendirildiği zaman kıymetli olduğuna inandığımız hac seyahatnâmelerini XVII. yüzyıl başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük. XVII. yüzyılda yaşanan, siyasi anlamda olumsuz olarak addedilen gelişmelerin toplumda, Celâlî isyanları ile Anadolu’da yankı bulması, meydana gelen iç güvensizlik, ekonomik bozulmalar, artan işsizlik ve köyden kente göç gibi meselelerin hac seyahatnâmelerinde ne derece yer bulduklarının tespitini yapmak amacıyla hareket edilmiştir. Hac seyahatnâmelerinde yer alan bilgilerin incelenmesinde veri madenciliği yapılarak bir analiz ortaya koymak adına oluşturulan bu çalışmada, ekseriyetle sosyo-kültürel alanda veri elde edileceği öngörülürken, tespit edilen eser sahiplerinin toplumun üst tabakasından, genellikle ilmiye sınıfına mensup kişiler olması sebebiyle, yazarların beklenilen aksine siyasi meseleler ile ilgili de bilgi verdikleri tespit edilmiştir. Bu kişilerin yolculukları esnasında da taşradan gelen sıradan Osmanlı vatandaşına göre birtakım avantajlar elde ettikleri de anlaşılmaktadır. Hac seyahatnâmelerinin incelenmesinde bu hususun göz ardı edilmemesinin kritik anlamda önem taşıdığını görmekteyiz.

“Kısa şehir anlatıları” olarak da tanımlanabilecek bu eserlerde yazarlar, en çok mevsimlere göre değişiklik gösterebilen menzilde suyun bulunup bulunmaması üzerinde durur, daha sonra erzak durumu, hava şartları, yolların durumu ve imar faaliyetleri gibi konuları okuyucuya aktarırlardı.

Literatürde çoğu edebi kaygılar ön planda tutularak oluşturulan sınıflandırmalar yerine, hac seyahati hakkında gözlem ve tecrübelerine dair eserler oluşturmuş yazarların, menâsik-i hac, menâzil-i hac ve özel isimlendirilen eserleri hac seyahatnâmeleri çatısı altında incelemeye tabi tutulmuştur. Kişisel tecrübeler hariç hac esnasında yaşananlar, daha çok asırlardır devam eden hac ritüeli ile ilintili olduğu için, menzillerin ağırlıklı olduğu eserler bu çalışmamız için daha çok tarihi veri bulundurma potansiyeli taşımaktadır. Osmanlı dünyasındaki siyasi, kültürel, sosyal ve dini durumlar hususunda önemli tarihi belgeler niteliğinde olan hac seyahatnâmelerinin XVII. yüzyıldan sonra sayıları artmış olsa da XIX. yüzyıla kadar hac seyahatnâmesi geleneğinin pek oluşmamış olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada, hac seyahatnâmeleri üzerinde kategori çalışmasından faydalanarak, içerik araştırması yapıldı. XVII. yüzyıla ait Türkçe kaleme alınan toplam 16 hac seyahatnamesinin izine rastlanmış, arşiv ve kütüphanelerde bu eserlerden 11 tanesine ulaşıp 8 tanesinin de tarihi anlamda değer taşıdığı görülmüştür. Belirlenen tematik başlıklar, hac seyahatnâmelerinin bize sunduğu içeriklerin paralelliklerinden meydana getirildi. Hac seyahatnâmelerinde, XVII. yüzyıl Osmanlı devri Anadolu ve Arap coğrafyası şehirleri ve şehir ahali hakkında verilen bilgiler, yol güzergâhındaki menzillerde ve Haremeyn’de inşa ve imar çalışmaları, hacıların dinlenme konaklama yaşa ve diğer işlemleri, hac güzergâhındaki görülen bazı asayiş olayları, okuyucuya tavsiye, sosyal-siyasi eleştiri ve ticari konular incelenen eserlerde tespit edilen ortak noktalar. Bu eserlerde gördüğümüz, bize aktarılan bazı tespitlerle, dönemin en önemli yazarı olan Evliya Çelebi’nin görüp tespit ettiği bazı hususlar pek çok anlamda örtüşmektedir. Bu da bize hac seyahatnâmelerinin aslında toplumsal tarih açısından yapılan diğer çalışmalar ile birlikte, onları destekler mahiyette bazı bilgiler verebilmektedir.

Bir anlamda arşiv belgeleri gibi değerlendirilmeye alınması gerektiğine inandığımız hac seyahatnâmelerinin XVII. yüzyıla dair önemli ölçüde veri sağlama potansiyeli taşıdığını düşünmekteyiz. Fakat özgün olmayan eserler, yazarın kendi eseri gibi gösterdiği veya kendisine mal edilen çeviri eserler sorun teşkil etmektedir. Bu durumlara ek olarak, hacca hiç gitmeyen yazarların, gitmiş gibi eser yazması da önem

arz eden ve eserlerin incelenmesinde göz önünde bulundurulması gereken bir başka husustur. Osmanlı toplumunda hacıların saygı ve hürmet gördüğü, kişilerin “hacı” unvanı sayesinde sosyal statüsünde yükselme olduğu tespitleri dolayısıyla, hacca hiç gitmeyen kişilerin de hac seyahatnâmesi türüne gösterdikleri ilgi anlam kazanmaktadır.

Hac seyahatnâmelerinin Mekke’de ve Medine’de defnedilmiş kişiler hususunda verdikleri bilgilerin devlet adamları ve önemli isimleri tespit edebilmek adına oldukça kıymetli olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca menziller ile ilgili yazılan menâzil-i hac eserleri, sanat tarihi, kent çalışmaları, mimarlık tarihi gibi alanların çalışmalarına katkıda bulunacak verileri barındırması bakımından bahsi geçen alanlar için önem arz etmektedir. Hac seyahatini kaleme alan yazar, hiçbir tarihi veri barındırmasa da edindiği kültür tecrübesinin yansımalarını satır aralarında okuyucuya verir.

Haremeyn’in Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile bu sahadaki eserlerin sayısında önemli bir artış olduğu görülür. Tarih yazıcılığında sosyo-kültürel verilerin bulunduğunu düşündüğümüz ve İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren başlayan bu gelenek Osmanlı Devleti ve sonrasında da devamlılığını sürdürmüştür. Hac seyahatnâmesi yazma geleneğinin zamanla toplumda bir davranış biçimi olarak ortaya çıktığı gözlemlenmiş, her dönem bir öncekine göre eser sayılarında artış meydana gelmiştir. Hac ibadeti tabiatı gereği pek çok zorluğu beraberinde getirmektedir. Ulaşımın daha tehlikeli olduğu, bedevîlerin saldırı ve yağmalarının arttığı dönemlerde duyulan güvensizlik sebebiyle hacca gitme oranı düşse de yazarların hac seyahati ile ilgili bir eser bırakma kaygısında bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Nitekim, çoğunlukla devlet adamları tarafından yazıldıklarını tespit ettiğimiz eserlerde, yazarın yüklendiği halkı bilinçlendirme misyonu, yaşanan tüm sıkıntılara rağmen yazarların eser bırakmaları motivasyonlarını açıklamaktadır. Hala kütüphane ve arşivlerde keşfedilmeyi bekleyen hac seyahatnâmelerinin bulunduğunu tahmin etmekteyiz.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Yazma Kütüphane Kaynakları

Abdurrahman Hibrî, Menâsik-i Mesâlik, İstanbul Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Efendi Kitaplığı no: 104, vr. 87b-149a.

Abdülkadir (Kadrî), Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk, Millet Ktp., A.Emir T., No: 892.

Amcazade Ali b. Şaban, Menâsikü'l-Hacc, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, No. 1010/1, v.90.

Bâhtî, Manzûme fi Menâsiki'l-Hacc, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, no: 123.

Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, no: R-7013.

Hacı Seyyid Hasan Rızâî, Tuhfetü'l-Menâzil ve Tuhfetü'l-Huffâz (Tuhfetü'l-Menâzili'l-Ka'be) Cambridge Library no: 284, T Or. 662 (8).

_____ Tuhfetü'l-Menâzil fi'l-Menâsik Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu Koleksiyonu, Üniversite A 249/III.

_____ Hac konulu manzumesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr.561, 53b.

Konyalı Seyyid Mehmed Efendi, Menâsik-i hac, DİB Yazma Eserler Kütüphanesi 001815.

_____ Berlin Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 1602.

Mustafa İbn eş-Seyh Ali-i Kastomonî, Ankara Milli Ktp., No: 06 Mil Yz A 6071.

Nâlî Mehmed Efendi, İstanbul Üniversitesi Ktp., No: T.2191.

Sulhî, Der-beyân-ı 'Aded-i Menâzil-i Hicaz, Millet Ktp., Sry, no:1445.

Şeyh-zâde Mehmed Emîn b. İbrâhîm Üskûbî, Menâsik-i Hacc, İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Ktp., Giresun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 28 Hk 3628/3.

Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey, Tuhfetü'l-Huccâc, VGMA, Trh 1057/1647-48 No: 113.

Sinâneddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî, Menâsik-i Hac, Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz. A 3223.

Basılı Yayınlar

- AĞAOĞLU, Bülent (1981). Türk Seyahatnâmeler Kaynakçası. İstanbul.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2020). Nâtik Mehmet Efendi-Tuhfe-i Nâtik-Bir Osmanlı Seyyahının Gözüyle Hac Menzilleri. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- ALKAHTANİ, Ebrahim Mohammed Moohialdin (2019). Hânif İbrâhim Efendi'nin La'lu'l-Musaffâ fi Ziyâreti'l-Mustafâ Adlı Eseri (Metin-Tahlil). (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- ALKAN, M., Yurtoğlu, G. (2018). Tarihi Bir Şahsiyet Olarak Otman Baba: Otman Baba Kimdir? IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Cilt: 1, s. 47-65
- ARIÇ, Dilara Pınar (2015). Sünbülü Sinan'ın Menasik-i hacc'ı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- ARMAĞAN, A. Latif (2000). XVIII. Yüzyıl Hac Yolu Güzergâhı ve Menzilller (Menazilü'l-Hacc). *Osmanlı Araştırmaları*. Cilt: 20, Sayı: 20, s.73-118
- ÂŞIK PAŞAZÂDE, (2010). Osmanoğulları Tarihi, Tevârih-i Âl-i Osman. (Haz. Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç). İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- ATALAR, Münir (1991). Osmanlı Devleti'nde Surre -i Humâyûn ve Surre Alayları, Ankara: DİB Yayınları.
- ATIL, Esin (1997). The Age of Sultan Süleyman the Magnificent. Washington: National Gallery of Art.
- AYKUN, Muhittin (2004). Abdurrahman Hibrî Efendi Defter-i Ahbar (Transkripsiyon ve Değerlendirme) (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- AYNUR, Hatice (2018). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yazılı Kaynakları Üzerine. Ankara: TTK Yayınları.
- AYVERDİ, İlhan (2011). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- BABİNGER, Franz (1982). Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (Çev. Coşkun Üçok). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- BAKKALZADE DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, (1995). Zübde-i Vekaiyat, (1066-1116/1656-1704) (Tahlil ve Metin) (Haz. Abdülkadir Özcan). Ankara: TTK Yayınları.
- BAKTIR, Mustafa (2009). Suffe, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 37, s.469-470

- BARBİR, Karl K. (1980). *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*. Princeton: Princeton University.
- BAŞTÜRK, Sadettin (2013). Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri. *International Journal of Human Sciences*. Cilt: 10, Sayı: 1, s. 148-161
- BİANCHİ, Michele (1825). *Nehcetü'l-menazil'i*. Paris: Itineraire de Constantinople a la Mecque.
- BİLAL, Metin (2015). 45 No'lu Kırım Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- BİLKAN, Ali Fuat (2000). *Nabi Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ____ (2015). 17. Yüzyıl Türk Edebiyatı-Klasik Estetikte Yeni Yönelişler - (1600-1700). Ankara: Akçağ Yayınları.
- BLUNT, Wilfred. S. (2011). *İslam'ın Geleceği* (Çev. M. Fatih Karakaya). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOSTANCI, Mustafa (2014). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hakimiyet Mücadelesi. *Gazi Akademik Bakış*. Cilt: 7, Sayı: 14, s.131-132
- BULUÇ, Sadettin (1989). Türkçe Yazma İki Seyahatnâme. *IX. Türk Tarih Kongresi* içinde (s.1505-1510). Ankara: TTK Yayınları.
- BURSALI MEHMET TAHİR, (2016). *Osmanlı Müellifleri*. (Hz. M. A. Yekta Saraç). Ankara: TÜBA Yayınları.
- BÜYÜKKARCI YILMAZ, Fatma (2018). *Hac Menzilnamelerinde Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- CANKURT, Hasan (2015). *Seyyid Hasan Rızâyî El-Aksarâyî- Hayatı, Sanatı, Eserleri ve "Miftâhu's-Sa'âde" Adlı Manzûm Kasîde-i Bürde Şerhi*. Aksaray: T.C. Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları-11
- CEYHAN, Adem (2006). *Türk Edebiyatı'nda Hazret-i Ali Vecizeleri*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- ____ (2019). The Translation of Sad-Kelime-i Ali By Hasan Rızai from Aksaray. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 6, Sayı: 16, s.375
- COŞKUN, Menderes (2000). The Most Literary Ottoman Pilgrimage Narrative: Nabi's Tuhfetü'l Haremeyn. *Turcica*, Cilt:32, s.363-388

- _____(2001). Stations of the Pilgrimage Route from İstanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the Menazilü't-Tarik İla Beyti'llahi'l-'Atik By Kadri (17th Century). *The Journal of Ottoman Studies*. Cilt: 21, Sayı: 21, s.307-322
- _____(2002). Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l Harameyn'i, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları.
- _____(2007). Bosnalı Muhlis'in Manzum Seyahatnâmesi Delîlü'l-menâhil ve Mürşidü'l-merâhil. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- ÇAKIR, Merve (2008). Hac Menzilleri ve El-Hâc İbrahim Efendi'nin Menzîlnâmesi, *Surre -i Hümayûn* içerisinde (s.81-87). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Raşit (2019). Hicaz Yollarında Bir Sûfî - Mehmed İlhâmî'nin Hac Seyahatnâmesi. İstanbul: Okur Akademi Yayınları.
- ÇAYCI, Ahmet (2016). Osmanlı Seyyahları İzlenimleriyle Konya ve Çevresi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 21, Sayı: 21, s. 115-146
- ÇELEBİ, Erkan (2012). "300 milyon dolarlık sakızda 400 yıllık rekabet". *Hürriyet Turuncu*, 15 Aralık s.4
- ÇETİN, Cemal (2009). Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750). (Doktora tezi) YÖKTEZ
- _____(2013). Ulak Yol Durak. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- DANKOFF, Robert (2006). Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı. Çev: Müfit Günay). İstanbul: YKY.
- DEMİR, Ziya (2006). XIII.-XVI. Yüzyıl Osmanlı Müfessirleri. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DOĞAN, Ahmet (2011). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DONUK, Suat (2017a). Servet Mahlaslı Bir Şaire Mâl Edilen Manzum Bir Hac Seyahatnâmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 41, s.13-38
- _____(2017b). Sulhî'nin Manzum Hac Menzilnamesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 18, s.85-118

- ____ (2019). Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve Manzum Hac Menâzilnâmesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 28, Sayı: 1, s. 124-169
- DUMAN, Süleyman (2011). Celali İsyancıları Örneğinde Canbudoğlu Ali Paşa İsyanı. (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- EKİNCİ, Ramazan (2018). Vekayi’u’l-fuzala Şeyhî’nin Şakaik Zeyli. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- ELİPEK, Abdülkerim (2015). Bahtî’nin Manzum Bir Eserinin Transkripsiyonlu Metni ve İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- EMECEN, Feridun (2011). Sakız Adasının Sakızları: Küçük Bir Osmanlı Tarım İşletmesi. *Osmanlı Araştırmaları*. Sayı 37, s.1-16
- ERKAN, Nevzat (2019). Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları, *CBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 17, Sayı: 3, s.423-421
- ERKEN, Adil (2017). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şam Valilerinin Emirü’l-Hacc Olarak Hizmetleri. (Doktora Tezi) YÖKTEZ
- EROĞLU MEMİŞ, Şerife (2018a). Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Morali Bahtî’nin ‘Menâsik-i Hacc’ Manzumesi Örneği. Ankara: XVIII. Türk Tarih Kongresi Yayınları.
- ____ (2018b). “Nebzetü’l-Menâsik”: en-Nakşibendî el-Muradî’nin Hac Rehberi’nde Kudüs Bahsi. *Dinî Târihi ve Edebî Açıldan Kudüs* içinde (s.169-199). İstanbul: DBY.
- ____ (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethûdâsı Hacı Ali Bey’in Tuhfetü’l-Huccâc Risâlesi Örneği, *Akademik Bakış*, Cilt:13, Sayı: 26, s. 2687-298.
- ____ (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethûdâsı Hacı Ali Bey’in Tuhfetü’l-Huccâc Risâlesi Örneği. *Akademik Bakış*. Cilt: 13, Sayı: 26, s.267-298
- FAROQHİ, Suraiya (2004). Krizler ve Değişim 1590-1699. Halil İnalçık ve Donald Quatered (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde (s.543-743). İstanbul: Eren Yayınları.
- ____ (2008). Hacılar ve Sultanlar (1517-1683). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ____ (2016). Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler, İstanbul: Kitapyayınevi.

- FERİDUN AHMED BEY, (1264-1274/1848-1858). Münşeâtü's-Selâtin. İstanbul: Takvimhane-i Âmire.
- FETVACI, Emine (2014). Osmanlı Sarayında Tarih Yazımı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FİDAN, Mehmet Akif (2011). Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği. Ankara: TTK Yayınları.
- GEMİCİ, Nurettin (2009). Evliya Çelebi'nin Hac Ziyareti ve Seyahatnâme'nin Hac Bölümünün Kaynakları. *Diyanet İlmî Dergisi*. Cilt: 45, Sayı: 3, s.77-102.
- ____ (2009b). Seyahatnâme'nin Hac Bölümüne Kaynaklık Etme Bakımından Menâzilü'l-Hacc ve Menâsikü'l-Hacc Kitapları. Nuran Tezcan (Ed.) *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi* içinde (s.165-181). İstanbul: YKY.
- ____ (2011a) "Seyahatnâme 'de Mekke" Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ed.) *Evliya Çelebi* içinde (s.207-222). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ____ (2011b). Evliya Çelebi Medine'de. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 10, s. 55-65.
- ____ (2019). XVI-IX. Yüzyıllarda Haremeyn'in Gayrimüslim Misafirleri. *Siyer Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 6, s.33-45.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1994). Derbend. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 9, s. 162-164
- ____ (2002). Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller). Ankara: Ptt Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ÖNEY, Gönül (1969). Anadolu Selçuk Mimarisinde Aslan Figürü. *Anadolu*. Sayı: 13, s.1-41
- HAMMER, Joseph von (2007). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Cilt: 2. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları.
- HARİDY, Mohamed (2011). Seyahatnâme'de Mısır. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ed.) *Evliyâ Çelebi* içinde (s.223-243). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- HOWARD, Donald R. (1980). Writers and Pilgrims: Medieval Pilgrimage Narratives and Their Posterity. University of California Press, Berkeley.
- İLGÜREL, Mücteba (1995). Evliya Çelebi. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, Cilt:11, s.529-533

- İLGÜREL, Sevim (1998). Abdurrahman Hibrî. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 17, s.426-428
- _____ (1975). Abdurrahman Hibrî'nin Menasik-i Mesaliki. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 6, s.111-128
- _____ (1976). Abdurrahman Hibrî'nin Menasik-i Mesaliki. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 30, s. 55-72
- _____ (1978). Abdurrahman Hibrî'nin Menasik-i Mesaliki. *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*. s.148-162
- İNALCIK, Halil (1985). Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London: Variorum Reprints, V, s.283-285
- _____ (1997). Hüsrev Paşa. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 15, s.84-85
- _____ (2005). Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmet. *Doğu Batı Yayınları*. Sayı: 26, s.11-31
- _____ (2011). Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ed.) *Evlîyâ Çelebi* içinde (s.331-339). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- İNCE, Adnan (2005). Tezkiretü'ş-Şu'ara Sâlim Efendi. Ankara: AKM Yayınları.
- İPEKTEN, H., İsen, M. Toparlı, Okçu, Karabey, (1988). Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İSEN, M., Bilkan A. F. (1997). Sultan Şairler. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSMAIL BELİĞ, (1985). Nuhbetü'l-âsâr li-zeyli Zübdetü'l-eş'âr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu (Haz.) Ankara: Gazi Üniversitesi Yayın no: 62, Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 8
- İŞPİRLİ, Mehmet (1992). Bezirgân. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 6, s.103-104
- KARAHAN, Abdükadir (1987). Nabi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAKOÇ, Sezai (2015). Unutuş ve Hatırlayış. İstanbul: Diriliş Yayınları.
- KARATAŞ, Ahmet (2003). Türk İslam Edebiyatında Menâsik-i Hac Manzumeleri ve Kâbe. *TDV – İstanbul Müftülüğü Dergisi*. Sayı: 3, s. 30-32
- KARATAŞ, Ahmet (2012). Nâli Mehmed Efendi'nin Manzum Menâsik-i Hac Manzumeleri. *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 42, s.77-94
- KARATAŞ, Mahmut (2013). Tuhfetü'l Haremeyn Haremeyn Armağanı Nâbi. İstanbul: Mostar Yayınları.

- KARGILI, Murat (2016). Yedikıta Tarih ve Kültür Dergisi (<https://yedikita.com.tr/author/muratkargili/>- (Erişim tarihi: 15.11.2019)
- KAYA, Eyyüp Said (2009). Sinan Efendi. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 37, s.228-229
- KEMİKLİ, Bilal (1997). İslam-Türk Edebiyatında Hac. *Diyanet Aylık Dergisi*. Sayı: 75, s.44-46.
- KHATWA, Noha Abou (2006). Ottoman art (1517-19th century). Bernard O’Kane (Ed.) *The Treasures of Islamic Art in the Museums of Cairo* in (s. 187-262) New York: The University of Cairo Press,
- KILIÇ, Filiz (1998). XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KİRAZ, Seydi (2020a) Konyalı Seyyid Mehmed Efendi’nin Manzum Menasik’i Hacc’ı. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 10, s.1-21
- KOCATÜRK, Önder (2010). Hacı Ali (Wavell) Olayı. *Türkoloji Kültürü*. Cilt: 3, Sayı: 6, s.87–99
- KONYALI, İ. Hakkı (1997). Konya Tarihi, Konya: Memleket Gazetesi.
- KOYUNCU, Fatih (2017). Cudi’nin Manzum Hac Seyahatnâmesi. *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*. Cilt: 3, Sayı: 1, s. 177-219
- KOYUNCU, Recep (2020). Mustafa Niyazi Efendi ve Umdetü’l-Kâriûn Adlı Tecvid Risalesi. *7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 7, Sayı: 2, s. 797-834
- KÖHBACH, Markus (1981). Der Osmanische Historiker Topçılar Kâtibi ‘Abdü’l-Qâdir Efendi. *Leben und Werk, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 2, Sayı: 2, s.75-96
- KURŞUN, Zekeriya (1998). Hicaz (Osmanlı Dönemi) TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 17, s. 437-439
- _____(2017). Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem İmar Faaliyetleri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. Sayı: 9, s.286
- KURT, İ., Tüz, S. A., (2016). Osmanlı Döneminde Arap Coğrafyası “İdari, Siyasi ve Sosyal Yapı”. İstanbul: Milletlerarası İlim Toplantısı, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2007). Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- _____(1998). Hicaz TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 17, s. 432-437
- LEWIS, Bernard (2015). Ortadoğu. (Çev. Selan Y. Kölay). Princeton: Arkadaş Yayınevi.
- LÜTFİ, Huda (1985). Al Quds al-Mamlukiyya. Berlin: Klaus Schwarz.
- MANTRAN, Robert (1998). Humus, TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 18, s. 370-373
- MATTOCK, John. N. (1981). ‘Ibn Batuta’s use of İbn-i Jubair’s Rihla. in R. Peters (Ed.) Leiden: Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeene des Arabisants et Islamisants.
- MAZIOĞLU, Hasibe (Haz.) (1974). Ahmed Fakih, Kitâbü Evsâfi Mesâcidi’s-Şerîfe. Ankara: TTK Yayınları.
- MUJEZINOVIC, Mehmed (1974). Hadzi Jusuf Livnjak i Njegov Putopis. *Zivot Dergisi*. Sayı: 4
- ÖĞÜT, Salim (2006). Hac. İbrahim Kafi Dönmez (Ed.) *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* içinde (s. 616-633). Cilt: 2, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- ÖZ, Mehmed (2002). II. Viyana Seferi’ne Kadar XVII. Yüzyıl. *Türkler* Cilt: 9, s.711-729
- ____ (1997). Kanun-i Kadimin Peşinde - Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları. İstanbul: Dergah Yayınları.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1989). Şakaik-ı Nu’maniyye ve Zeyilleri (c.3). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ____(1996). Hac (Osmanlı Dönemi). TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 14, s. 400-408
- ____(2018). İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III, İstanbul: İSAM Yayınları.
- ÖZEL, Ahmet (1995) Emeviyye Camii. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt:11, s. 109-111
- ____(1996). Hac (Seyahatnâmeler). TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 14, s.413-416
- ÖZEL, Recep Orhan (2013). Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî (1000/1592) ve “Tebyînü’l-Mehârim” Adlı Eseri. *Usûl İslam Araştırmaları*. Cilt: 20, Sayı: 20, s.113-140
- ÖZTÜRK, Murat (2017). Bahri Efendi’nin Letâifnâme’si ve Letâifnâme’sinden Mizah Örnekleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 59, s. 75-96

- ÖZUYGUN, A. R., Yapıcı, Ş. (2014). Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnâmesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 9, Sayı:1, s. 36-74
- PAKALIN, Mehmed Zeki (1946). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- _____ (2004). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- PALABIYIK, Mustafa Serdar (2010). Travel, civilization and the east: Ottoman Travellers Perception of "The East" in the late Ottoman Empire. *New Perspectives on Turkey*. Cilt: 46, s. 187-212
- PARLAZ, Selim (2017). Osmanlı Ceneviz Ticaretinde Sakız Adasının Yeri ve Önemi (1346-1566). *Ulakbilge*. Cilt: 5, Sayı: 14, s.1285-1299
- PEREMECİ, Osman Nuri (1939). Edirne Tarihi. İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu.
- RAYMOND, Andre (2018). Osmanlı Döneminde Arap Kentleri. İstanbul: Alfa Tarih.
- SAK, İ., Çetin, C. (2004). XVII. ve XVIII. Yüzyıllara Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 16, s.179-221
- SARINAY, Yusuf (2010). Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları. Yayın No:116: (kolektif)
- SATIŞ, İhsan (2012). Esad Adil'in Kaleminden Bir Anadolu Beylerbeyi: İlyas Paşa. *The Journal of Academic Social Science Studies*. Cilt: 5, Sayı: 6, s.421-433
- SERTKAYA, Osman Fikri (1989). Ahmed Fakih. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 2, s.65-67
- SEVİNÇ, Necdet (1978). Osmanlılar'da Sosyo-Ekonomik Yapı-1. İstanbul: Kutsun Yayınları.
- SÖYLEMEZ, İdris (2020). Konyalı Seyyid Mehmed Efendi'nin Dini Manzumeleri. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 12, s.35-48
- ŞAHİN, Tahsin (2017). Celali Kuşatması Altında Bursa (Yüksek Lisans Tezi) YÖKTEZ
- ŞENZEYBEK, Aytekin (2011). Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 31, s. 173-216

- ŞERİATİ, Ali (2019). Hac. (Çev, Ejder Okumuş). Ankara: Fecr Yayınları.
- ŞEYH AHMED EL-BEDRİ HALLÂK. (1995). Berber Bedrî'nin Günlüğü (1741-1762) Osmanlı Taşrasına İlişkin Olaylar (Çev. Hasan Yüce). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİNASİ, T., Alpay Tekin, G. (1989). The Seyahatnâme of Evliya Çelebi. Cambridge: Harvard Üniversitesi.
- TABAKOĞLU, Ahmet (Haz.) (1997). İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat. I, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- TATCI, M., Öztürk, M. C. (2012). Ulusoy, Mehmed Şemsettin. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 42, s.135-136
- TEZCAN, Nuran Evliya Çelebi'den Kalan Bazı İzler. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ed.) *Evliya Çelebi* içinde (s. 58-77). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- TOK, Özen (2002). XVII. Yüzyılda Haremeyn'in İdaresi ve İaşesinde Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü. *Türkler*. Ankara. Yeni Türkiye. Cilt: 9, s. 936-942
- TOKER, Mustafa (2009). Şemseddin Sivâsî'nin Menâsikü'l-Huccâc veya Umdetü'l-Huccâc Adlı Eseri. *Turkish Studies*. Cilt: 4, Sayı: 2, s. 961-975
- TURAN, Şerafettin (2011). Seyahatnâme ve Tarih. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan (Ed.) *Evliyâ Çelebi* içinde (s. 625-626). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- UŞŞÂKÎZÂDE İBRAHİM HASİB EFENDİ. (2017). Şâka'ik Zeyli. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- UZUN, Mustafa İsmet (2001). Kâbe (Türk Edebiyatı). TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 24, s.23-26
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1982). Osmanlı Tarihi. c.III/II. Ankara: TTK Yayınları.
- _____(1983). Osmanlı Tarihi. c.III/I. Ankara: TTK Yayınları.
- _____(2013). Mekke-i Mükerrerme Emirleri. Ankara: TTK Yayınları.
- YARAN, Rahmi (1996). Hac (Literatür). TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 14, s.410-413
- YAVAŞ, Doğan (1997). Hafsa Sultan Külliyesi. TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 15, s. 123-124

YAZICI, Hüseyin (2009). Seyahatnâme. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 37, s.9-11

YILMAZ YILDIRIM, A., Süslü Berktaş Z. (2010). (Haz.) Evliya Çelebi

Seyahatnâmesi Hac Kitabı. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

YILMAZ, Ali (1990). Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 31, Sayı:1, s.491-500

YILMAZ, Kadri Hüsnu (2020). Seyyid'in Manzum Menâsik-i Haccı ve Menzilnâmesi ile Neşredilmiş Menazilnâmeler Arasında Menziller Bakımından Bir Mukayese Çalışması. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 5, s.128-169

YILMAZER, Ziya (2003). Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi (Metin ve Tahlil). Ankara: TTK Yayınları.

EKLER

Ek 1: Arapça ve Farsça Kalemle Alınmış Meşhur Bazı Hac Seyahatnâmeleri

HAC SEYAHATNÂMELERİ					
YÜZYIL	YAZAR	ESER	YIL	DOĞUM YERİ	
11.yy	Nâsir-i Hüseyin	<i>Sefirname</i>	ö. 465/1073'ten sonra	İran	
12.yy	İbn Cübeyyr	<i>er-Rihle</i>	ö. 581/1185	Endülüs	
13.yy	Ebü Muhammed el-Abderî	<i>er-Rihletü'l-Mağribiyye</i>	688 / 1289 hac yolculuğu tarihi	Mağrib (Hâhâ)	
	İbn Rüşeyd	<i>Mil'ü'l-ıybe binâ cümî'a bi-tîl'i'ğaybe fi'l-vicâhetü'l-vecîhe ile'l-Haremeyn Mekke ve Tenb</i>	ö. 721/1321	Sebt'de (Ceuta)	
	Kâsım b. Yûsuf et-Tüçcî	<i>Müsefâdü'r-rihle ve'l-ğitrâb ve Bernâmec</i>	ö. 730/1329	Sebt'de (Ceuta)	
14.yy	İbn Battûta	<i>Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'n-nizâr fi garâ'ibi'l-emşâr ve 'ucâ'ibi'l-esfâr)</i>	ö.754 / 1353	Fas	
	Hâlid b. İskâ el-Belevî	<i>Tâcü'l-meftâh fi tabîiyeti 'ulemâ'i'l-Meşrik</i>	ö.740 /1340	Endülüs	
	Abdurrahman Câmî	<i>Risâle der Menâsikü'l-hac</i>	ö. 898/1492	İran	
15.yy	Muhÿ-yî Lâri	<i>Füâihu'l-Haremeyn</i>	ö. 1526-27	İran	
	Kalesâdî	<i>Rihletü'l-Kalesâdî</i>	ö. 891/1486	Endülüs (Baza)	
	Ahmet Fakih	<i>Kitâbu Esvâfi mesâcidi's-serife</i>	ö.618/1221 [?]	Horasan	
16.yy	Muhÿ-yî Lâri	<i>Füâihu'l-Haremeyn</i>	ö. 1526-27	İran	
	Muhammed el-Mekkâ en-Nehrevâlî	<i>el-Fevâ'idü's-seviiyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Râmîyye ve Tezkiretü'n-Nehrevâlî</i>	(d.917/1511) ö.-1582	Nevravan	
17.yy	Ebü Sâlim el-Ayyaşî	<i>er-Rihletü'l-Ayyâşîyye</i>	ö. 1090/1679	Fas	
	Abdülganî b. İsmâil en-Nablûsî	<i>el-Hakâika ve'l-meccâ fi'r-rihle ilâ bilâdi's-Sâm ve Mısr ve'l-Hicâz</i>	ö.1106/1694	Dmaşk	
18.yy	Hüseyin b. Muhammed el-Versifânî	<i>Nizhretü'n-nezâr fi'fâil'i'mi'târîb ve'l-ahbâr (er-Rihletü'l-Versifânîyye)</i>	1178 (1765) hac yolculuğu tarihi	Cezayir	
	İbn Süde	<i>Menâsikü'l-hac</i>	ö. 1209/1795	Fas	
19.yy	Muhammed b. Osman es-Senûsî	<i>er-Rihletü'l-Hicâziyye</i>	1851-1900	Tunus	
	Muhammed Yahyâ b. Muhammed el-Velâfî	<i>er-Rihletü'l-Hicâziyye</i>	ö. 871/1467	Kahire	
20.yy	İbrâhîm Rifat Paşa	<i>Mir'âtu'l-Haremeyn evi'r-rehâletü'l-Hicâziyye ve'l-hac ve meşâ'iruhü'd-dîniyye</i>	d.1857-ö.1935	Mısır (Asyût)	
	Muhammed Lebib el-Betenûnî	<i>er-Rihletü'l-Hicâziyye</i>	1327 (1909) hac yolculuğu tarihi	-	

Arapça ve Farsça Kalemle Alınmış Meşhur Bazı Hac Seyahatnâmeleri

EK 2: Osmanlı Dönemi Hac Seyahatnâmeleri Literatürü

YÜZYIL	YAZAR	ESER	YIL	DOĞUM YERİ
16.yy	Abdurrahman Gubhari	<i>Menâsik-i Hacc</i>	6.974/1566	Akşehir
	Şemseddin Ahmed Sivâsî	<i>Menâsik-i Hacc (Umdetü'l-haccâc)</i>	6.1005/1597	Tokat Zile
	Fevrî	<i>Risâle-i Mekkiye</i>	6.979/1571	Arnavutluk (Draç)
	Yûsuf Sinâîüddîn Bin Yakûb	<i>Menâsik-i hacc</i>	6.989/1581	-
	Sinâîüddîn Yûsuf b. Abdullâh Amâsî	<i>Menâsik-i Hacc</i>	1000/1592	Amasya
	Muhîş Güleşenî	<i>Menâsik-i Hacc (Hebyû'l- Harameyn)</i>	6.1017/1608'den sonra	Edime
	Sinâîüddîn Yûsuf bin Hüsamüddin bin İlyas el-Amâsî er-Rûmî el-Hamef	<i>Menâsik-i Hacc</i>	6.986/1578	-
	Abdurrahman Hibrî	<i>Menâsik-i Mesâlik</i>	1069/1658/9	Edime
	Bahî	<i>Manâine fî Menâsik-i Hacc</i>	1643 yılında kaleme almıştır.	Mora
	Sulhî	<i>Der-bevâh-i 'âdet-i Menâzil-i Hicaz</i>	6.1070/1659-60	-
	Nâif Mehmed Efendi	<i>Diyân 'nda yer alan menâsik-i hac kasideleri</i>	6.1086/1675	Konya
	Hacı Ali Bey	<i>Tuhfet ül Haccâc</i>	1057/1646 tarihinde haccı gitmiş	Amasya
	Hacı Seyyid Hasan Rızâî	<i>Tuhfetü'l-Menâzil-i Ka'be</i>	6.XVII.yüzyıl [?]	Aksaray
	Abdülkadir (Kadri)	<i>Menâzil-i Tarîk-ül Bevr-ülâhî'l-'Atik</i>	6.1605 [?]	İstanbul [?]
17.yy	Amcazâde Ali b. Şaban	<i>Menâsik-i Hacc</i>	1089/1678 tarihli eser	-
	belirsiz	<i>Levâzimat-ı Hacc - menzilhane</i>	1034/1624	-
	Konyalı Seyyid Mehmed Efendi	<i>Menâsik-i Hacc</i>	6.1118/1706-1707	Yenihan
	Evliya Çelebi	<i>Seyahatnâme IX.cildi</i>	6.1095/1684 [?]	İstanbul
	Nâibî	<i>Tuhfetü'l Harameyn</i>	(6. 1124/1712) d.1642-1712	Urfa
	Mustafa İbn es-Seyh Ali-i Kastamonî	<i>Menâsik-i Hacc</i>	1079 /1668 tarihinde yazmıştır.	Kastamonu
	Alaybey-zâde Mevlâ Mehmed Emin Efendi	<i>Risâle fî Menâsik-i Hacc</i>	6. 1091/1680	Üsküp
	Seyh-zâde Mehmed Emin b. İbrâhîm Üskübî	<i>Menâsik-i Hacc</i>	6. 1070/1660	Üsküp
	Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak	<i>Menâsik-i Hacc</i>	1615 Hacc yolculuğuna çıktığı	Bosna (Livno Kasabası)

Osmanlı Döneminde Yazılan Hac Seyahatnâmeleri

YÜZYIL	YAZAR	ESER	YIL	DOĞUM YERİ
18.yy	Edirneli Nâûk	<i>Tuhfe-i Haremeyn / Tuhfe-i Nâûk</i>	d. ?/ ö. 1129/1716-17	Edirne
	Seyyid İbrahim Hanif	<i>Mâsîl-i Hacc-ı Şerif / Menâzîl-i Harameyn</i>	ö. 1217/1802	İstanbul (Üsküdar)
	Mehmed Edîb	<i>Nehceti'l Menâzil</i>	1193/1779- ö. 1824	-
	Cüdfî	<i>Merâhilü Mekke Mine ş-Şam</i>	1112/1700	Rumeli
	Yazarı bilinmeyen	<i>Menâzîl-i Hacc ve Mesâfîr-i'l-Fecc il-'Ac ve ş-Sac</i>	1194/1780 eserin tarihi	-
	Mustafa el-Bosnevî	<i>Def'ü'l-Menâhil ve Mürsâdü'l-Merâhil</i>	ö. 1749'dan sonra [?]	Bosna
	Ahmed Süzî	<i>Hâc-nâme</i>	d. 1179/1765-ö. 1246/1830	Sivas
	Yazarı bilinmeyen bir eser	<i>Canîb-i Misr'dan Mekke Mükerrerme</i>	1760 dolaylarında tamamlandığı	-
	Hâniî İbrâhîm Efendi	<i>La İla'ül-Masaffâ fi Ziyâretî'l-Masaffâ</i>	ö. 1189/1775	Üsküp
	En-Nakşibendî el-Muradî	<i>Nebzati'l-Menâsik</i>	1170/1726 hac yolculuğu tarihi	İstanbul
	Bosanski Novolu Hacı Mustafa	<i>Hac seyahatnâmesi</i>	1766 yılında yazmıştır.	Bosna
	Hacı Mehmed Pruşçak	<i>Hac seyahatnâmesi</i>	1767 yılında yazmıştır.	Bosna
	Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim	<i>Menâzîl-i-hacc ve mesâfîr-i'l-fecc il-'acc ve ş-vecc min gayri lecc</i>	-	-
	Corumlu İndî	<i>Menâsik-i Hacc</i>	-	Çorum
	Aşçı Dede	<i>Aşçı Dede'nin Hatıraları</i>	ö. (1828-1906'dan sonra)	İstanbul
	Yazarı belirsiz	<i>Menâzîlhâne</i>	-	-
	Kamil	<i>Menâsik-i hacc</i>	ö. 1894	-
	Babakaleli Abdül'azîz Efendi	<i>Tuhfe-i'l-müminîn fi menâsik-i'l-haccaci'l-müslimîn</i>	1860 yılında yazmıştır	Babakale (Çanakkale)
Hüseyn İbn Ali	<i>Menâsik-i Hacc</i>	1239/1823 hac yolculuğuna çıktığı sene	-	
Es-Seyyid Mustafa Niyazi	<i>Kitâb-ı Menâsik-i Hacc-ı Şerif</i>	-	Erzurum (İspir İlçesi)	
Hüseyn Teflik	<i>Menâsik-i Hacc-ı Şerif</i>	1272/1855 yılında basılmıştır.	-	
Eyüp Sabri Paşa	<i>Tekmilati'l-menâsik / Mir'âtu'l-Haremeyn</i>	ö. 1308/1890	Rumeli (Ermiyeye köyü)	
El-Hâc Hüseyn Vassâf'ın	<i>Hâttâra-i Hicâziyye</i>	1872-1929	İstanbul Aksaray	
Gradaçacılı Hacı Ahmet Müftüç	<i>Hac Seyahatnâmesi</i>	1883 yılında yazmıştır.	Bosna	
Edirne Müftüsü Fevzî Efendi	<i>İyânî'l-mesâlik fi beyânî'l-menâsik</i>	1826-1900	Denizli (Tavas İlçesi)	
Cenap Şahabettin	<i>Hac Yolunda</i>	1871-1934	Manastır	
Süleyman Şefik Süylemezoglu	<i>Hicaz seyahatnâmesi</i>	d. 1860/1946	Erzurum	
Ali Suud	<i>Seyahatlerin</i>	d. 1897 [?]	-	
Bahri	<i>Üsküdar'dan Şam'a Kaatar Konakları</i>	-	-	
Diyarbakırlı Molla Mustafa	<i>Menâsik-i Hacc</i>	ö. 1829 [?]	-	
Fethî	<i>Vasf-ı Menâzil</i> ve " <i>Manzum Menâsik-i Hac</i>	-	Diyarbakır	
Servet	<i>Manzum Hac Seyahatnâmesi</i>	-	-	
Amîkî	<i>Menâsik-i Hacc</i>	-	-	

Ek 3: Avrupalı Yazarlara Ait Hac Seyahatnâmeleri

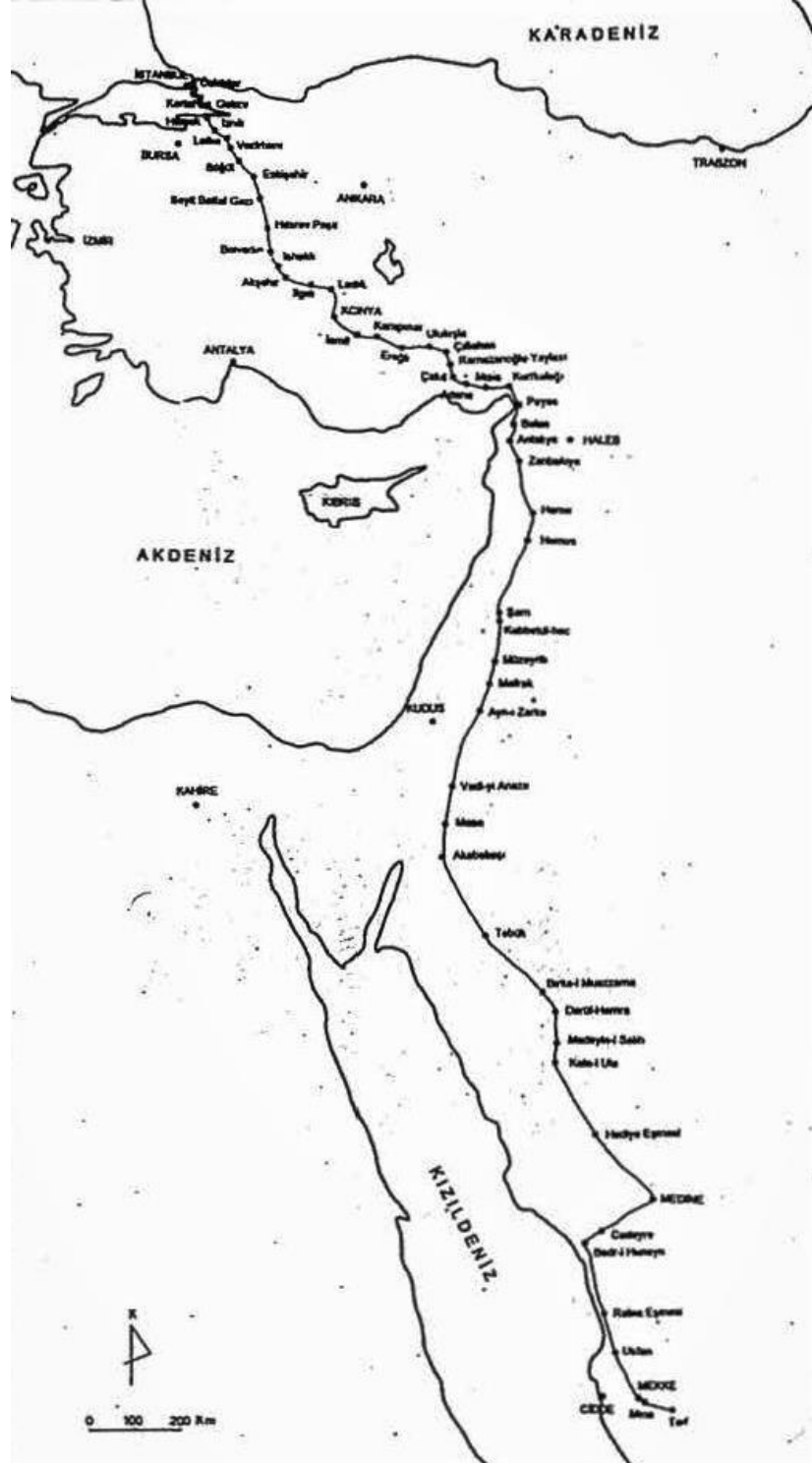
Avrupalı Yazarlara Ait Hac Seyahatnâmeleri		
Milliyet	Yazarın İsmi	Hac Yolculuğu Tarihi
İtalyan	Ludovico di Varthema	1502-1504
İngiliz	Joseph Pitts	1685
İspanyol	Domingo Badia y Leblich (Ali Bey el-Abbâsî)	1807
İtalyan	Giovanni Finati (Hacı Muhammed)	1811
İsviçreli	Johann Ludwig Burckhardt	1814
İngiliz	Sir Richard Francis Burton	1853
İngiliz	John Fryer Keane	1877-1878
Hollandalı	Christiaan Snouck-Hurgronje	1885
İngiliz	Arthur J. B. Wavell	1908
Fransız	Leon Roches	?

EK 4: Evliya Çelebi'nin Simav'a Kadar Hac Güzergâhı¹¹⁶

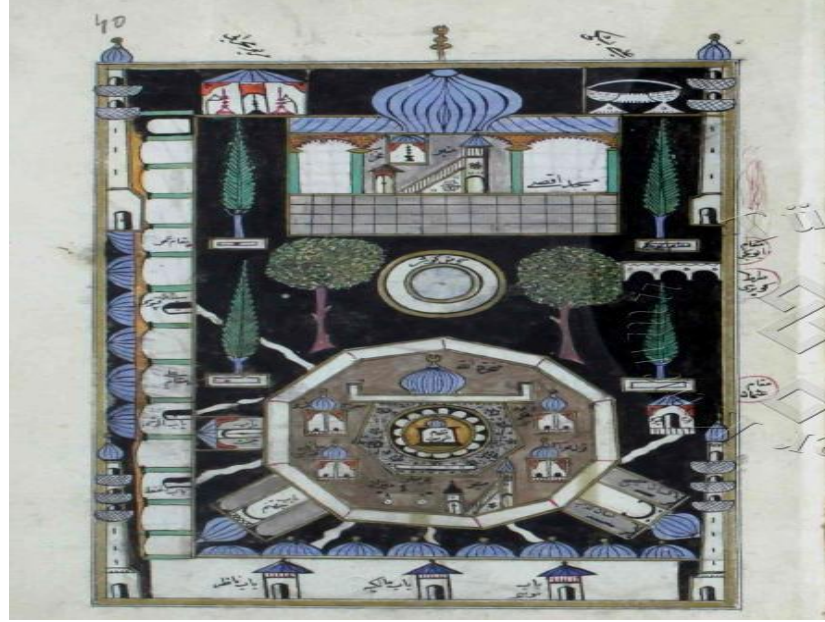
¹¹⁶ Erişim adresi: <https://cultureroutesinturkey.com/tr/evliya-celebi-yolu/>

EK 5: “Menâzilü'l-Hacc ve Mesâfetü Fecc li's-secc Min Gayri Lecc” Eserin Yazarı Eş-Şeyh el-Hâc İbrahim'in Hac Yolculuğu Güzergâhı¹¹⁷

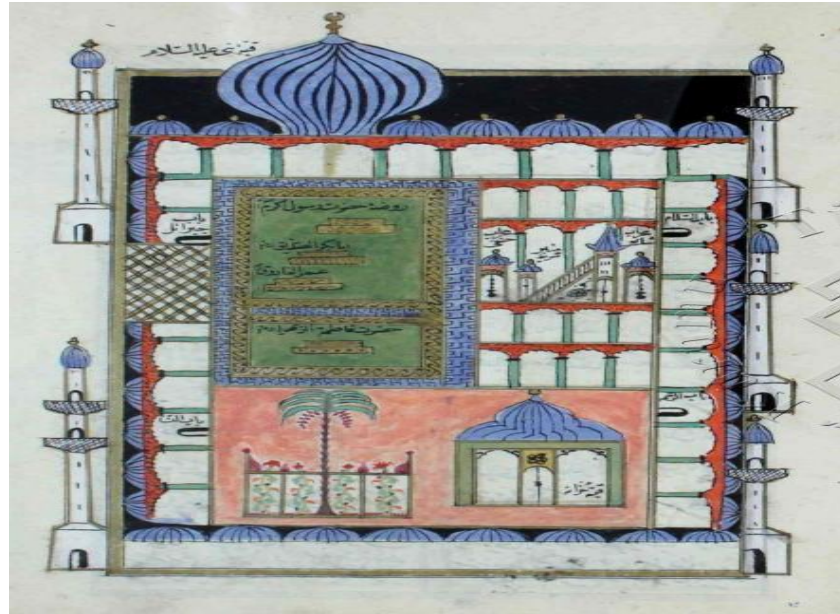

¹¹⁷ ARMAĞAN, A. Latif (2000). XVIII. Yüzyıl Hac Yolu Güzergâhı ve Menzilller (Menazilü'l-Hacc). Osmanlı Araştırmaları. Cilt: 20, Sayı: 20, s.118.

EK 6: Moralı Bahtî'nin Manzûme fî-Menâsiki'l-Hacc Eserinde Yer Alan Harem-i Şerîf-i Kudüs-i Şerîf ve Ravza-i Mutahhara Tasvirleri¹¹⁸

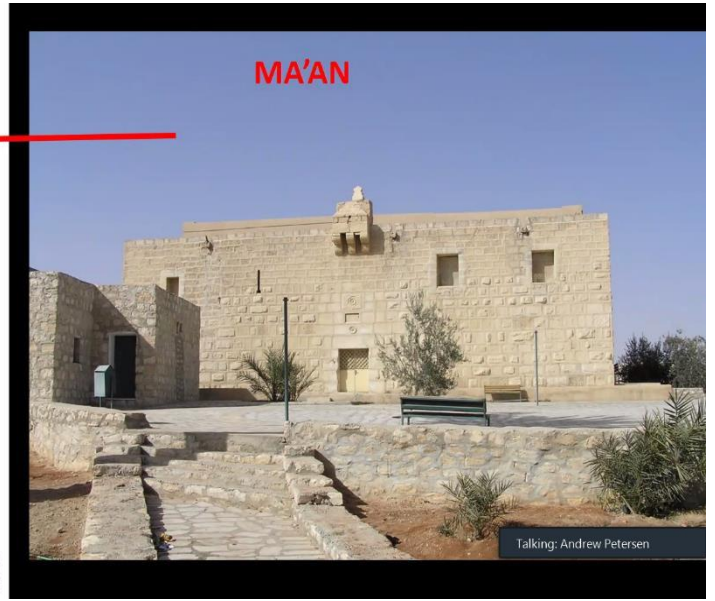
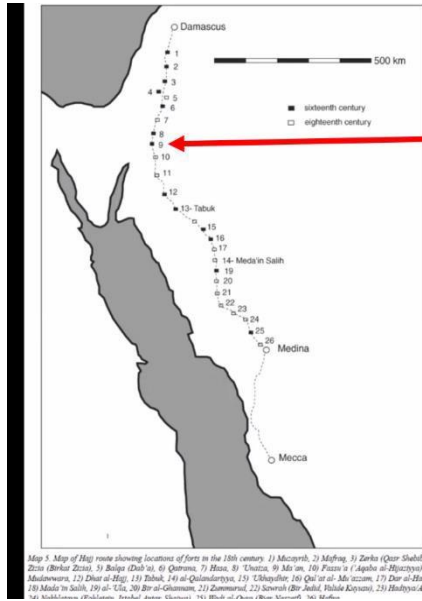
Harem-i Şerîf-i Kudüs-i Şerîf

Ravza-i Mutahhara

¹¹⁸ Eroğlu Memiş, Şerife (2018a). Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Moralı Bahtî'nin 'Menâsik-i Hacc' Manzumesi Örneği. Ankara: XVIII. Türk Tarih Kongresi. XVIII. Türk Tarih Kongresi'ne tebliğ olarak sunulmuş olup sempozyum bildirileri arasında yayınlanması planlanmakta.

EK 7: Menzillerdeki Konak Yerlerine Örnek Olarak Ma'an Menzili ¹¹⁹

¹¹⁹ Erişim adresi: <https://www.yee.org.tr/tr/haber/hacilarin-izinde-osmanli-hac-yolculugunun-kesfi-0>